नं॰ २ - घ -

महाभाष्य प्रदीपः (७ मोऽध्यायः)

पत्राणि ८७

ना·कौ·

१

श्रीगणेशाय नमः॥ युवोरनाकौ॥ युवोरिति समाहारद्वंद्वे युवुन इति प्राप्नोति इतरेतरयोगे तु युवौ रिति· तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्य नुमभावो वाकारलोपं वा कृत्वा निर्देश इति न दोषः। केचित्तु कर्मधारयं व्याचक्षते अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशः यथा सं मंचूर्णं दृष्टं स्लेत इति एवं युश्चासौ समुदायो युवुलक्षणो वुश्चासाविति· तत्र समुदायस्याग निमित्तत्वासंभवादवयवयोर्यथासंख्यकार्य विज्ञानं· यथा च भाष्यं कयोर्युवौ रिति तथेनरेतरयोगद्वंद्व इति निर्णयः। अ॒ति प्रसंगमसा दृश्युति· कयो रिति· प्रत्यययो रिति· अंगाधिकाराद्दंगस्य निमित्ते यो युवू तयोरनाकाविति सूत्रार्थाश्रयणात्· कथं पुनरिति· अंगाधिकारादंगस्यैव कार्यित्वं युक्तमि

=समं चूर्णमिति· चूर्णक णस्समुदायस्त्वावयवधर्मात्समुदायस्य तथा व्यपदेशः।कृसैवरति· अवयवयोः कृष्णत्वात्समुदायस्य तथा व्यपदेशः।३= अतिप्रसंगमिति· युवा वुञ्युरित्यादौ·२=

॥श्रीगणेशाय नमः॥ युवोरनाकौ। युवोरनाकाविस्युच्यते। कयोर्युवोरनाकौ भवतः। प्रत्यययोः। कथं पुनरंगस्येत्यनुवर्त्तमाने प्रत्यययोः स्याताम्। युशब्द वुशब्दान्तमंतद्धि भक्तावंगं भवति यद्दि युशब्द वुशब्दांतं स्यात् अनाकौ भवतः सर्वादेशौ प्राप्नुतः॥ निर्दिश्यमा

ती२ नस्यादेशाभवंत्येवं न भविष्यतः। यत्र तर्हि विभक्ति नास्ति हे नन्दन हे कारके त्यत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः। यत्र तर्हि प्रत्यय लक्षणं नास्ति नंदनप्रियः कारकप्रिय इति। यासौ सा भासि के। विभक्ति स्तस्यां भविष्यतः॥ न वैतस्यां युशब्द वुशब्दांतमंगं भवति॥

भाष्यं१ =समानाद्युवरं क्रियमाणे·१=

=अंतरंगानपीति· एतेनांतरंगत्वात्सूर्वमनाकाभ्यां भाव्यमित्यपास्तं·५= =ननु शास्त्रनोविभक्तिरस्त्येवेत्यत आह· लौकिकरति·२=

भाष्यं२

तिभावः। सिद्धांतवादिना तु वैयधिकरण्येन संबंधो दर्शयितव्यः। संप्रति तु सामानाधिकरण्येन संबंधमाश्रित्य समाधीयते· युशब्द वुशब्दांतमिति· कृत्तद्धितांतत्वाद्युवुश ब्दांतस्य प्रातिपदिक त्वाद्विभक्तावुत्पन्नायां तस्यांगत्वे अनाकौ क्रियेते इत्यर्थः। यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नंदनाकारिके ति· लौकिके प्रयोगे तत्र च विभक्तेरभाव :। अत्राहुः। विभक्तावुत्पन्नायामनाकयोः कृतयोरकारांतलक्षणेन टापा तेलो हल्ङ्यादिलोपे नैसानुपूर्व्या सिद्धे नंदयथा यासेति ततश्च वाग्र्थो यमिति नंदनकार केति पाठो युक्तः। नंदयुस इति स्थिते संबुद्धिलुले कृते कृते वा [redacted] निसस्यादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपे कृते नंगत्वादनाकाप्रसंगः। नंदनप्रिय इति· अंतरं गानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति लुकि कृते न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादनाकयोरप्रसंगः॥ भाष्य१ ॥श्री॥ ॥१॥ शिवः १

=अंगाणावेति·अंगमंगनावमयोपयोनिलर्थः।नन्चविशेषेणोक्तिःएवंचांगसंज्ञौवोयुवुरगृहंतादिसर्वो।नभवतीतिभावः।प्रत्ययलक्षणेन·अंगसंज्ञायोःयोसुवृद्धसर्वोनभवतीसुस्यअसंभवात्।भवतत्रस्थितयोविति·सामानाधिकरण्येनविशेषणांतंभवांगस्येत्यधिकारविशेषण=

भवेदिति·विशेषणविशेष्यभावेकामचारादंगेनयुवु विशेष्येतेनचनावंगांतौसंभवतः।नचविशेषेण तदंतविधिर्भवतीतिनदंतविध्यभावाद्यत्रनचस्थितयोरंगावयव
योर्युवोरनाकौभवतः।नंदनदधीति·स्वमोर्नपुंसकादितिलुकिनिमित्तलुकेनलुमतांगस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्धादेशाप्राप्तिः।नवापरमिति·नहीहविभक्ति
:प्रत्ययांतरंवापरंनिमित्तत्वेनोपात्तमितिप्रत्ययलक्षणलभ्यमनाकयोर्नास्तीतिनलुमतांगस्येतिप्रतिषेधस्यायमविषयः।केवलमंगस्ययुवोरनाकौभवतइ
त्युच्यते·अस्तिचप्रत्ययलक्षणेनांगसंज्ञानहिनस्यांविधीयमानायांनलुमतांगस्येतिनिषेधःप्रवर्त्ततेलब्धांगसंज्ञ स्यकार्यांतरेविधातव्येसप्रतिषेधःप्रवर्त्तते
नचांगसंज्ञांगस्यकार्यमितिप्रतिषेधाभावः।ननुचांगस्येत्यस्त्यासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिकारेवन्नश्चेत्यत्रोरदत्वस्यपरनिमित्तकत्वात्स्यानिवृत्ते

भवेद्योयुवुशब्दाभ्यामंगंविशेषयेत्तस्यअनंत्ययोर्नस्यातां·वयंरवत्वंङ्नयुशब्दयुशब्दौविशेषयिष्यामः।अंगस्ययुवोरनाकौभवतःयत्रत
त्रस्थयोरितिःसूत्रनर्हिसमासाद्विनक्तिर्नास्तिनंदनदधिकारकदधीति·एवंतर्हिनवापरंनिमित्तंसंज्ञाचप्रत्ययलक्षणेन·नवेत्यप
रंनिमित्तमाश्रीयतेयस्मिन्परतोयुवोरनाकौभवतइति किंतर्ह्यंगस्ययुवोरनाकौभवतइति·अंगसंज्ञाभवतिप्रत्ययलक्षणेन·अथवात
योरेवयदंगंतन्निमित्तत्वेनाश्रयिष्यामः।कथं·अंगस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठीविज्ञास्यते·अंगस्ययुवोरनाकौभवतः किंचांगस्ययुवु
निमित्तं·ययोर्युवोरंगमित्येतद्भवति·कयोश्चैतद्भवति·प्रत्यययोः।युवोरनाकावितिचेद्धातुप्रतिषेधः।युवोरनाकावितिचेद्धातुप्रतिषेधोव

सतिनसंप्रसारणेसंप्रसारणमितिवकारस्यसंप्रसारणप्रतिषेधउक्तःसइहस्येननवापरमित्यनेनग्रंथेनविरुध्यते·नास्तिविरोधोदर्शनभेदात्·यथोद्देशंसंज्ञापरि
भाषमितिपक्षमाश्रित्स [redacted] नवापरमित्याद्युक्तं·कार्यकालंसंज्ञापरिभाषमित्याश्रित्यवश्चेत्युक्तं·तत्रहिपक्षद्वयरादित्यत्रांगसंज्ञास्त्रोप
स्थानात्सन्निहितःप्रत्ययोनिमित्तत्वेनाश्रीयतइतिपरनिमित्तत्वंभवति·अथवेति·भवतुकार्यकालपक्षस्तथापिनदोषइतिभावः।निमित्तत्वेनेति·अना
कादेशविधानेसंबंधसामान्येषष्ठीतिनिमित्तनिमित्तिभावलक्षणसंबंधोंतरंगत्वादाश्रीयतेप्रत्ययनिमित्तत्वाच्चांगव्यपदेशस्यप्रत्यययोरेवग्रहणंविज्ञा
स्यते·धातु [redacted] प्रतिषेधइति·नन्वधुनैवोक्तंप्रत्यययोर्ग्रहणमिति·सत्यमुक्तंनतुलभ्यते·सामानाधिकरण्येसंभवेवैयधिकरण्यपक्षोऽस्यायुक्तत्वात्
नेहहिनिमित्तनिमित्तिभावोभवति·अभेदेचसंभवतिकथंभेदआश्रीयते·अथवाभाष्यकारेणपूर्वंस्थानंत्र्येलोकमिहानीवात्रिकमवतारितमित्यदोषः॥

=अंतरंगत्वादिति·प्रत्ययोश्चनिमित्तनिमित्तिभावोवास्थ्याभादेशमाकोयानजोमस्यपक्षेनयाधाधारयवुक्तमितिभावः।२ =तदर्थप्रतिपादनार्थमित्यर्थः।१९= श्रयणा२

नसंबंध२

भा॰ कै॰

२

मुञ्ज्वादीनां चेति॰ मुञ्ज्वादीनां संबंधिनः प्रत्ययस्येत्यर्थः । सत्यपि वैयधिकरण्ये ऽतिप्रसंगः । मुन्मुरिति॰ मुजिमज्ज्योः मुन्मुको चेति मुक्प्रत्ययः । न्मुरित्यत्र मुप्रत्ययो न मु
रिति मैत्राभाष्यकारेण न्मुरिति नोदाहृतं॰ कंयुरिति॰ कं शंभ्यां बभयुस्तितुतयस इति युस्प्रत्ययः । ननु सिकरणं पदत्वे सति हल्यनुस्वारार्थमिति तत एवादेशो न
विष्यति॰ नैतदस्ति॰ अवग्रहाय सितं स्यात् अहन्त्रादावप्यनुस्वारार्थं वा । न ह्येताभ्यामिति॰ रजः मुन्मुन्मुतुम्रुल्लिसादीनामेव प्रसंगः । अनुनासिकः परो नयोरि

मुञ्ज्वादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । मुञ्ज्युः । कंयुः । शंयुः । अनुनासिकपरत्वात् सिद्धं॰ अनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणं॰ न चैतावनुनासि
कपरौ॰ यद्यनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणं॰ नंदनः कारकः । अभ्रमनप्राप्नुतः । न ह्येताभ्यां युवुशब्दाभ्यामन्नुनासिकपरं पश्यामः । अनुना
सिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते अनुनासिकः परआभ्यां ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति॰ कथं तर्हि अनुना
सिकः परो ऽनयोस्ताविमावनुनासिकपरावनुनासिकपरत्वादिति॰ यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमित्यसं ज्ञाप्राप्नोति॰ तत्र को
दोषः । तत्र ऽीन्मुमोः प्रतिषेधः । तत्र ऽीन्मुनोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नंदनः । कारकः । नंदना॰ कारिका उगित्लक्षणे ऽीन्मुमौ प्राप्नुतः ।
धात्वन्तस्य च प्रतिषेधः । धात्वन्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । दिवु॰ सिवु॰ षिद्धिकरणं तु ज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य॰ यदयं युवुशब्दं वुशब्दो षिद्धितो करोतिषि
त्विमिषुन॰ धुघुलोनुह्वितमज्ञापयत्याचार्यो नयुवोरुगित्कार्यं भवतीति॰ कथं कृत्वा ज्ञापकम॰ षिद्धित्करणे एतत्प्रयोजनं षिद्धितःङीकारो यथा स्यात्
यदि चात्रोगित्कार्यं स्यात् षिद्धित्करणमनर्थकं स्यात् पश्यति त्वाचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भविष्यतीति॰ ततो युवुशब्दो षिद्धितो करोति॰ न वा षित्करणं ऽी
षिधानार्थं॰ नैतदस्ति ज्ञापकं॰ अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं॰ किं । षित्करणं क्रियते ऽीषिधानार्थं षितः इति ऽीष् यथा स्यात्॰

ति॰ अवयवांतरापेक्षया लब्धपरव्यपदेशो वयव एवानुनासिक आश्रीयते नान्यः । न च मुञ्ज्युरित्यादावुकारस्य सानुनासिकत्वं प्रतिज्ञानमिति दोषाभावः । इत्संज्ञा शिवः
प्राप्नोतीति॰ लोपस्तु न वतु भावाभूदिति न विचार्यते कृते प्युकारलोपः ऽवशिष्टस्यादेशविधानेन रूपनिष्पादनात्॰ दिवु इत्यप्यनुनासिकपरत्वादेशप्रसं
गः । न वा षित्करणमिति॰ ऽीपि सति ईकारे नुदात्ते नवति ऽीषित्करणस्यसति प्रयोजने न ज्ञापकं षित्करणं ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥७॥ ॥ २

टित्करणमिति· टिड्ढसचानुपसर्जनादितिवर्त्तते· अतो [redacted] गित्लक्षणेङीप्विशेषेणप्राप्तेःनुपसर्जनादेवयथास्यादितिनियमार्थं टित्करणंस्यादित्यज्ञापकनुगि
कार्याभावस्य· विप्रतिषेधादिति· [redacted] पूर्वविप्रतिषेधोत्रविवक्षितः।एवंतर्हीति· यदीदृवाचीपरशब्दोनगृह्यतेतदानुवृत्तिर्वा
क्यभेदश्चाश्रीयतइत्यर्थः।एवमपीति·एकवाक्यताश्रयणेनपर्यनुयुंक्ते· तत्रादंतादुगितःपर्यायेणटाम्ङीपोःप्रसंगः।एवंतर्हिसंबंधानुवृत्तिरिति·यद्यपिवाक्यभे

टित्करणंमनुपसर्जनार्थं· टित्करणेप्यस्त्यन्यत्प्रयोजनं· किं· अनुपसर्जनादितइतीकारोयथास्यात्· टितअनुपसर्जनाद्भवति· उगितउपसर्जनाच्चानुप
सर्जनाच्च· एवंतर्हिविप्रतिषेधाट्टापोबलीयस्त्वं· विप्रतिषेधाट्टापोबलीयस्त्वंभविष्यति· टापोवकाशः।खट्वामाला· ङीपोवकाशः।गोमतीयवमती· इहो
भयंप्राप्नोति· नंदनाकारिका· टाब्भवतिविप्रतिषेधेन· नैषयुक्तोविप्रतिषेधः· विप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेपूर्वश्चाप्· परोङीप्· ङीपःपरश्चाप्करिष्यते
स्तत्रविपर्यासःकृतोभवति· एवंतर्हिउगितोङीब्भवतीत्यचाप्य [redacted] तश्चाबित्यनुवर्तिष्यते· एवमप्यकारांतादुगितश्चैवटा पस्यात्· नंदना
कारिका· गोमतीयवमतीत्यत्रनस्यात्· एवंतर्हिसंबंधानुवृत्तिःकरिष्यते· अजाद्यतष्टाप्· ऋन्नेभ्योङीप्अतष्टाप्· उगितश्चङीब्भवतिअतष्टाप्·
वनोरचङीब्भव [redacted] तिउगितअतष्टाप्· पादोन्यतरस्यांङीब्भवतिउगितअतष्टाप्· ततऋचि· ऋचिचटाब्भवति· उगितइतिनिवृत्तं।त
त्रायमप्यर्थः।द्विष्टाबारंभणंनकर्त्तव्यंभवति· प्रकृतमनुवर्त्तते· सिध्यत्येवं· यत्त्विदंवार्त्तिककारःपठति विप्रतिषेधाट्टापोबलीयस्त्वमि
त्येतदसंगृहीतंभवति· एतच्चसंगृहीतंभवति· कथं·इदृवाचीपरशब्दः।विप्रतिषेधेपरंयदिष्टंतद्भवतीति·।। ॥

देनसंबंधेदोषाभावः·उगितोङीब्भवतिअदंतादुगितश्चाब्भवतीतितथापिपरिहारांतरसद्भाव प्र [redacted] तिपादनायेदमुक्तं·उगितश्चङीब्भवतीति·अतष्टाबित्युत्तरा
र्थमप्यनुवर्त्ततेवनोरचेत्यत्रातउगितष्टाबितिवर्त्तते· तत्रवन्नंतस्यानुगित्वाददंतत्वासंभवाच्चवाक्यभेदआश्रीयते· वन्नंतस्यङीब्रौभवतउगितोदंतान्ङीबपवाद
ष्टाबिति· अतष्टाबित्यस्योत्तरत्रानुवर्त्तनायप्रतिसूत्रमनुवृत्तिंदर्शयति·टाबृचीत्यत्रटाबारंभणंनकर्त्तव्यंभवतीतिटापउत्तरत्रानुवृत्तिरूपपद्यतेटापःस्वातंत्र्येणवि
राकरणायअतउगितइत्येताभ्यांसंबंधः।उगितोतइतिनिवृत्तमिति·उगितइत्यस्यानिवृत्तिराख्यायतेअतइत्येतत्सर्वत्रप्रकरणेनुवर्त्ततेशि तिर्ब्राह्मणीतिङीन्नकारोमान्न

=नचोगितोदंताट्टाविधानमेवात्रप्रयोजनं·उगितइत्यस्यङीनासहसंबद्धत्वापर्यवसानप्रकारेणतइत्यस्यतद्योगेःसंबंधेनतस्यफलस्यवक्तुमशक्यत्वमितिभावः।।२=स्वातंत्र्येति· पादोन्यतरस्यामित्यत्रेतिशेषः।।२=अतइत्येनादिति· समुदायस्येवानिवृत्तिःकथमेकदेशस्यानुवर्त्तनमेवेतिभावः।।२=

धात्वंतस्य चार्थवद्ग्रहणादिति· वर्णसमुदायग्रहणमिह न वर्णग्रहणमित्यर्थवत्परिभाषोपतिष्ठते· प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्ययमप्यत्र परिहारः संभवति· ए
वं गोमतीति· ईकारात्परो नुम्प्राप्तो ऽजंतत्वान्न भवति· एवं नंदनः कारक इत्यत्राजंतत्वान्नुमभावः। न वा विभक्काविति· विभक्तौ यत्कार्यं विधीयते लिंगविशिष्टस्य तन्न भ
वतीत्यर्थः। शुनेति· सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्निति प्रतिषिध्यते· शुन्येति· गोरादित्वान्ङीपि कृते उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्तिस्वरस्य प्र

धात्वंतस्य चार्थवद्ग्रहणात्· अर्थवतो युवो ग्रहणं· न च धात्वंतोर्थवान्· नुम्विधौ ऽजन्तग्रहणं कर्तव्यं· अजंतस्योगित इष्यते· उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधा
तोरित्यत्र इति· तच्चावश्यं कर्तव्यं· लिंगविशिष्टप्रतिषेधार्थं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति· यथेह भवति गोमान्यवमान्·
एवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात्· न वा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात्· न वा वक्तव्यं· किं कारणं· विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणं नैषा परि
भाषा कर्तव्या भवति· कः पुनरत्र विशेषः। एषा वा परिभाषा क्रियेत ऽजन्तग्रहणं वेति· अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या· बहून्येतस्याः परिभा
षायाः प्रयोजनानि· कानि· प्रयोजनं श्वनः स्वरे· यथेह भवति शुना शुने शुन्या शुन्यै इत्यत्रापि स्यात्· यूनः [redacted] संप्रसारणे प्र
योजनं· यथेह भवति यूनः पश्येति· एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात्· उगिदचां नुम्विधौ प्रयोजनं· यथेह भवति गोमान् यवमान्· एवं गोमती
यवमतीत्यत्रापि स्यात्· अनडुह आम्विधौ प्रयोजनं· यथेह भवति अनड्वानिति एवमनडुहीत्यत्रापि स्यात्· न वा भवत्यनड्वाहीति· भवत्येन
पत्येन· आमनडुहः स्त्रियां वेति· लिंगविशिष्टग्रहणाद्धीकारांतस्य प्राप्नोति· पथिमथोरात्वे प्रयोजनं· यथेह भवति पंथाः मंथाः एवं पथी
मथीत्यत्रापि प्राप्नोति· न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते· उपसमस्तस्तु ईवर्तते सुपथीति·॥ ॥७॥ ॥

तिषेधप्रसंगः। ननु विभक्तेरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्वस्येति कथं लिंगविशिष्टपरिभाषायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। विभक्तेर्यत्कार्यं यच्च विभक्तौ कार्यमिति सर्व
त्र प्रतिषेधप्रवृत्तिः। एवं युवतीरिति· एवमयमनइ इत्युनयोः शेष इति नाश्रयितव्यं भवति· पथीति· समासे के इत्यद उदाहृतः। इतरथा एनावदेवोदाहरनमिति मिलाहः न
केवल इति· सुपथीति· शोभनः पंथा अस्यामिति बहुव्रीहिः। नञ्सुभ्यामिति समासांतप्रतिषेधः। ऋन्नेभ्यो ङीप्· विंशतिङीप्· भस्य टेर्लोप इति टिलोपः॥ ॥७॥ ॥

×परतः पूर्वकार्यं न त्सर्वं विभक्तौ ××

सुपुंसीति॰ शोभनाः पुमांसोयस्यामितिबहुव्रीहिः। उरः प्रभृतिषु पुमानिति पाठस्य प्रयोजनमुक्तमेकवचनांतस्यैव निपातः कप्यथा स्यादिति तेनात्र शेषाद्विभाषेति विकल्पो भव
ति॰ पातेर्डुम्सुन्निति प्रत्ययस्यागितात् उगितश्चेति ङीप्। सखी सख्या विति॰ सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीष्। अनङ्णिलेऽत्र प्राप्नुतः। ङीब्विधानं तु सखीभ्यामित्यादौ साव
काशं॰ भवद्भगवदिति॰ यदा संबुध्या भवदादयो विशेष्यन्ते तदा भवत्वादीनामपि प्रसंगः यदा तु वशाच्छो विशेष्यन्ते तदा येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवधाने ओत्वप्र

पुंसोऽसुङ्विधौ प्रयोजनं॰ यथेह भवति पुमान् एवं पुंसी सत्राऽपि स्यात्। न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्त्तते॰ उपसमस्तस्तर्हि वर्त्तते सुपुंसीति॰ सख्युर्णित्वानङ्गे
प्रयोजनं॰ यथेह भवति सखा सखायौ एवं सखी सख्यावित्यत्रापि प्राप्नोति॰ भवद्भगवदघवतामोश्चावे प्रयोजनं॰ यथेह भवति भोः भगोः अघो इति
एवं भवती भगवत्यघवती त्यत्रापि स्यात्। एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या॰ एतस्यां च सत्यां नार्थो भत्वग्रहणे
न॰ तदेतदन्यार्थं भत्वग्रहणं कर्त्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः। उभयं न वक्तव्यं॰ उपरिष्टाद्भत्वग्रहणं न पुरस्तादपकृक्ष्यते॰ एवमपि सत्र
विपर्यासः कृतो भवति॰ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते॰ उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोः युजेरसमासे॰ ततो नपुंसकस्य॰ नपुंसकस्य
नुम्भवति॰ झलच इत्युभयोः शेषः। ततः अचः। अजंतस्य नपुंसकस्य नुम्भवति॰ यद्यपि तावदेतदुगित्कार्यं परिहृतं इदमपरं प्राप्नो
ति॰ शातनितरा पातनितरा॰ उगितो नद्यादिषु ह्रस्वो भवतीति अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत॰ नि संचेष्यते॰ उगितो या नदी इत्येवमे
तद्विज्ञायते॰ उगित एषा नदी॰॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥श्रीः॥

=ननु भत्वग्रहणं तिकरणे स्त्यभेदः स्यादत आह॰ ऋत्विनीति॰ ३=भावे स्तुति स्त्रीत्वानुपपत्ते रितिभावः। ३= [redacted] = केचित्तु ऋरिति॰ प्रत्ययस्य प्रकृतस्य संबंधेऽर्थितकांक्षत या भवदादिविशेषणत्व मेवमुक्तमित्यत्राहुचिः। ९=

प्रवर्त्तते भवत्यादौ तु वर्णद्वयव्यवधानादोत्वाभावः। तदभावात्सन्नियोगविहितस्य रुत्वस्याप्यभाव इति केचिद्दां कुः। नार्थो भत्वग्रहणेनेति॰ गोमत्यादावर्थेनेत्यर्थः। पुरस्तादिति
उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोर्गत्त इति ततो युजेरसमासे नपुंसकस्याच इति॰ अत्र झल इति वर्त्तते॰ उभयोः शेष इति॰ युजेर्झलंतत्वाव्यभिचारादझ्घंतावेव योगाव
पक्ष्येते॰ कृन्निति लुप्तषष्ठीकं पदमाश्रीयते॰ शातनितरेति॰ शातिपातिभ्यां करणे ल्युट् दिकृतेर्गोशं द्विधुशातनपातनेति पाठात् ङीप्॰ उगितो या नदीति॰ उगिच्छब्दाच्चा
॥रणेनेति भावः। इतरोऽग्रहीताभिप्राय आह॰ उगित एषेति॰॥

=न तोऽसुङिति॰ न च टिलाः सिद्धिगीत्यादिगोपांतोऽक्षदः। अंतोदात्तार्थत्वा॰ ऋत्विनापरेऽपि जिंतत्वेरणापुगतः। इत्वत्सुत्वरभेदभगत्योगोः। पाठस्यपापसम्प्रांपापुंजितिपुंजंतप्रयोजनं मन्यते॰ ४=

पूर्वेणैवाभिप्रायेणाह॰ उगितोयापरेति॰ उगिच्छब्दस्यापादेरण विहितो गितः परे सर्थः॥ इतर आह॰ अत्रैवेति॰ इषवोस्य सन्तीति इषुमान्॰ तस्येयमित्यणि ङीपि यस्येति लोपे कृते उगितः परा नदीति विकल्पेन ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नित्यं चेष्यते॰ पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह॰ उगितोयापरा विहितेति॰ ऐषुमतितरायां चाणंतान्ङी विहितानतूगितः॥ इतरस्तु शान्तनितरामाश्रित्याह॰ उगित एवेति॰ भागवतितरेति॰ शार्ङ्गरवादिषु भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायामिति पाठात् ङीन्प्रत्ययः उगित इत्येवं न विहित इति विकल्पेन ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति उगितस्तु विहित इति विधानाश्रयणे विकल्पः सिध्यति शान्तनितरायां तु विकल्पः प्राप्नोति॰ सिद्धं त्विति॰ भाष्यकारीयं वाक्यमिदमित्याहुः॥ अन्ये त्वनुनासिकपरत्वादिति वाक्यमवानेन व्याख्यातमित्याहुः॥ अनुनासिकप्रधानत्वादिति हितस्यार्थः॥ अनुनासिकपरेणैव उकारेणानुकृतात्वित्यतिप्रसंगाभावः॥ उकारस्तु निरनुनासिक एवे

उगितोयापरा॥ अत्रैवेषदोषोभवति॥ उगितोयेषापरान्दी॥ ऐषुमतितरायां च प्राप्नोति॰ उगितः परा या विहिता॰ उगित एषा विहिता॰ उगितइत्येवं या विहिता॰ एवमपि भोगवतीतरायां दोषो भवति॰ भोगवतितरा भोगवतीतरा॰ तस्मादुगितोयानदी॥ उगितोया विहितेत्येवमेतद्धि शास्यते॰ एवं विज्ञायमाने शान्तनितरायां दोष एव॰ सिद्धं तु प्रयोरनुनासिकत्वात्॥ सिद्धमेतत्॥ कथं॰ यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोर्ग्रहणं॰ सन्निहितयणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च॥ ॥आयनेयीनी॥ ॥आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्॰ आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यं॰ किं प्रयोजनम्॰ स्वरसिद्ध्यर्थम्॰ उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवन्तीति वक्तव्यं॰ किं प्रयोजनम्॰ स्वरसिद्ध्यर्थम्॰ उपदेशावस्थायामायन्नादिविधेः स्वरो यथा स्यात्॥ शिलेयं॰ तैत्तिरीयः॥ अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आनन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणाम स्वरकाः स्युः॥ ॥

स्युगित्कार्यभावः॥ ॥आयनेयीनी॰ ॥आयन्नादिष्विति॰ अंगाधिकारे विधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा बहिरंगा आयन्नादयः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तु प्रकृतिनिरपेक्षत्वादन्तरंगमिति तु देवपूर्वं प्राप्नोतीत्युपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्यं॰ शिलेयमिति॰ शिलेव शिलेयं॰ शिलायाढः॥ तित्तिरिणा प्रोक्तमधीने तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्॰ अस्वरकाः स्युरिति॰ प्रवृत्तिकालापेक्षयेदमुच्यते॰ प्रयोगे तु स्वररहितस्याच उच्चारणाभावात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति [redacted] वचनाच्चानिष्टस्वराः प्राप्नुवन्तीति केचित्तान्तपतइत्यन्यथा व्याचक्षते॰ यथानुदात्तोच्चारणे गात्राणां स्रंसनं स्वरस्य स्निग्धता कंठविवरस्य महत्त्वं भवति एवं व्यंजनोच्चारणेपि अभाव्यत्वाच्च अनुदात्तधर्मोपजनो व्यंजनेषु नास्ति॰ तदेवमस्वरकाणामुदात्तत्वरहितानामस्वरकाः शेषादात्तत्वरहितत्वादनुदात्ता एव स्युरित्यर्थः॥

=परत्वादाद्युदात्तः स्यादित्यर्थः=
तपनातपः

=अनुदात्तत्वस्यधर्मोपजननः॥ २=महतिकालापेक्षयेति॰ आदीनां व्यंजनमात्राणामादेशविधान

शिवः
५

नवेति॰ सत्यप्यंगाधिकारेंगत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवायन्नादयो भवंतीति चित्करणेन ज्ञाप्यते॰ तत्रांगानपेक्षत्वादसति बहिरंगत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्च कृते प्वायन्ना
दिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे भवतीष्टसिद्धिः॥ नत्रोणादिप्रतिषेध इति॰ येलुत्रुणादयः खल्वप्यादयः तेषु खषयोरित्संज्ञया भाव्यं॥ खित्यनव्ययस्येत्यजोः कुधिल्यतोरितिलि
गात्वदितेषु सावकाशेनादेशविधानेनेत्संज्ञा न बाध्यते॰ नित्य आदेश इति॰ उपदेशेयः प्रत्यया दिस्तस्यादेश इति कृतेपी टि प्राप्नोति॰ अनादित्वादिति॰ सांप्रतिकं

नवाक्षचिच्छित्करणं तु पदेशि वद्वचनानर्थकं॰ नवावक्तव्यं॰ किंकारणं॰ कचिच्छित्करणं त्वयद्यं कचि द्वांदीश्चितःकरोति॰ अयाघन्त्रघञ्चोचे
तितज्ज्ञापयत्याचार्य उपदेशावस्थायामायन्नादयो भवंतीति॰ कथं कृत्वा ज्ञापकं॰ चित्करणे एतत्प्रयोजनं चितइत्यंतोदात्तत्वं यथा स्यादि
ति॰ यदि चोपदेशावस्थायामायन्नादयो भवंति ततश्चित्करणमर्थवद्भवति॰ नत्रोणादि प्रतिषेधः॥ नत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ शंखः॥
शंढः॥ धातोर्वै यङ्वचनात्॰ अथवा पदद्वयमनेरीयङिति धातोरीयङ् शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायन्नादयो भवंती
ति॰ यदि हि स्युः कृते श्छङि सेवब्रूयात्॰ सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति॰ न च कृते श्छङ सिध्यति॰ छङि॰ सति वत्वादिलक्षण इ
ड्प्रसज्येत॰ इटि कृतेनादित्वादादेशो न भविष्यति॰ इदमिह संप्रधार्यमिड्क्रियतामादेश इति॰ किमत्र कर्तव्यं॰ परत्वादिडागमः॥ नि
त्य आदेशः॥ कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि॰ अनित्य आदेशः॥ नहि कृत इटि प्राप्नोति॰ किंकारणं॰ अनादित्वात्॰ अंतरंगस्तर्ह्यादेशः॥ कांतर
गता॰ इदानीमेव ह्युक्तमायन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिध्यर्थमिति॰ तदेतदनेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायन्ना
दयो भवंतीति॰ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धं॰ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धं॰ उणादयोव्युत्पन्नानि
॥ ॥ञोंतः॥ ॥ झादेशे थात्वंतप्रतिषेधः॥ झादेशे थात्वंतस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ उज्झिता॰ उज्झितुं॰ प्रत्ययाधिकारात्सिद्धं॰ प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुव
प्रत्ययादित्वमाश्रित्यादेशो विधीयते॰ पक्षांतरैरपि परिहारा भवंति॰ व्युत्पत्तिपक्षाश्रयः॥ ॥ञोंतः॥ ॥ इह प्रत्ययग्रहणे (र्त्तते॰ क प्रकृतं आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनामि
नुवर्तमाने एकसमासनिर्दिष्टमादिग्रहणमप्य[redacted]नुवर्तते तथा च शयांताइत्यत्रानादित्वात्झस्यांतादेशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति मत्वाह॰ झादेश इति॰ झ
कारोपदेशस्तु प्रत्यय इव त्वा यथार्थः स्यात्॥ २॥ ॥श्री॥

निप्रातिपदिकानु

नन्वेवं धातुझकारोपदेशोप्यर्थोऽत आह॰ झकारेति॰ १८

भा·कै·

५

शयांताइति·शीङः उपसंवादाशंकयोश्चेति लेट्· तस्यझः· झेटो ऽगल विलाऽऽगमः· ऐरे तं· वैतोन्यत्रेत्यैत्वं· झोंऽतादेशः· शत्लुक्· शीङः सार्वधातुके गुणः· कथंपुनरिति· पदार्थाधिकार
पक्ष उपात्तार्थशब्दाधिकारपक्षो वा तदायं पर्यनुयोगः· वर्तिपदार्थस्य समुदायेर्थे न त्वेकैवास्य पृथगनुवृत्त्यसंभवात्· यदा तु नाश्रितार्थव्यापारं शब्दमात्रं प्रतिज्ञानं तदा रितत्वमनुव
र्तत इतिपक्षस्तदा नास्तिचोद्यावकाशः· संख्यावृत्या देशी भिस्तोदामशयनानाचैत्सत्राययग्रहणाननुवृत्तावपिसंख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात्· तत्रेति· अंतरंगत्वादादि

प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमितिचेदनादेरादेशवचनं· प्रत्ययाधिकारात्सिद्धमितिचेदनादेरादेशो वक्तव्यः· अपभ्यो वाविजनिष्यमाणः पतिभिः सहश
यांतै· एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्त्तते आदिग्रहणं निवृत्तं· कथंपुनः समाससनिर्दिष्टानामेकदेशोनुवर्त्तते एकदेशो वा निवर्त्तते· असमाससंनि
र्देशात्सिद्धं· असमाससनिर्देशः करिष्यते· प्रत्ययस्यादीनामिति· स तर्हि समाससनिर्देशः कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः· क्रियते न्यास एव· कथं· अविभक्ति
कोनिर्देशः· प्रत्यय आदीनामिति· तत्रशयांताइत्यनकारांततादंगस्याभावप्रतिषेधः· तत्रैतस्मिन्न[redacted]त्ययग्रहणेनुवर्त्तमाने आदि
ग्रहणे निवृत्तेशय्यंताइत्यनकारांततादंगस्याभावः प्राप्नोति· तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः· सिद्धमनानंतर्यादनकारांतेनाभावनिवृत्तिः· सिद्धमे
तत्· कथं· अनानंतर्यादनकारांते नाभावो न भविष्यति· कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः· अनकारांतग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा
चोदितं झकारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः· यद्यनकारांतग्रहणं झकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति· तत्ररुट्सन्नियोगवचनात्सि
द्धं· तत्ररुट्सन्नियोगः करिष्यते· क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम· चकारः कर्त्तव्यः· रुट् च· किं च· यच्चान्यत्प्राप्नोति· किंचान्यत्प्राप्नोति· अ
भावः· स तर्हि चकारः कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः· योगविभागः करिष्यते· शीङः· शीङ उत्तरस्य झस्याद्भवति· ततो रुट्· रुड्भवति शीङ इति· [redacted]

कृतेंत्यादेशापवादोदादेशः प्राप्नोति· अनकारांतादंगात्प्रत्ययस्य परत्वात्· सिद्धमिति· अनकारांते नांगेन प्राधान्यात् झकार एव विशेष्यते न त्र व्यवधानादद्वादेशाभावः· अं
तादेशस्त्ववर्णमनुपादाय विधीयमानो व्यवधाने पि न भवति· शेरत इति प्रतिपदविधेर्बलवत्वादुदिकृते व्यवधानादद्वादेशो न प्राप्नोति· निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंती
ति झकारमात्रस्यादेशो विधीयते तच्च रुटा व्यवधीयते· रुट्सन्नियोगवचनादिति· आगमादेशयोः सहविधानादागमेन स्थानिनो व्यवधानाभावः॥ ॥

शिवः

५

=योगविभागपक्षेयंदोषः अङ्विधानबोधकचयत्नाभावात्तदाहभावेकृतेइति·२= तन्निमित्तएवेति· अङ्गिनिमित्तएवेत्यर्थः।५= ननेवंपरत्वाद्गुणःप्रतिषेधंबाधते। तत्राह·प्रतिषेधाश्चेति·५=

एवमपिपर्यायइति· अङ्भावेकृतेऋदृन्ताभ्यामप्राप्नोतिजस्यकृडिधानादंत्र विधित्वात्स्थानिवद्भावोऽङ्गुटिकृते·ङ्भावेनप्राप्नोतिव्यवधानात्· ततोविरोधात्तुल्यबलत्वाच्चप [redacted]
र्यायप्रसंगः।एवंतर्हीति· अच्छब्दस्यरूटिसतिअवयवावयवोपिसमुदायावयवोभवतीतिकृतव्यवधानाद्गुणःश्रीङः प्रवर्त्तते·॥ ॥श्रीङोरुङ्॥ ॥अदृश्यन्निति·
दृशेर्लुङिङःस्थानेश्रीङिनोवेत्यङि·तस्यचान्तरंगत्वाद्गुणात्पूर्वंरुटिकृतेऋदृशोङि·गुणइतिगुणप्रसंगः।परस्मिन्निति·यदाक्ङितिचेत्यत्रनिमित्तसप्तमीपक्षस्त्व
क्तः·परसप्तमीपक्षआश्रितस्तदेतदुच्यतेवार्णादांगंबलवदित्यनपेक्षितेवर्णाश्रयत्वादन्तरंगएकादेशेकृतेतस्यपरंप्रत्यादिवद्भावात्क्ङि·त्सार्वधातुकंपर
माश्रित्यक्ङितिचेतिगुणप्रतिषेधःप्रवर्त्तते·येननाप्राप्तिन्यायेनतन्निमित्तएवप्रतिषेधोगुणेनबाध्यतेननुङि·त्सार्वधातुकनिमित्तःप्रतिषेधाश्चबलीयांसोत

×एवमपिपर्यायःप्रसंगेन·×२

एवंतर्हिऋदृशश्छन्दस्यरुटंवक्ष्यामि·तदच्छब्दस्यग्रहणंकर्त्तव्यं·नकव्यं·प्रकृतमनुवर्त्तते·क्वप्रकृतं·अदभ्यस्तादिति·नवैप्रथमानिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थः।श्रीङः इत्येषापंचमीअदितिप्रथमायाःषष्ठींप्रकल्पयिष्यति·तस्मादित्युत्तरस्येति·॥ ॥श्रीङोरुङ्॥ ॥रुटिदृशिगुणप्रतिषेधः।रुटिदृ
शिगुणःप्राप्नोति·अदृश्रन्नस्यकेनयइति·तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः।नवक्तव्यः।परस्मिन्निमित्तेक्ङितिचेतिप्रतिषेधोभविष्यति।एवमपिअदृश्र
मस्यकेनवइत्यत्रप्राप्नोति।एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते·पूर्वान्तेश्रीङोगुणविधिः।पूर्वान्तेश्रीङोगुणोविधेयः।शेरते·स्वरंचभिद्यतेयथान्यासमेवास्तु·
ननुचोक्तं रुटि दृशिप्रतिषेधः पूर्वान्तेपि पक्षेदोषः।कथंअयंदृशिगुणप्रतिषेधविषयआरभ्यतेसयथैव [redacted] क्ङितिचेत्येतं [redacted] निषेधंबाधतेए
यमनुपधायाअपिप्रसज्येत।तस्माद्गुणाभावमेवदृशेरकृत्यान्तरंवक्तव्यं।पितरञ्चदृशेयंमातरञ्चदृशेयमित्येतदर्थम्।

गुण२ इति·२

वंतीतिउत्तरप्रसंगेप्रतिषेधःप्रवर्त्तते·अदृश्रमिति·मिबादेशस्यामः·पित्वात्क्ङि·त्वाभावान्नास्तिगुणप्रतिषेधः।एवंतर्हीति·पूर्वान्तेरुटिअन्त्यपधत्वाद्गुणाभावः।लघू
पधस्येवहिऋदृशोङिगुणइतिप्रसापत्तिः·क्रियते·अथवागुणश्रुलेकउपस्थानात्तस्मैवाङ्गविशेषणत्वेननान्यव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्यगुणोभवतिरुडि
कृतेनभवति·शेरतइति·रुकिसत्यन्तिगंतत्वाद्गुणप्रसंगः।पूर्वान्तेपीति·क्ङितिचेतिगुणेप्रतिषिद्धे अपूर्वऋदृशोङि·गुणइतिगुणोविधीयते·सयथैवप्रतिषेध
विषयेप्रवर्त्ततेतथैवानुपधायाअपीकःप्रवर्त्ततेअङ्ग्रहणंचश्रुतत्वाद्दृशेरेवविशेषणंनेकः।दृशेरकृत्यन्तरमिति·यश्चलिङ्याशिष्यङ्यश्चेरितावेत्यङ्तत्प्रसंगेऽदृशि
दृशेरङ्वक्तव्यः।अयमाशायामदृशन्नित्यत्रङि·त्सार्वधातुकनिमित्तःप्रतिषेधःकस्मान्नभवतिक्ङितीतिनिमित्तसप्तमीविज्ञानाद्वार्णादांगंबलीयइत्येकादेशात्पूर्वमेवगुणविधा
नात्स्थानिवद्भावाद्वैकादेशस्यव्यवधानात्कार्यस्यवाप्रतिषेधस्यपरत्वाद्गुणेनबाधनात्·

भा॰के॰ ६

ऽादेशो पि नित्य इति॰ द्वयोश्च नित्यत्वेन वा नित्यत्वादाट् इति न शक्यते वक्तुं न विशेषणपक्षेप्यनेदाश्रयेणाटो नित्यत्वं अदर्शनेन तु शब्दांतरप्राप्त्या ऽप्यनित्यः॥ यदि प्राग्ल्यादेशादिति॰ तदा प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादाड् अंतरंगः॥ ॥वेत्तेर्विभाषा॥ ॥अतो भिस ऐस् इत्यत्रेति॰ वाक्यभेदेन संबंधाभावायामपि ऐस्त्वं भवति छंदसि च विभाषेति॰ प्रत्ययमात्रस्य छंदसि रुड्विधीयते विभाषाव्यवस्थित विभाषाविज्ञानाच्च यथाप्रयोगं रुड्विधिः॥ ॥अतो भिस ऐस्॥ ॥परत्वादिति॰ एत्वस्यावकाशो वृक्षेभ्य इति ऐसो वकाशः कृ

ऽादेशादाट् ल्ले टि॰ ऽादेशादाट् ल्ले टि भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॰ ऽादेशस्यावकाशः॥ लुनते लुनतां अलुनत॰ आटो वकाशः॥ पनाति विधुतू उदधिं च्यावया तिः इहोभयं प्राप्नोति॰ अपितः श्वो विज निष्यमाणाः पतिनिःश्यांते॰ आट् ल्ले टि भवति पूर्वविप्रतिषेधेन॰ सत र्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः॥ न वा नित्यत्वादाटः न वा वक्तव्यः किं कारणं॰ नित्यत्वादाटः॥ नित्य आडागमः॥ सकथं नित्यः॥ यच न कारांत ग्रहणं ऽकार विशेषणं अथ हि प्रत्ययविशेषणं ऽादेशो पि नित्यः॥ अंतरंगलक्षणत्वाच्च॰ अंतरंगः खल्वप्याडागमः॥ कथमंतरंगः॥ यदि प्राग्ल्यादेशग्रहात्वधिकारः॥ अथ लादेशं धात्वधिकारोनुवर्त्तते उभयं समानाश्रयं॰ यद्येवमनकारांतग्रहणं प्रत्ययविशेषणं अथापि ऽादेशं धात्वधिकारोनुवर्त्तते उभयथापि पूर्वविप्रतिषेधेन नार्थः॥ कथं बहुलं छंदसीत्येवमत्र शपो लुग्भविष्यति तत्रान न इति प्रतिषेधो भविष्यति॥ ॥वेत्तेर्विभाषा॰ बहुलं छंदसि॰ अतो भिस ऐस् बहुलं छंदसि॰ इदं बहुलं छंदसीति द्विः क्रियत एकं शक्यमकर्त्तुं॰ यदि तावत्पूर्वं क्रियते परं न करिष्यते अतो भिस ऐस्यत्र बहुलं छंदसीत्येतदनुवर्तिष्यते॰ अथ परं क्रियते पूर्वं न करिष्यते॰ बहुलं छंदसीत्यत्र रुड्प्यनुवर्तिष्यते॰ अपर आह उभे बहुलग्रहणे एकं छंदोग्रहणं शक्यमकर्त्तुं॰ कथं इत्य सिवेत्तेर्विभाषा ततश्छंदसि च विभाषा ततः अतो भिस ऐस् भवति छंदसि विभाषेति॥ ॥अतो भि॥ ॥इ

हवृक्षैः ल्क्षैरितिपरत्वादेत्वं प्राप्नोति ऐस्भावस्त्विदानीं न भविष्यति॰ कृत एत्वे भौतपोर्ण्यात् कृते एत्वे न तपूर्वमकारांतमिति ऐस् न भविष्यति॰ एस्तु नित्यस्तथा सति॰ एवं सति नित्य ऐस्भावः॥ कृतेप्येत्वे प्राप्नोत्यकृते पि प्राप्नोति॰ नित्यत्वादैस्त्वं न भविष्यति॰ ए त्वमपि नित्यं परत्वाच्च दत ऐस् न भविष्यति॰ कृते एत्वे भौ

×त्विकृते पि तत्र नित्यत्वादि×

तपत्वे प्रागेतादुभयप्रसंगे परत्वादेत्वप्रसंगः॥ नुरव्यशष्टार्थाश्रयत्वेनानवकाशं भवत्वाद्धच्छति॰ ऐस्भावस्त्विदानीमिति॰ कृत एत्व इति॰ सांप्रतिकाभावेन तपूर्वगतिराश्रीयते॰ न तु नाश्रमत्त्व ऐसारभ्यमाणस्तस्यापवादो प्युक्तः उत्सर्गापवादयोश्चाप्युक्तो विप्रतिषेधः एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गापवादत्वमनाश्रित्य चोदितमिति तदनुसारेणैव सिद्धांतवादी परिहरति॰ ऐस्तु नित्य इति॥

शिव॰ ६

=भौतपोर्ण्यात्प्रयत्नो हि मुख्यार्थातिक्रमः॥२=

टाङ्सि॥ ॥आङि चेति। स्थानिवद्भावान्नादेशे एत्वं विज्ञायते। अनेनेति। नस्य हलादित्वाल्लोपे एनेति प्राप्नोति। नलिलोप इति। हलि लोप इत्यपनीय नलिलोप इति सूत्रं कर्तव्यं नकारस्तु नन्न भवतीति लोपाभावः। अयेति। इदमश्चतुर्थ्येकवचनस्य [redacted] सुपां सुलुगिति याद्देश स्तस्यानजादित्वादिद्रूपलोपा प्रसंगाद्धलि लोप इति वक्तव्यं तथा चानेनेति न सिध्यति। एवं तर्हीति। नश्च आपत्वनापूतस्मिन्परत इदमो नादेश इति सूत्रार्थ आश्रीयते। लुप्त निर्दि ष्ट इति। निर्दिश्य लुप्त इत्यर्थः। यद्येवं नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वं प्राप्नोति यथा राजेति। नैव दोषः। छंदोवत्सूत्राणि भवंतीति सुपां सुलुगिति लुकि कृते नलु

=आदेः संबंधी प्रदानतालुप्तइत्यर्थः॥२॥

नेदमदसोरकोः॥ ॥इमोद्यो प्रतिषेधावुच्येते उभोश क्याववक्तुं कथं। एवं वक्ष्यामि। इदमदसोः कादिति तन्नियमार्थं भविष्यति। इद मदसोः कादेव नान्यत इति॥ ॥नङ् सिङ् सामिनात्स्याः॥ ॥किमर्थमिनादेश उच्यते न नादेश एवोच्येत का रूपसिद्धिः। वृक्षेण प्लक्षेण एवं योगविभागः करिष्यते। कथं। इदमस्त्रिवकुवचने अल्पेत ओसि च। तत आङि च। आङि च परतो उत एत्वं भवति। वृक्षेण। तत आपः संबु द्धौ च। आप आङि च ओसि चेति। नैवं शक्यमिहं अनेनेति इद्रूपलोपः प्रसज्येत। नलिलोपः करिष्यते। न शक्यो नलिलोपः कर्तुं इह हि दो षः स्याद्यथा विष्टेति। एवं तर्ह्यनलोपापवादो विज्ञास्यते। कथं। एवं वक्ष्यामि। अन्ये च आपि चेति। तन्नकारग्रहणं कर्तव्यं। न कर्तव्यं। क्रि यते न्यास एव लुप्त निर्दिष्टो नकारः। यद्येवं नोपधाया इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। सौत्रो निर्देशः। अथवा नपुंसकनिर्देशः करिष्यते। अ थ किमर्थमादित्युच्यते न अदेवोच्येत का रूपसिद्धिः। वृक्षात् प्लक्षात्। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं। न सिध्यति। अतो गुणे पररूपमिति पररू पं प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यद्यप्राप्नुवन्विधिरप्युच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रसकारोच्चारणमनर्थकं स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते पररूपं प्रसकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु पुन र्नांगत्वेति प्रसप्लक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घत्वाभावः। सौत्र इति। सूत्रे कृतः सौत्रः कृत लब्धे सत्यम् अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा तकार एव विधीयेत। आदेः परस्येत्य देः तकारे विहिते संयोगान्तलोपे च वृक्षदिति सिध्यति। तदेवं नादेशो द्वादेशश्च व्यवस्थापितः। अन्ये त्वतिजर [redacted] सिन अतिजरसादिति क्षिरूपे इन आ च विहिता विसाकुः सन्निपातपरिभाषायामनित्यत्वाज्जरसादेशं वदंतः। भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेण तिजरादिति

=स्यैः तदुर्भ। आंपसत्वात्तिग्मस्तकारेणतिग्मेवः॥२॥

ङे·र्यः॥ ॥कुतः संदेह इति· प्रयोगे ह्यक्षायेत्यादो चतुर्थ्यर्थावगमाद्युक्तः संदेह इति भावः। इतरोऽनक्षरणमात्रशरणो भूत्वाह· समानो निर्देश इति· लक्षणप्रतिपदोक्तयो
रिति· चतुर्थ्येकवचनस्य ङे इति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य तु ङेः ङि·ई इति गुणे कृते ङे इति लाक्षणिकं रूपं· इगुपिनहीति· ङे रिति षष्ठ्यंतं रूपमनुपात्तं तच्चोभयो
रपि· लाक्षणिकमिति परिभाषायां अयमविषयः। अथ प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वसंभवापेक्षा परिभाषाप्रवृत्तिः तथा अन्यत्रापि प्रवर्तेत

×चतुर्थ्येकवचनस्यग्रहणं×१

ङे·र्यः॥ ॥किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य· कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। कथं ज्ञायते· लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्ये
वेति· इहापि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात्· ङे राम्न्याम्नीभ्यः। एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति· इह चतुर्थ्येकवच
नस्यैं तत्र सप्तम्येकवचनस्येति·॥ ॥सर्वनाम्नः स्मै·॥ ॥अश एकादिष्ट त्वा स्मायादीनामुपसंख्यानं· [redacted] अश एकादिष्ट त्वा स्मायादीनामुपसंख्यानं
कर्त्तव्यं· अथो अत्रास्मै अथो अत्रास्मात्· अथो अत्रास्मिन्· एकादेशे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवंति· किं पुनः कारणं एकादेशस्तावत्प्रवर्तिन पुन
ःस्मायादयः। न परत्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यं· न भवितव्यं· किं कारणं· नित्य एकादेशः। कृतेऽपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेऽपि· नित्यत्वादेकादे [redacted]
शे कृते ऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवंति· किमुच्यते ऽश इति न ह्यपि कर्त्तव्यं· अत्रास्मै अत्रास्मात् अत्रास्मिन्निति· एकादेशे कृते ऽत इति स्मायाद
यो न प्राप्नुवंति· आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्· नात्राकृते सुस्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्ति हलादौ चेदुपलोपः न चाकृते इदुपलोपे एकादेशः प्रा
प्नोति· तदानुपूर्व्यात्सिद्धं· तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं· न वा बहिरंगलक्षणत्वात्· बहिरंगलक्षण एकादेशः अंतरंगाः स्मायादयः। असिद्धं बहि

ग्रहणं व्याख्यास्यामः ६ रंगमंतरंगे॥ ॥श्रीः॥ ॥श्रीः॥ =वर्णविधाविलस्यग्रलारव्यानिष्याः २=

एवं तर्हीति· लिंगदर्शनं चास्य न स्मै प्रभवति संतापादिभ्यः तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति·॥ ॥सर्वनाम्नः स्मै·॥ ॥अश एकादिष्टत्वादिति· लोके ऽर्थप्रतिपादनाय वाक्यमु
च्चार्यते तदेव व्याकरणेऽपि विभज्यान्वाख्यायते· ततश्च अत्र अ ए इति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः प्राप्नोति· तस्मिन्कृते ऽदंतत्वाभावादूर्ण विधावंतादिवद्भावात्तादृप्यान
तिदेशात्स्मायाद्यसिद्धिरिति भावः। आनुपूर्व्येति· अत्र इदं ए इति स्थिते सहाय्यत्वेऽकृते स्मायादयस्तनो नित्यत्वात् गुणं बाधित्वेदुपलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धमिति ।

[illegible]

शिवः
७

=अक्षिद्व्यानुवादेनप्रयोजनमित्यर्थः॥ = अनेकांवाइति· अन्यपक्षे आनंतर्यमेवसंबंधोनत्ववयवावयविभावः॥तद्धसमुदायस्यैवप्रत्ययस्यप्यत्काति॥भाव॥२=

वशिमा॰

जसःशी·शीभावयोःकश्चिद्रूपभेदं दृष्ट्वाप्रश्नः·किमर्थमिति·॥ ॥ओङ आपः॥ ॥ओङिति रूपतानुवादः·नकश्चिद्दोङिति रूपं विज्ञातमप्रश्नतस्यचप्रश्नतत्वदुपादाने किंप्रयोजनमि तिप्रश्नः॥किमर्थइति·ओइत्युच्यमानइति·निरनुबंधकपरिभाषयेतिभावः॥यद्यपिङ्कारः [redacted] प्रत्ययाग्रहणार्थत्वात्समुदायानुबंधः·तथाप्यनेकान्तानुबंधा इतिदर्शनेएकांताइतिदर्शनेवावयवावयवस्यसमुदायावयवत्वदर्शनात्प्रत्ययस्याप्यनुबंधःस्यात्प्रयोजनाभावात्प्रत्ययानुबंधोनभविष्यतीतिचेदिहतस्य ग्रहणंमाभूदितिप्रयोजनंस्मात्·यद्येवमोङित्युच्यमानेतदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येतिद्वितीयाद्विवचनग्रहणंनप्राप्नोतिङकारोच्चारणसामर्थ्याद्

जसःशी·जश्शसोःशिः॥ ॥किमर्थंशीभावःशिभावश्चोच्यतेनशिभावएवोच्येत·कारूपसिद्धिः॥तेकेये·आकुलेनसिद्धंनेवंशक्यं·इहत्रपुणीजतुनीदीर्घ स्यश्रवणंनस्यात्·एवंतर्हिशीभावएवोच्यतां·नेवंशक्यमिहकुंडानिवनानीतिहस्वस्यश्रवणंनप्रसज्येत·तस्माच्छीभावःशिभावश्च॥ ॥ओङआ पः॥ ॥किमर्थोङकारः॥सामान्यग्रहणार्थः॥ओइत्युच्यमानेप्रथमाद्विवचनस्यैवग्रहणंस्यात्·अथाप्योङित्युच्यतेएवमपिद्वितीयाद्विवचनस्ये वस्यात्·अस्तिप्रयोजनमेतत्·किंतर्हीति·ङित्कार्यंतुप्राप्नोति·खट्वेमालेयाडापइतियाट्प्राप्नोति·नैषदोषः।नैवंविज्ञायतेङकारइदस्मि न्सोऽयंङिद्ङितीति·कथंतर्हिङएवङित्ङितीति·एवंसतिवर्णग्रहणमिदंभवति·वर्णग्रहणेषुचैतद्भवति·यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति नदोषोभवति·अथवावर्णग्रहणमिदंनभवतिनचैतद्वर्णग्रहणेषुभवति·अननुबंधकग्रहणेषुनसानुबंधकस्येति·अथवापूर्वसूत्रनिर्देशो ऽयंपूर्वसूत्रनिर्देशेषुचयेनुबंधानतेइहेत्कार्याणिक्रियंते॥ ॥

विप्रतीतसदोषः॥ङित्कार्यंत्विति·ओङइतिवचनात्प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेङोर्विधायकंवाक्यमनुमीयतइत्युपदेशेसत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायांसत्यांङित्कार्यप्रसंगः॥ अथवेति·ओङइतिवर्णमात्रंनिर्दिश्यतेङकारस्त्व [redacted] संदेहार्थोनानुबंधार्थःकृदोरविति·यथाद्कारः·अंगात्तिप्रश्चप्रत्ययऔकारेणविशेष्यतइतिऔकारां तस्यशीभावोविधीयमानोंतवग्नावात्केवलस्याप्योकारस्यप्रवर्त्तते·प्रत्ययस्यचानुबंधभावाभावाभ्यांनिरनुबंधकपरिभाषाव्यवस्थांकरोतिनवर्णस्य· अथवेति·पूर्वाचार्यैरपिद्विवचनेङितीपठिते नचेहकश्चिद्दृष्योङ्प्रत्ययोस्ति·सामान्यग्रहणार्थंचपूर्वसूत्रनिर्देशस्तेनयःपूर्वसूत्रेओङ्तस्यग्रहणंभवती

तिप्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोर्ग्रहणसिद्धिः॥ ॥

वर्णश्चायमिति॰ओकारो वर्णएवं निर्दिष्टो न प्रत्यय इति भावः॥तेन ङित्वेन दोष इति॰ङित्वे सति यो दोषः स नास्ति ङित्वस्यैवाभावादिति तदर्थः॥ ॥अष्टाभ्य औश्॥ ॥औश
घाविति॰औशादेशो नाप्राप्ते लुक्यारभ्यमाणो विशेषाभावात्सर्वस्य लुको बाधकः प्राप्नोतीति भावः॥इतरो येन नाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्यो लुगित्यस्यैवायमपवादो न सुपो धातु
प्रातिपदिकयोरित्यस्यापीतिमत्वाह॰अस्त्विति॰भवत्वौशादेशस्तत्स्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः॥एतच्चौशादेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते॰निसत्वास्तु वर्णमेव लुकाभावं
अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति वा॰इतरो लुको विशेषमपश्यन्यघपवादेषु वृत्तेषु उत्सर्गः प्रवर्तते न तदा तिप्रसंग इत्याह॰षड्भ्य इति॰सूत्रैकदेशानु
करणमेतत्॰षड्भ्यो लुगित्ययमप्यौशो लुकमाप्नोति॰अथ विधानसामर्थ्यान्न भवति तदाष्टपुत्र इत्यत्रापि न प्राप्नोतीत्यर्थः॥इतरो येन नाप्राप्ते तस्य बाधनमिसा

औकारोयं शी विधौ ङित्कृतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोयं प्रकारः॥सामान्यार्थस्तस्य चासंजने स्मिन्ङित्कार्यं तेशं प्रसक्तं सदोषः॥ङित्वे विधा इदं वर्णनिर्दे
शमात्रं वर्णेयत्स्यान्न च विधात्तदादौ॰वर्णश्चायं तेन ङित्वे न दोषो निर्देशो यं पूर्वसूत्रेणैवास्यात्॥ ॥अष्टाभ्य औश्॥ ॥औशघो॰औशघा[redacted]
वितिवक्तव्यं॰किमिदमघाविति॰अनुत्तरपद इति॰किंप्रयोजनं॰इह मा भूत्॰अष्टपुत्रः॥अष्टभार्यः॥अस्तु लुक्तत्र॰अस्त्वत्र औशत्वं लुग्भविष्य
ति॰षड्भ्योप्येवं प्रसज्यते॰इहापि न हि प्राप्नोति अष्टौ तिष्ठंति॰अष्टौ पश्येति॰अपवादः॥अपवादत्वादत्रौशत्वं लुकं बाधिष्यते॰इहापि तर्हि बाधेत॰
अष्टपुत्रः॥अष्टभार्यः॥यस्य विषये॰यस्य लुको विषये औशत्वं तस्यापवादः॥यो वा तस्मादनंतरः॥अथवानंतरस्य लुको बाधकं भविष्यति॰कुत एतदनंतरस्य

ह॰अपवाद इति॰षड्भ्यो लुगिति सर्वत्र प्राप्नोतीति सूत्र एवौशा बाध्यते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं तु क्वचित्प्राप्नोतीति तं प्रत्यस्य बाधकत्वायोगात् अंतरंगानपि वि
धीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति पूर्वमेव लुक्प्रवर्तते॰यो वानंतरस्मादिति॰औशः षड्भ्यो लुगित्ययमनंतरो द्वितीयाध्यायविहितस्तु व्यवहितः॥ननु मध्येपवाद इति॥द्वितीया
ध्यायविहितस्यैव लुको बाधा प्राप्नोति॰नैष दोषः॥यत्र बाव पिव्यवहितो पूर्वान्तरो न तत्र पूर्वानुमवाहितसंस्कारो पजनि तस्मात्सुपा कृष्ट स एव तस्यैव पुलो
बाधः॥इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायविहितो लुगाहृतायत्नेन स्मरणीयः॥अनंतरस्तु तु अनुवर्तनीय इति स एव बाध्यते॰अथवासत्यामसत्यां वोप
पत्त्यो प्रत्यासत्त्यानंतरस्यैव बाधनमार्यं एतच्च लुकोः समकक्षत्वमभ्युपगम्योक्तं भिन्नकक्ष्यौ लुकौ एकस्य सर्वत्र प्राप्त्यापरस्य क्वचित्प्राप्त्या॥

=अथन्यसेवेति॰ नचग्रियायान्नवृत्तिर्गौणोप्योमरप्रसंगः। यथालक्षणमप्रयुक्तत्वनिकांने निरूपणमाप्याने वाभनभिधानकल्पनेन शेवाभावादिति केचित्॥ अन्येतु सर्वनाम्नः स्मैरादयः सर्वनाम्न इत्येतन्मंगूत्थगलन्तु वर्णस्य प्रधिकारं चाप्रिसमर्थयाचकार तनः पञ्चमीरं विधाना

अथेहेति॰ अथाम्यइतिविभक्तौलक्षणवशाद्दाकारेनिर्दिष्टो। शङ्कऔशं विषयविशेषे। वस्थापयितुं॰ आतंयचेति॰ कृताकारस्यानुकरणमथाग्रहः। ननुचेति॰ लक्षणवशादित्युक्त्वाकारं विधायनिर्देशः कृतइतिचोदकाशयः। एतदेवेति॰ लाघवार्थमष्टनइत्येववक्तव्येकृतात्वस्येदमनुकरणं तस्यचेतत्प्रयोजनं कृतात्वाद्यथास्यादकृतात्वान्मा भूदिति॰ यदिच निसमात्वंस्या ततोव्यवच्छेद्याभावात्कृतात्वानुकरणमनर्थकं स्यात्तस्मात्कृतात्वानुकरणनिर्देश आत्वविकल्पस्यज्ञापकः। स्वमोरिति॰ उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानार्थसंग्रहः॥ ॥स्वमोर्नपुंसकात्॥ ॥तदिति॰ तदोः सः सावितिसत्वमप्यत्रप्राप्नोति॰ नित्सोत्तुगिति॰ अत्वंतुलुकि कृतेनलुमतांगस्येतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादित्युक्त्वाभावान्नप्राप्नोतीत्यनित्सं अनित्सोत्तुगिति॰ यस्यलक्षणांतरेणनिमित्तंविहन्यतेनतदनित्समित्येतत्तुपाक्षिकं॰ यदाद्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणं क्रियते तदायल्लक्षणप्रवृत्तावपियस्यद्वितीयस्य

अथेहकस्मान्नभवत्यौशत्वं॰ अष्टतिष्ठंति॰ अष्टपश्येति॰ आत्वंतुयत्रतत्रौशत्वं॰ यत्रैवात्वंतत्रैवौशत्वेनभवितव्यं॰ कुतएतत्॰ तथात्वस्यग्रहः कृतः। तथाह्या स्यात्वंभूतस्यग्रहणंक्रियतेअष्टाभ्यइति॰ ननुचनिसमात्वं॰ एतदेवज्ञापयत्याचार्योविभाषात्वमिति॰ यदयमात्वभूतस्यग्रहणंकरोत्यष्टाभ्यइ ति॰ इतरथाह्यष्टनइत्येवब्रूयात्॰ औशथावस्तुलुकृतत्रयष्ठाप्येवंप्रसज्यते॰ यस्मापवादोविषयेपोवातस्मादनंतरः। आत्वंतुयत्रतत्रौशत्वंतथा ह्यस्यग्रहः कृतः [redacted] स्वमोर्लुक्त्यसदादीनांकृतेत्यलेनलुग्भवेत्॥ ॥स्वमोर्नपुंसकात्॥ ॥स्वमोर्लुक्त्यसदादिभ्यश्चेति वक्तव्यं॰ इहापियथास्यात्तत्कुलंयत्कुलमिति॰ किंपुनःकारणंनसिध्यति॰ कृतेत्यलेनलुग्भवेत्॰ अत्वेकृतेनलुक्प्राप्नोति॰ इदमिहसंप्रधार्यम त्वंक्रियतांलुगिति किमत्रकर्तव्यंपरत्वादत्वं॰ नित्योलुक्॰ कृतेप्यत्वेप्राप्नोत्यकृतेपि॰ अनित्योलुक्॰ नहिकृते त्वेप्राप्नोति॰ अतोनित्सम्भावेनभवितव्य

लक्षणस्यप्रवृत्तिव्याघातोनास्तितत्प्रतिनतस्यदौर्बल्यं॰ लक्षणांतरेणैवतत्प्रवृत्तिनिवारणंयथावालिसुग्रीवयोर्युद्धेभगवतारामेणवालिनोवधेपिनसुग्रीवापक्षंदौर्बल्यमभिर धृतिशूरमानिनः। एतद्दर्शनसंश्रयेणोच्यतेयस्यचलक्षणांतरेणेति॰ यदात्वेषन्यायआश्रीयतेलक्षणांतरप्रवृत्तिनिमित्तमुपसंहरल्लक्षणंबलवद्भवतिइतरत्तुतदुपसं हृतनिमित्तंलक्षणांतरेपपादितप्रवृत्तिविघातंदुर्बलमेव॰ तथाचभगवद्वासुदेवसहाय्यलाभाद्वालिनोदुर्बलान्धार्तराष्ट्रान्विजिग्यिरे॰ तदानात्येतद्यस्यलक्षणां तरेणेति॰ केचित्तुंतरंगानपि [redacted] विधीन्बहिरंगोलुग्बाधतेइत्यत्रापिग्रहणन्नित्यानांचपरेषांचलुकाबाधनमिष्टंतस्यदार्घतत्वंलुकाबाध्यतइत्याहुः तथाचोच्यतेसर्वविधि

=वचनंविनापीष्टसिद्धिंदर्शयति॰ १=

=संपादयदितिसर्पः। २=

9

भा॰कै॰

९

शिशीति॰ अंगस्येत्यनुवर्त्तनादंगस्य नपुंसकास्यरस्य शीति विज्ञायमाने शब्दग्रहणं भवति यदाप्यंगादिति विभक्तिविपरिणाम आश्रीयते नपुंसकेन चांगं विशेष्यते नपुंसकान्ताद्

गात्परस्येति तदापि शब्दग्रहणं॰ यदा तु नपुंसकाद्यो विहित इत्याश्रीयते प्रधानेनवा नपुंसकमंगेन विशेष्यते नपुंसकादंगात्परस्येति तदार्थग्रहणं॰ शब्दद्वारकं चार्थेन यौर्वाप

र्यादिकमाश्रीयते॰ प्रियसख्ये इति॰ नपुंसकस्य झलच इत्यतो नपुंसकग्रहणमस्थ्यादिसूत्रे॰ नपुंसकसंज्ञाशब्दनिवृत्त्यर्थमनुवर्त्तते॰ यद्यप्यभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोकविश्रुता

ः शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति संज्ञाशब्दानामप्रसंगः॥ तथापि न्यायानुसरणे गौरवप्रसंगान्नपुंसकानुवृत्तिराश्रीयते॰ उत्तरार्थं च ई च द्विवचन इत्यत्र नपुंस

कस्येति पुंवदिति चानुवर्त्तते तेन छंदसि नपुंसकस्य पुंवद्भावान्मधोर्ग्ल्लानी स्वादोन्नुमभावसिद्धिः॥ सिद्धं त्विति॰ विषयविभागाश्रयणेनाभिमतार्थसिद्धिः॥ शिशीलुग्नुम्वि

इदं विचार्यते॰ शिशीलुग्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेत् अन्यपदार्थप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ बहुत्रपुः बहुत्रपः बहुत्रपव इति॰ अस्तु तर्ह्यर्थग्र

ग्रहणं प्रियसख्ना ब्राह्मणेन स्वत्रानङ् प्राप्नोति॥ अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव॰ ननु चोक्तं शिशीलुग्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थप्र

तिषेध इति॰ सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात्॰ कथं प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते॰ किं च प्रकृतं॰ अंगं॰ अंगस्य शिशीलुग्नुमो भवंति॰ नपुंसके वर्त्तमानस्य॰

कथं प्रियसख्ना ब्राह्मणेन॰ अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणं॰ अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यं॰ युक्तं पुनरिदं विचारयितुं॰ ननु चानेनासंदिग्धे

नार्थेन भवितव्यं॥ न हि नपुंसकं नाम शब्दोस्ति॰ किं तर्ह्युच्यते॰ अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति॰ अत्राप्यर्थग्रहणमेव॰ अत्रैतावान् संदेहः॥ किं प्रकृतस्या

र्थो विशेष्यते किं गम्यमानस्येति॰ शिशीलुग्नुम्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते॥ अस्थ्यादिषु गम्यमानस्येति॥ ×ग्रंथासादर्थग्रहणं वेति॰ कथ्यात्र

×सिद्धमेतत्॰×४

धिष्वर्थग्रहणमस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः॥ अस्थ्यादिष्विति॰ विशेषणविशेष्यभावे कामचारः नपुंसकार्थविशिष्टे रस्थ्यादिभिरंगं विशेष्यत इति नपुंसकास्थ्याद्यंतस्यांगस्या

नपुंसकस्याप्यनङ् भवति प्रियदध्नागाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्येति वचनात्केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति॰ इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वोक्तमा

क्षिपमाण आह॰ युक्तं पुनरिति॰ अर्थग्रहणमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षासंभव इति भावः॥ किं तर्ह्युच्यत इति॰ नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः॥ कस्मान्न वक्तव्यमित्याह॰ अत्रापीति॰ अर्थध

र्मत्वाल्लिंगस्य नपुंसकार्थाभिधायिनादस्थ्यादिना नपुंसकशब्देनाभिधीयंत इत्यर्थग्रहणमेव भवति॰ तस्माद्विशेषणविशेष्यभावविचार एव युक्तः॰ ननु यथेष्टसिध्यनंगादे

कतरपक्षग्रहणे विचारः॥ ॥९॥

शिवः

९

अड्डतरादिभ्यः॥ ॥अत्रावग्रहइति·सुस्यानिकेऽद्दादेशेऽयंदोषः॥अमादेशेत्वदिस्यानिवद्भावादमिपूर्वरूपंसिद्धमिति·सिद्धंत्विति·अनुनासिकत्वेन निवृत्तिर्लक्ष्यतेतेनोच्चारणे
र्येऽकारोदकारमात्रंत्वादेशः॥ आदेःपरस्येत्यमआदेर्भवतिमकारस्यतुसंयोगांतस्यलोपइतिलोपः॥उच्चारणार्थानांत्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायांकुर्वीवदिविरितिवच्या
दीनांतुम्प्रसंगः॥एतस्मिन्पक्षेहेकतरदित्यत्रसंबुद्धिलोपप्रसंगमत्याह·डुक्करणदिति·कार्यिणेदाच्चडुकात्तुम्बाध्यते·द्विडकारकइति·दकारस्यकुत्वंस्वरूपविका

अड्डतरादिभ्यःपंचभ्यः॥ ॥अत्रावेपूर्वसवर्णप्रतिषेधः॥अत्रावेपूर्वसवर्णप्रतिषेधोवक्तव्यः॥कतरत्तिष्ठति·कतरत्पश्येति·सिद्धंत्वनुनासिकोपधत्वात्·सिद्धमे
तत्कथं·अनुनासिकोपधअच्छब्दःकरिष्यते·डुक्करणाद्वा·डुग्डतरादीनामितिवक्ष्यामि·डिकरणाद्वा·अथवाडिच्छब्दःकरिष्यते·सतर्हिडकारःकर्त्त
व्यः॥नकर्त्तव्यः॥क्रियतेन्यासएवद्विडकारकोनिर्देशः॥अड्डड्तरादिभ्यःपंचभ्यः॥ ॥नेतराच्छंदसि·॥ ॥इतराच्छंदसिप्रतिषेधेएकतरात्सर्वत्रेत
राच्छंदसिप्रतिषेधेएकतरात्सर्वत्रेतिवक्तव्यं·एकतरंतिष्ठति·एकतरंपश्येति·नपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेन·नपुं
सकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाभवंतिविप्रतिषेधेन·नपुंसकादेशानामवकाशः॥त्रपुत्रपुणीत्रपूणि·युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामव
काशः॥त्वंब्राह्मणः॥अहंब्राह्मणः॥युवांब्राह्मणौ·आवांब्राह्मणौ·यूयंब्राह्मणाः॥वयंब्राह्मणाः॥त्वंब्राह्मणकुलं·अहंब्राह्मणकुलं·युवांब्राह्मणकुलेआवां
ब्राह्मणकुले·यूयंब्राह्मणकुलानिवयंब्राह्मणकुलानि·युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाभवंतिविप्रतिषेधेन·अथेदानींयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशे
षुपुनःप्रसंगविज्ञानाद्विभक्तिलुग्लुक्नुम्विधयःकस्मान्नभवंति·सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेव॥ ॥युष्मदस्मभ्यांङसोश॥ ॥
किमर्थःशकारः॥सर्वादेशार्थः॥शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात्·नैतदस्तिप्रयोजनं·अक्रियमाणेपिशकारेलोंत्यस्यविधयोभवंतीत्यंतस्याकारे

×इहोभयंप्राप्नोति·×७

शप्रसंगान्नकृतंनापिङकारस्यसंयोगांतलोपः॥ ॥नेतरा॥ ॥नपुंसकादेशेभ्यइति·अलिंगेयुष्मदस्मदीइसनाभिस्यायंविकारःस्वौजसमौडितिकृशीरूपःपरत्वात्
माबाध्यंतइत्यर्थः॥ ॥युष्मदस्मभ्यांङसोश॥ ॥अकारस्याकारवचनेप्रयोजनाभावादादेःपरस्येत्यस्यानुपस्थानादलोंत्यस्येतिसकारस्याकारे अ[redacted]
[redacted]तोगुणइतिपररूपेणसिद्धमितिभावः॥इतरस्यत्वकारस्याकारवचनेप्रयोजनमितिमत्वाहेतित्वर्वसोरि·

किमर्थइति·२

=अत एव प्लुतेसत्र न कोऽप्रशक्तिरन्यथा प्लुताइत्सस्थाने प्लुप्सादेशे प्रकृतिप्रत्ययसंमोहाद्ध्रस्वस्यस्याभोसलधास्यात्=

मा॰कै॰

१० अंतरेणापि शकारं सर्वादेशो न विष्यतीति॰ अत्यानुसंहृत्य मावेंसानुसंहृत्य ह्वयोरकारयोः पररूपमिति सर्वास्त्सर्वादेशः संपद्यते॰ यः सशेषे लोप इति॰ अनादेशे आत्मपलविधानादादे
शः शेषः॥ ननु चेति॰ शेषे लोप इत्यत्र विभक्ताविसनुवर्त्तते न द्विशेषणं च शेषग्रहणमिति॰ आदेशो वा विभक्तिरिति विज्ञायते न हि तदादिविधिरस्तीयत आदेशादावितिवि
ज्ञायेत॰ तस्मात्तस्यादेशादित्ते विभक्तेरनादेशत्वान्नैवायं शेषः ततो नास्त्यकार स्याकारवचने प्रयोजनं॰ सर्वे सर्वपदादेशा इत्यादिविकारद्वारेण विभ
क्तेरेवादेशो विधीयते इति विभक्तिरेवादेशः स्यादिति शित्वं सर्वादेशार्थं क्रियते॰ सर्वे सर्वपदादेशा इत्यत्र पदशब्देन नर्थसुप्तिङं तनुच्यते किं तर्हि पद्यते प्रतीयते येनार्थः अन्वय
व्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां यस्य कल्पितार्थवत्ता तदभिधीयते॰ तत्रानन्यार्थादकारादेशविधानादेकदेशद्वारेण विभक्तिरेवादेशः॥ प्रश्लिष्टनिर्देश इति॰ ततश्चा

यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्॰ तत्तु न लभ्यं॰ किं कारणं॰ अत्र हि तस्मादित्युत्तर[redacted]स्यादेः परस्येस कारस्य प्रसज्येत॰ अत उत्तरं पठति उ॰ सआदेशे शित्क
रणानर्थक्यमकारवचनानर्थक्यात्॰ उ॰ सआदेशे शित्करणमनर्थकं किं कारणं॰ अकारस्याकारवचनानर्थक्यात्॰ अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्ती
पि॰ ति कृत्वांतरेणापि शकारं सर्वादेशो न विष्यति॰ अर्थवत्सादेशे लोपार्थं॰ अर्थवत्सकारस्याकारवचनं॰ कोर्थः॥ आदेशे लोपार्थं॰ यः सशेषे लोपः आदेशे सवि
ज्ञायते॰ ननु च आदेशो विभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते॰ आदेशो वा विभक्तिः॥ कथं॰ सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः॥ एकदेशविकारे हि नित्य
त्वं नोपपद्यते॰ तस्माच्छित्करणं॰ तस्मात्छकारः कर्त्तव्यः॰ न कर्त्तव्यः॥ क्रियते न्यास एव॰ कथं॰ प्रश्लिष्टनिर्देशोयं॰ अअ इति सोनेकाल्त्वाच्छित्त्वं स्येति
सर्वस्य न विष्यति॰॥ ॥उ॰ प्रथमयोरम्॰॥ ॥प्रथमयोरित्युच्यते कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणं किं विभक्त्योराहो स्वित्प्रत्यययोः॥ विभक्त्योरित्याह॰ कथं ज्ञायते॰॥ ॥

कारद्वयलक्षणः समुदायो नेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्रवर्त्तते तस्मिन्प्रवृत्ते॰ तो गुण इति पररूपमिति सिद्धमिष्टं॰॥ ॥उ॰ प्रथमयोरम्॰॥ ॥प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवा
त्सन्निवेशापेक्षया द्यस्य तावद्ग्रहणं विज्ञायते॰ तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छति॰ कयोरिति॰ यदि स्त्रीलिंगेन निर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणेन भाव्यं पुल्लिंगनिर्देशे तु प्रथमयोः प्रत्यय
योः॥ तत्र यद्यंतरंगं प्राथम्यमाश्रीयते ततः पुल्लिंगेन निर्देशात्प्रत्ययग्रहणं वर्गस्यासमाप्तावेव प्रत्यययोः प्राथम्यसंप्रत्ययात् अथ तु सप्तर्वा वाः प्रथमाया विभक्तेः प्रथमायाश्चाश्र शि॰वः
येन इत्यत्र शास्त्रे प्रसिद्धिराश्रीयते ततः स्त्रीलिंगनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणं॰ प्रत्ययग्रहणपक्षे च युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोः सुऔ इत्येतयोर्ग्रहणेन भाव्यं॰ ननु द्वयोः १०
कथं प्राथम्यं यावता द्यपेक्षया परस्य द्वितीयत्वं॰ नैष दोषः॥ राश्यपेक्षया द्व्यात्मकस्य समुदायस्य प्राथम्याविरोधात्प्रथमसाहचर्याद्वितीयस्यापि व्यपदेशः यथार्द्धचाः पुंसि
पि॰ चेति गोमयादीनामर्द्धर्चव्यपदेशः॥ ॥ प्रथम॰

अन्यथापीतिं प्रसिद्धिमाह·अस्तिकारणमिति·यस्मात्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिहनास्ति·नचाजादी इति·प्रथमयोर्विशेष्यत्वं अचीत्यस्य विशेषणत्वमिति भावः। नचाजादित्वं सोः संभवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते·अजादी यौ प्रथमाविति·अजादी विशेष्यौ प्राथम्यं विशेषणं तेनाजादित्वाभावात्सुःपरिहृतओजसोःप्राथम्यं न विहन्तीति·यथा ब्राह्मणब्राह्मणपंक्तौ प्रथमो ब्राह्मणो वा न येषु केषुचिद्ब्राह्मणःप्रथमोपि चोदनायामनन्तर्भावाद्ब्राह्मणयोर्न प्रथमव्यपदेशविघातहेतुः। अजादीनां वेति·अचीत्यनुवर्त्तनिर्धारणे सप्तम्यन्तं विज्ञायते·यद्ययं शसोनेति·इ·प्रथमयोरमित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति निषेधः क्रियते न तु योश्चीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्व

×अजादीनांवायोप्रथमा×२

अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः। कान्यत्र·प्रथमयोःपूर्वसवर्ण इति·अस्तिकारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते·किं कारणं·अचीति तत्रवर्त्तनेन चाजादीप्रथमौ प्रत्ययौ स्तः। ननु चैवं विज्ञायते अजादी यौ प्रथमाविति·यत्तर्हि तस्माच्छसो नःपुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यः·विभक्त्योर्ग्रहणमिति·इत्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहणमिति·यद्ययं शसोनेति प्रतिषेधं शास्ति·नेत्ययं प्रतिषेधः। नत्वमेव द्विधीयते·सिद्धमत्र नत्वं·तस्माच्छसो नःपुंसीति·यत्र तेन न सिध्यति तदर्थं·क्व च तेन न सिध्यति युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य अस्मान्ब्राह्मणीः पश्येत्युष्मान्ब्राह्मणकुलानि अस्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्येति·यत्तर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां चेत्यात्वं तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति·। ।।न्यसोम्यम्।। ।।किमयं न्यमशब्द आहोस्विदन्यम्·कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। किं चातः।यदि तावदमशब्दः शेषे लोपश्चास्य एत्वं प्राप्नोति· [illegible] ×

सवर्णे तस्माच्छसो नःपुंसीति न त्वे युष्मान् अस्मानिति रूपं सिध्यति·इतरः प्रतिषेध आश्रीयमाणे पुंस्येव नत्वं स्यान्न स्त्रीनपुंसकयोरिति मत्वाह·नेत्ययं प्रतिषेध इति·आदेःपरस्येत्यादेर्नकारे कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः एतच्चाभ्युपगम्य लिंगत्वमुक्तं·यत्तर्हीति·यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो द्वितीयायामनादेशत्वात्तस्यामात्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानमनर्थकं स्यात्·ननु च योचीति यत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थमात्वविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकं·उच्यते·यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्योचीत्यनयोरिति ब्रूयात्·यत्वे प्रतिषिद्धे आत्वस्यार्थाद्युष्मान् अस्मानित्यत्रापि शसो नकारे कृते शेषे लोप इति लोपे सुपि चेति दीर्घत्वं भविष्यति·। ।।न्यसोम्यम्।। ।।किमयमिति·संहितायां निर्देशस्य साम्याद्विचारः।।

चत्वारोऽत्र पक्षाः संभवंति·अमादेशः शेषे लोपो न सलोपः। अमादेशः शेषे लोपष्टिलोपः। अमादेशः शेषेलोपो न सलोपः। अमादेशः शेषे लोपष्टिलोप इति· तत्र यदामादेशः शेषे लोपो न सलो
प एवाश्रयितव्यः टिलोपे रूपासिद्धिप्रसंगात्· अमादेशे शेषे लोपे सलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं भवति·युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेणांत्यस्य
स्वरेणांतोदात्तत्वात्· टिलोपपक्षे चाकारोच्चारणमर्थवत्·अंत्यसलोपपक्षे तन्निवृत्त्यर्थमित्यकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वेन भाव्यमिति न चोदनीयं· तदेवं द्वितीयः पक्षोऽस्तं तदु
क्तः तृतीयस्तु निर्दोष इति तत्स विस्तरेण पक्षद्वयमाश्रयो [redacted] भाष्ये विचारः। उदात्तनिवृत्तिस्वर इति· कर्षात्वतो घञोंत उदात्त इत्येतोंतग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्य
त्रानुवर्त्तते तत्रत्वांतोदात्तपदं प्राप्नोति मध्योदात्तं चेष्यते·अंगवृत्त इति·एतवत्सु पिचेति दीर्घत्वमपि न भवति·आदेशे सिद्धमिति·अंतग्रहणं नानुवर्त्तते·उच्चारणक्रमप्रत्यासत्त्या वा

अथाम्यम् शाक्षः शेषे लोपष्टिलोपः·उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति·यथेच्छसि तथास्तु·अस्तु तावदम् शाक्षः शेषे लोपश्चांत्यस्य·ननु चोक्तमेतं प्राप्नोतीति·नैष
दोषः। अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति न भविष्यति·अथवा पुनरस्त्वम् शाक्षः शेषे लोपश्च टिलोपः। ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति·नैष दो
षः। उक्तमेतदादेशे सिद्धमिति·॥ ॥साम आकं·॥ ॥किमर्थमामः ससकारस्य ग्रहणं क्रियते न आम आकमित्येवोच्येत·केनेदानीं ससकारस्य भविष्य
ति·आमो यं भक्त आम्ग्रहणेन ग्रहिष्यते·अत उत्तरं पठति·साम्ग्रहणं यथा गृहीतस्यादेशवचनात्·साम्ग्रहणं क्रियते·निर्दिश्यमानस्येत्येवं सस
कारस्य न प्राप्नोति·इष्यते च स्यादिति तच्चांतरेण यत्नं न सिध्यतीति साम आकमेवमर्थमित्युच्यते·॥

दे रेवोदात्तत्वं·॥ ॥साम आकं·॥ ॥किमर्थमिति·युष्मदामिति स्थिते आदेशे नात्र भाव्यमिति यत्नं न प्रवर्त्तते·आदेशाश्च शेष इति अकृते आदेशे शेषे लोपाभावात्सलोपाप्रसंगः। स्यादा घत्वमपि नास्ति·
द्विपर्यंतानां विधानात्·ततश्चानकारांततादादेशप्रवृत्तिकाले सुडेनास्तीति नार्थः सकारनिर्देशेन·कृते त्वाकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे च तथैव सुडेनास्तीति भावः। इतरः कृते आदेशे शेषे
लोपे सलोपे च सुट् प्राप्नोतीति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्कोपादानं कर्त्तव्यमिति मतान्·केनेदानीमिति·स एव परमतमाशंकते·आमो यमिति·सुडप्ययमामो भक्त इति यदित्वं मन्य
से तत इदमुच्यते साम्ग्रहणमिति·निर्दिश्यमानस्येति·यदि ससकारः कोन निर्दिश्येत तदादेशविधानकाले असन्निहितः पश्चाद् सलोपे कृते प्राप्नुवन् सुट् केन निवर्त्येत इष्यते च
तन्निवृत्तिरिति एवमर्थं ससकारग्रहणं·अथवा सदा घत्वे कृते सुटि च निर्दिश्यमानस्यादेशा इति सुट्सहितस्य न प्राप्नोति यस्तु निर्दिश्यते तस्य वचनसामर्थ्यान्निर्दिष्टग्रहणपरिभाषानु
पस्थानाव्यवहितस्याकमादेशः प्राप्नोति ससुट्कनिर्देशात्तु सुट्कस्य भवति·अत्र पक्षे आमो भक्त आम्ग्रहणेन गृहीष्यत इति चोदकस्यैवायंपथः॥

इतरस्तु पूर्वा व्याख्यामबुध्वोत्तरां चेदाषवतीमवगम्याह· नवेति· टिलोप इति· वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्यान्त्यलोपस्य पाशेषे विज्ञायमाने टेर्विशेषइतितस्यैवलोपो विज्ञायते· शेषइति स्थानी विषय
सप्तम्या निर्दिष्टः। लोपस्य चास्मिन्पक्षे उत्सर्गतादनादेशे आत्वयत्वविधानादादेश एव विभक्त्यावसरे स्थितिः। टाप्प्रतिषेधार्थमिति· टापो ऽनुत्पत्त्यर्थमित्यर्थः। युष्मदस्मदोर्द्रव्यवाचित्वाद्द्रव्य
स्य च लिंगसंख्यासंबंधादस्य लोपे सत्यकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्नोति· सन्निपातपरिभाषायाश्च दोषः पठितस्य टाप्प्रकारस्य विधेरिति टापि सानाश्रीयते· अलिंगे इति· अभिधे
यस्यालिंगत्वादलिंगे शब्दशक्तिस्वाभाव्याल्लिंगरहित एव ताभ्यामर्थो ऽभिधीयत इति गम्यत इत्यनयेटिलोपो नाश्रयितव्यः। यो ऽसौ विशेषवाचीति· ननु योऽनकाद्यावादयः। तदुक्तं

किंकारणं

नवा द्विपर्यन्तानामकारवचनाद्धामिसकाराभावः। नवैन प्रयोजनमस्ति· द्विपर्यन्तानामकारवचनात्· द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामत्वमुच्यते
तस्मात्ताम्भिसकारोऽनविष्यति· सुट्प्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात्· सुट्प्रतिषेधस्तु वक्तव्यः। किंकारणं· आदेशे लोपविज्ञानात्· यः सशेषे लो
पः आदेशे स विज्ञायते· नवा टिलोपवचनादादेशे टाप्प्रतिषेधार्थं· नवा सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः· किंकारणं· टिलोपवचनात्· आदेशे यः सशे
षे लोपः स टिलोपो वक्तव्यः। किंप्रयोजनं· टाप्प्रतिषेधार्थं यस्मान्नदिति· सत्तर्हि टेर्लोपो वक्तव्यः· न वक्तव्यः। नवा लिंगाभावाट्टिलोपव
चनानर्थक्यं· नवा वक्तव्यं· किंकारणं लिंगाभावात्· अलिंगे युष्मदस्मदी· किं वक्तव्यमेतत्· नहि· कथमनुच्यमानं गंस्यते· नह्यस्ति विशेषो
युष्मदस्मदोः स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा· अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति· किं कारणं· यो ऽसौ विशेषवाची शब्दस्त्री प्रत्ययशापूर्शब्दस्तदसा
न्निध्यात्· अंग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते सविशेषः। ननु चनैवं भवितव्यं· नहि शब्दनिमित्तकेन नामार्थेन भवितव्यं किं तर्ह्यर्थनिमित्तकेन ना

=तमस्मै·२=

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति· नैष दोषः। इदमप्युक्तं अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति· अथवा वचिर्द्योतने वर्त्तते वाचकेन रवत्स्वप्युसत्तवं
वाचकश्चैतयोरुभयोर्वाचकश्चैव अप्युभ्यतामिसत्र वचिर्द्योतने प्रयुक्तः। नहि शब्दनिमित्तकेनेति· ननु शब्दनिमित्त एवार्थः तथा चैकरूपो ऽप्यर्थो भिन्नशब्दोच्चारणान्नानारूपः प्र
तिभाति· यथा पचति पाकं करोति पाकक्रियायां निर्वृत्तिं करोतीति· तथा च बलाहकाद्विद्योतते बलाहको विद्योतते बलाहके विद्योतत इति· कंसादीनां च साधनत्वं शब्दोपहितरूपालोकु
द्धिविषयाणां हेतुमति चेत्यत्र प्रतिपादितं· एवं तर्हि यः शब्दो लोके संतमदृष्टप्रयोगस्तन्निमित्तो ऽर्थो न भवतीत्युच्यते शब्दं प्रयुक्षमाणेन लोकस्यानुसरणात्· स्वसामर्थ्येन हि शब्दो

=यः शब्द इति· लोकव्यवहारे यस्य शब्दस्य प्रयोगो ऽर्थसामर्थ्यादनवगतं ततोऽन्योऽर्थः सतन्निमित्तो न भवति युक्तिसिद्धार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादित्यर्थः तिनि... तस्याप्यर्थ इति भावः।१= शब्दजबुद्धौ प्रतिभासमानत्वमर्थत्वार्थ इत्यत्र ददृशां तां तद्व्याह· कंसादीनामिति·२=

=युष्मदस्मच्छब्दयोर्लिङ्गसंख्यावैशिष्ट्यार्थः प्रतीयतेनादित्यर्थः ।१= वा स्यादर्थरूपं ।१=

लिंग॰

अर्थरूपमिति । सत्यपि वस्तुनो लिंगवत्वे युष्मदस्मज्ज्ञानं तत्प्रत्याययितुं शक्नोतीत्यर्थः । युष्मदस्मदभिधेयं चार्थरूपं शब्देनोच्यते न वस्तुरूपं तस्यैव वस्तुनो आलम्बनत्वे शब्दे मुक्तस्य प्रतिपादनात् । नचायं नियमः सत्वभूतोर्थोवश्यं लिंगसंख्यायुक्तः प्रतीयत इति पंचसप्तेति लिंगसंख्यानवगमात् । तथा चषट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधः प्रसारव्यायते । केचित्लिंगविशेषविषेधं मन्यमाना लिंगसर्वनामयोगं युष्मदस्मदोरिच्छन्ति । तथा च शिष्टीनुडूनुमां युष्मदस्मद्भिन्नत्वादेशानां [redacted] विप्रतिषेध उक्तः । अन्ये तु दर्शनमेदेन शिष्टीनुमां विप्रतिषेधः पुंस्त्विनत्वं च लिंगवत्वात्सुपगमेन प्रदर्शितं । सत्वभूतस्यार्थस्यावश्यं लिंगसंख्यायोगः । तथा च षट्संज्ञकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधः कृतः । इत्युत्व लिंगत्वेन टाप्परिहृत इति विरोधं परिहरंति । तस्मादिति । टाबभावे टिलोपाभावात् अयणादेशलोपेस्सतिसुः श्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः । लाघवात्सकारग्रहणं कर्तव्यं । अथेति । आदेशप्रवृत्तिकाले सन्निहित आदेशेन निव

तदेतद्देवदत्तस्य नामार्थरूपमेवैतद्देवं जातीयकं येनात्र विशेषो न गम्यत इति । अवयवं चैतद्देवं विज्ञेयं । योहि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दः स्त्रीप्रत्ययस्तापृशद्
सदसन्निधानात्र विशेषो न गम्यत इति । इत्यपि तस्य विशेषो न गम्यत इत्यत्व मिदिति । तस्मात्सुप्रतिषेधः । तस्मात्सुप्रतिषेधो वक्तव्यः । सस्सकारग्रहणं
वा कर्तव्यं । अथ क्रियमाणेपि सस्सकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुप्लग्भवति । ससकारग्रहणसामर्थ्यात्प्राविनः सुप आदेशो विज्ञायते ॥ ॥आतऔणलः॥
इहपपौतस्यादिति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवंति । द्विर्वचनमेकादेश औत्वमिति । तद्यदि सर्वत औत्वं लभ्येत कृतं स्यात् । अथापि द्विर्वचनं लभ्येत ए
वमपि कृतं स्यात् । न त्वेतल्लभ्यं । किं कारणं । अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विर्वचनं बाधते । परत्वादौत्वं । नित्य एकादेश औत्वं बाधेत । कं पुनर्भवानौत्वस्यावकाशं
मत्वाह नित्य एकादेश इति । अनवकाशं औत्वमेकादेशं बाधिष्यते ॥ औत्वे कृते द्विर्वचनमेकादेश इति ॥ ॥ =सर्वथैके । सत्यसति च नित्यत्वे एकादेश उक्तः नेनोदात्तप्रत्यनेनांतोदात्तत्वसिद्धत्वात् ।२=

=शक्नोति सत्वप्रसंगात् ।८= ल्पीनान्यः । ससकारग्रहणसामर्थ्यादिति । न हि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते किं तर्हि सता आवस्तस्मिन्विषये तस्यानेकोपायेनान्वाख्यायते । शास्त्रेण तु प्रसंगवतो निवृत्तिरन्वाख्यायत इति प्राविनः
सुपो निवृत्तिः ससुकारनिर्देशेन प्रतिपाद्यते ॥ ॥आतऔणलः॥ ॥त्रीणि कार्याणीति । नित्यत्वस्तु प्रयोजनाभावान्नोपन्यस्तः सर्वथां तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति । एकादेशे
कृते औत्वामाप्तिदोषः परिहृत इत्यभिसंधाय द्विर्वचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तं द्विर्वचनं लभ्येतेति । एकादेशे कृते न पपवर्गाभावाद्द्विर्वचनाप्राप्तिः सा परिहृता भवतीत्येतावता द्विर्वचने सिद्ध
कृतमित्युक्तं । परत्वादेकादेश इति । वर्णाश्रयत्वादंतरंगत्वादपीति द्रष्टव्यं । नित्य एकादेश इति । पपप कृते औत्वे सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति कृतेनेतु वृद्धिस्तथापि यस्मिन्भेदमनाश्रित्यैकादेशसामान्या
श्रयं नित्यत्वमुच्यते । औत्वं तु कृते एकादेशे नैव प्राप्नोतीत्यनित्यं । अनवकाशमौत्वमिति । सावकाशस्य सवर्णदीर्घस्य बाधकमित्यर्थः ॥ =नचौत्वेपि विलासत्वमंतरंगत्वादेकादेशोपपवर्गाभावो कृतं नस्या

=अन्यथा हि सएकादेशे औत्वाप्राप्तेर्नकृततामसंभवात् ।१०=

=नन्वनवकाश्योलंदीर्घयद्धडिंग्वाधनेस्यतआह-क्रमेति-ओत्वंनतोदृष्टित्वतःस्थानिवत्वाद्द्वित्वमिति-क्रमप्रतिपत्त्यर्थंयदनवकाशत्वमाश्रितंतत्।त्वनिरवयवैकादेशसामान्यापेक्षंकिंतुदीर्घापेक्षमितिरद्धिर्भवलेवेतिभावः।१२=मन्यतेइति-वसोःसंप्रसारणमितिप्रदेशेष्वपिअनुवं[illegible]मवलसकारःअपि

यद्यपीति-वार्णादांगंबलीयइतिपूर्वंद्विर्वचनंभवति-अथाप्यंगाधिकारविहितमांगमुच्यतेतथापिनदोषइतिभावः।स्थानिवद्भावादिति-द्विर्वचननिमित्तेविपरतोआदेशःस्थानिवद्भवतीतिसूत्रार्थमाश्रित्यैकादेशे कृतेचपरताभावात्स्थानिवद्भावआरंभकितःअचियोविहितोआदेशःसस्थानिवदितिसूत्रार्थाश्रयणेननुस्थानिवद्भावउक्तः।नहिस्थानिवद्भावस्यपरभूतोचनिमित्तनतआश्रीयतेकिंतर्ह्यादेशस्य-यदितर्हिस्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनंततोनित्यंतदितिपर्वमेवतेनप्रवर्त्यं-नैतदस्ति-एकादेशेपिनित्यतांतरंगश्चेतिसएवपूर्वंप्रवर्ततेक्रमप्रतिपत्त्यर्थंचानवकाशत्वमेोत्वस्याश्रितंतद्धिलक्षणंचैकादेशमोत्वंनबाधतेनहितस्मिन्नोत्वमोत्वमारभ्यते।। ।।विदेःशतुर्वसुः।। ।।वसोःकित्वमिति-लिडादेशस्यकित्वमस्तीतितदनुरोधेनकित्वमुच्यतेअनुबंधांतरेणपितस्यसानुबंधकत्वंसंपद्यते-अननुबंधकग्रहणइति-स्थानिवद्भावादुगित्कार्यंसंसिद्धतादुकारउच्चारणार्थोनानुबंधइतिमन्यते-ससादिवासानुबंधक

यद्यपिपरत्वादेकादेशःस्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनंभविष्यति।। ।।विदेःशतुर्वसुः।। ।।विदेर्वसोःकित्वं-विदेर्वसोःकित्ववक्तव्यं-वसुग्रहणेचलिडादेशस्यापिग्रहणंयथास्यात्-किंकारणंनस्यात्-अननुबंधकग्रहणेहिसानुबंधकस्यग्रहणंनेत्येवंलिडादेशस्यनप्राप्नोति-सानुबंधकोहिसः।क्रियते-किंपुनःकारणंसानुबंधकःसक्रियते-अयमृकारांतानांलिटिगुणः[redacted]ःप्रतिषेधविषयआरभ्यतेसपुनःकित्करणाद्बाध्यते-आतिती[redacted]र्वावदनिपुपूर्वानिति-सनर्हस्त्येवमर्थोनुबंधःकर्त्तव्योनकर्त्तव्यः।क्रियतेन्यासएवद्विसकारकोनिर्देशः।विदेःशतुर्वसुस्समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वो ल्यबिति।। ।।समासेऽनञ्पूर्वेक्त्वोल्यप्।। ।।ल्यबादेशेउपदेशिवच्चनं।। ।।

त्वेतदनुबंधकग्रहणपरिभाषयाक्वसोरग्रहणप्रसंगःपरिभाषोपादानंतुमकरणेकार
उपलक्षणं-किंपुनःकारणमिति-असंयोगाल्लिट्किदितिकित्वसिद्धतादेवसुरेवलिटोविधीयतां-अयमिति-यथातेरतुरित्यादेगुणोभवतितथावसावपिस्यादितितद्बाधनार्थंकित्वंक्रियते-एतच्चप्रयोजनोपलक्षणमितिसंयोगांतार्थमपिकित्वमित्याहुः।तेनाञ्जिवानित्यत्रनेः।धिवानितियथेनुमिसिद्धंभवति-ननुसंयोगांतार्थत्वेकित्वस्यकथंप्रतिषेधविषयआरभ्यमाणोगुणेनबाध्यः।उच्यते-ऋकारांतेभ्यःपरस्यकसोरेपदेशिकातिदेशिककित्वद्वयसामर्थ्यात्किंतिचेतिगुणनिषेधोहिरूपनिष्ठतेतत्रपुनरूपस्यानंप्रतिषेधविषयेगुणनिषेधंविधास्यति-केचिदाहुः-छांदसःक्वसुस्तत्रछंदस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वात्-लान्नलोपस्य सिद्धत्वात्संयोगांतार्थंकित्वंनोपपद्यते-द्विसकारकइति-वसुस्त्योदेशोनिर्दिष्टस्तत्रसकारस्यरुत्वविसर्जनीयोकतोनततःसकारेणसानुबंधत्वंवसोःसंपद्यतइतिवसुप्रदेशेष्वनयोरविधानात्ग्रह☰णंसिध्यति।। ।।समासेनञ्पूर्वे।। ।।ल्यबादेशइति-अनेनपराश्रयसमासनिमित्तोल्यबादेशोबहिरंगोहितादयस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षाअंतरंगाइतितेपूर्वंप्राप्नुवंतीतिभावः।तत्रोपदेशेसमासइतिविरोधात्समासोविषयत्वेनाश्रीयतेसमासविष

=त्वोपदेशेसमासाभावात्-९=

ना॰के॰
१३

पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारेणेति दर्शयन्नाचष्टे · उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति · उपदेशावस्थायामिति · अत्रासुपमानोपमेयसंबंधो द्रष्टव्यः ॥ कृतेपि समासे ल्यप्भवन्नुपदेशिवद्भवति · अकृते
सुहित्वादिषु भवतीत्यर्थः ॥ अथवा समास इति विषयसप्तम्याश्रयमेवमाख्यं · उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य इत्येतत्तु वस्तुव्याख्यानं · उपदेशावस्थायां हि ल्यब्भ
वल्लन्यैरूपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः ॥ अनादिष्टार्थमिति · आदेशमादिष्टं तस्याभावोनादिष्टमित्यव्ययीभावः ॥ प्ररवन्येति · येविभाषेति विकल्पेनात्वमिष्यते जनसनखनां सञ्झ
लोरित्यनेन तु ल्यबादेशस्यैव नित्यं प्राप्नोति · प्रदीव्येति · पूर्वमिटि कृते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति क्त्वो ल्यपि सतीटः श्रवणं प्राप्नोति · अथापि कथंचित्से कृतस्य ल्यपस्थाने स्यात्त
थापि स्थानिवद्भावान्नक्त्वासेडिति कित्वनिषेधाद्गुणः प्रसज्येत दीर्घत्वस्यासिद्धत्वात् सरत्वादिति · इट्त्वादिस्वर्थः ॥ इतरस्त्विदानिन्द्विविभागेन ज्ञायत इति अवस्थाग्रहणेन
केवलस्य२

ल्यबादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ॥ उपदेशावस्थायां ल्यब्भवतीति वक्तव्यं · किं प्रयोजनं · अनादिष्टार्थं · अकृतेष्वादेशेषु ल्यब्यथा स्यात् · के पुनरादे
देशिवद्भा॰२ शा उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति · हित्वदद्भावेत्वदीर्घत्वश्त्विटः ॥ हित्वं · हित्वा · प्रधाय · दत्वं · दत्वा प्रदाय · आत्वं · खात्वा प्रखन्य · इत्वं · स्थित्वा प्रस्थाय · ईत्वं · पीत्वा प्र
पाय · दीर्घत्वं · शान्त्वा प्रशम्य · श्त्वं · पृष्ट्वा आपृच्छ्य · ऊट् · द्यूत्वा · प्रदीव्य · इट् · देवित्वा प्रदीव्य · किं पुनः कारणमादेशास्त्वावस्थायां भवन्ति न पुनर्ल्यपि · परत्वाद्य
पां भवितव्यं · सन्ति चैवात्र केचित्परेप्यादेशाः ॥ अपि च बहिरङ्गलक्षणत्वाद्बहिरङ्गो ल्यप् अन्तरङ्गा आदेशाः ॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे · स तर्ह्युप
देशिवद्भावो वक्तव्यः · न वक्तव्यः ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयत्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति · यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति · तिकितीत्ये
व सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति · स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ स्नात्वाकालकः · पीत्वास्थिरकः · भुक्त्वासुहितक इति ॥ ॥

परत्वाद्धुः प्रयुक्त इति मत्वाह · सन्ति चेति · बहिरङ्गलक्षणत्वादिति · समासापेक्षं बहिरङ्गं लक्षणं शास्त्रमस्येति समासः ॥ अथवा बहिरङ्गः समासो लक्षणं निमित्तमस्येत्यर्थः ॥ यदयमिति · कितीत्येव ज शिव॰
ग्धिभावस्य ल्यबादेशात्प्रागेव सिद्धत्वात् ल्यब्ग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति · स्थानिवत्त्वेनैव सुप्रसङ्गेरपि तादेश इत्यनादेश्यग्रहणं तत्स्थानापन्नात्तद्धर्मलाभस्य तु रूपविधिना निरस्तस्येत्या १३
पकमुक्तं ल्यब्ग्रहणं तु आश्रयेषु कार्येषु तद्धर्मलाभाभावस्य समर्थमन्तरेणाप्यस्यार्थस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य तज्ज्ञापकं भवतीत्यनेनोक्तमर्थो ल्यब्ग्रहणेन ज्ञाप्यत इति विशेषाभाव
॥ स्नात्वाकालकादिष्विति · मयूरव्यंसकादिषु समास प्रकरण त्समासार्थ एवं पाठस्तत्र समासेनैव पूर्वयोरवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य ल्यब्विधीयमानो न प्राप्नोति ॥ ॥

तदंतनिर्द्देशादिति· क्तांतः समासइह निर्दिश्यतइत्यर्थः। समासइति निर्द्धारणे सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनं· अथवा जातावेकवचनं बहुवचनस्य स्थाने· निर्द्धारणं च समानजातीयस्य भवतीति क्तांतः समासो गृह्यते· निर्द्धार्यमाणस्य क्ताग्रहणेन [redacted] विशेषणात्तदंतविधौ सत्यपमर्थो भवति समासेष्वनञ्पूर्वेषु क्तांतस्य समासस्य ल्यब्भवतीति सत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति स्त एव भवति· समासनिपातनादिति· सगुणयातांस्त्र धुत्वमभ्यनुज्ञायते प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेणेत्यर्थः। येषु चाचस्मात्तावकालकादिषु नरपदानुपात्तक्रियापेक्षः क्ताप्रसमः तेषां सापेक्षत्वेपि निपातनात्समासः। अनञोवापरस्येति· अनञ्चासो पूर्वश्चेति समासो निपातनात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः इष्यते

तदंतनिर्द्देशात्किं· तदंतनिर्द्देशात्स्विष्वेनतत्· क्तांतस्य ल्यपा भवितव्यं न चैतत्क्तांतं· समासनिपातनाद्धा· अथवा ऽवश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्त्तव्यं तेनैव यत्नेन ल्यबपि न भविष्यति· अनञोवापरस्य· अथवा अनञः परस्य ल्यपा भवितव्यं न चात्रानञं पश्यामः। ननु च धातुरेवानञः तथा तोः परस्य भवितव्यं· किंकारणं· नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते· कुत एतत्· तथा ह्यर्थो गम्यते· तद्यथा· अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्ठमानीय कृती भवति· एवमिहापि अनञिति नञ्प्रतिषेधादनञस्तत्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते किंचान्यदनञः तत्सदृशं· पदमित्याह· अथवा प्रत्ययग्रहणे य स्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति· एवं धातुरपि क्ताग्रहणेन ग्राहिष्यते· ननु चेयमपि परिभाषास्ति· कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति· सापीहोपतिष्ठते· तत्र को दोषः। इह न स्यात्· प्रकृत्य प्रहृत्य· कृतं हि स्यात्· ॥ ॥

नविवक्षितत्वाद्· अनञिति वाक्तुल्यसप्तमी कं पृथक्

दं· सत्सप्तमी चेयं अनञि पूर्वे सतिक्त्वो ल्यब्भवतीत्यर्थादनञः परस्येत्यर्थो वतिष्ठते· तदंतविधिश्चात्र नाश्रीयते क्ताप्रत्ययस्य प्राधान्येन प्रकृमादिविशेषणतानाधारत्वेन विधि[illegible]तस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाश्रयस्तु तदंतविधिः परस्तादस्य तयेन नाव्यवधानमिति च धातुनाव्यवधानमाश्रीयते· ननु चेति· असत्यमूर्त्तार्थवाचित्वादिना धर्मेण धातुरपि [illegible] भवति न धातोः परस्येति· पदत्वनिबंधनं सादृश्यमाश्रीयते न तु धर्मान्तरनिबंधनं· नासमर्थमप्रमाणमित्याशंक्याह· अथवेति· क्ताग्रहणेन धातुप्रत्ययसमुदायस्य परिग्रहस्तदवयवत्वाद्धातोः स्वावयवेन पौर्वापर्यासंभवाद्धातुरनञ्ग्रहणेन न गृह्यते· प्रकृत्येति· गतेः क्तांतेन समुदायेनुप्रवेशात्पौर्वापर्याभावात्

नविधिरनन्तरस्य इत्यवगन्तव्यमिति ॥

परमकृत्वेति·परमशब्देन गतिर्न च कारकमिति स्फान्ते·नन्तर्भूतः पूर्वइति ततःपरस्य क्तान्तस्य त्व प्रसंगः।गतिकारकपूर्वस्यापीत्यविशेषात् केवलस्यापि कृत्वेसादेः क्तान्तस्य ग्रहणात्·आचार्य आ
ह·नवैअत्रेष्यत इति·तस्मात्कृद्ग्रहणपरिभाषा च नाश्रीयते·चोदक आह·अनिष्टं चेति·आचार्य आह·गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यत इति·प्रकृत्यपार्श्वतः कृत्वेसादेल्यबादेश इष्यते कृद्ग्रह
णपरिभाषोपस्थानेन च न सिध्यतीति नाश्राव आश्रीयते·चोदक आह·कुतो नु खल्विति·प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अवकाशः·उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र तद्धितान्तस्य प्रातिपदि
कत्वात्सुप्लुग्भवति·कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशः·आवनेरखी आवचर्ची इति एचः स्त्रियामञि तिपूर्वस्य णत्वं ततो दञि सति हस्वो भवतः।अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभा
षायाः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति प्रतिषेधादुपस्थानाभावः·एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्भिन्नफलयोर्विरोधात्सर्वायोप्रतिपत्तिर्वाभाप्नोति प्रत्ययग्रहणपरिभाषायामाश्री
यमाणायां प्रकृत्वेतिगतेः क्तान्ते·नन्तर्भावात्सौ वा पर्यापपत्तेः ल्यप् सिध्यति न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयण इति फलभेदः।कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्र दर्शने समानदेशत्वा

परमकृत्वा उत्तमकृत्वा·नवैअत्रेष्यते·अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति·गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते·कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः स
मवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं
भवतीति इयं न भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति·आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति इयं न भवति
कृद्ग्रहण इति·यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति·कथं कृत्वा ज्ञापकं·अयं हि नञ् गतिर्न च कारकं तत्र कः प्रसंगो यन्नञ्पूर्वस्य स्यात्त्यपति हाचार्यइय
मिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इति इयं न भवति कृद्ग्रहण इति ततो·नञिति प्रतिषेधं शास्ति·॥ ॥१॥ ॥

रिभाषयोः परत्वेनापि व्यवस्था नास्ति·सांकृतिनेत्येवमव्यवस्थाप्रसंगात् यथोद्देशपक्ष आश्रयितव्यः·तत्राहि परत्वेन व्यवस्था सिद्धिः।प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता कृ
द्ग्रहणपरिभाषा तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणेन ज्ञापितत्वात्सर्वत्र भवति·यदयमिति·कथं पुनरेतज्ज्ञापकं प्रावतात्स सामर्थ्यात्कृद्ग्रहणपरिभाषायामविशेषात्केवलस्यापि क्तान्तस्य ग्रहणादकृत्वेसा
देनञो·गतित्वात्कारकत्वाच्च क्तान्तेनान्तर्भावात्परस्य नञ्ग्रहणे ल्यप्प्रसंगः·अप्रकृत्वेसादेर्मतिषेधार्थं चान्यपूर्वग्रहणं स्यात्·उच्यते·अविग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषासमुच्चीयते न त्वन्यपूर्वेण
त्र समास इति वचनात्केवलस्य कृत्वादेर्ग्रहणाभावादविशेष समुच्चेन व्यवस्थाभावाद्गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य ग्रहणं भविष्यतीति किमनन्यपूर्व इत्यनेन तत्क्रियमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषाया अनु
पस्थानं ज्ञापयति·तदुपस्थाने तु तत्र लीनम्यत्रहि द्विधा कृत्वेसादौ त्यप्रसक्तः·तदेवं कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानेन नञ्सहशब्दव्यपदेशासमासान्तत्वाभावात्समासाव्ययत्वासरस्यभावादेः क्तान्तस्य समा
से क्तोल्याद्धीयमानः स्वात्वाकालकः परमकृत्वेसादौ न भवति·परमं कृत्वा परमकृत्वेति समासः·परमत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात्सामानाधिकरण्यात्॥ ॥श्रीः॥ ॥१॥

=समासेविद्यमानस्य गतिकारकपूर्वस्य केवलस्य च क्तान्तस्य ल्यप्भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्य पर्यनुयोगः।विघ्न हि क्रियाध्याहारे गौरवात्प्रधानीकृतभवनक्रिययैव समास इति सामर्थ्यात् अन्वमात्समासे ल्यप्भवति गतिकारकपूर्वस्य केवलस्य च क्तान्तस्येत्यर्थात्समाधानमाह·इष्यत इत्यादि·४=

गतिरि

शिवः
१५

तत्सर्वमिति·गतिकारकपूर्वमित्यर्थः॥ प्रत्ययग्रहणइति·प्रत्ययग्रहणपरिभाषयायावच्छब्दस्तावद्गृह्यते॥ ॥सुपांसुलुक्पूर्वसवर्ण॥ सुपाम्ये आदेशा उच्यमाने ये सुपो न प्राप्नुवन्तीत्याह·सु

पांचेति·एतच्चसर्वंप्रत्ययोबहुलमितिवचनयेन सिध्यति·पूर्वसवर्णेनापीति·चर्मन्निइति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णेन कारस्तस्मिन्पूर्वस्य नकारस्य स्वादिष्विति पदसंज्ञा

यांसत्यां लोपः एवंच नङि संबुद्ध्योरिति च ङिग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति·प्रातिपदिकांतत्वाभावाद्धि नकारस्य न लोपप्रसंगात् पूर्वस्य च नकारस्य लोपस्तेथ

लात्·यदिति·यच्छब्दात्परस्य सुपो लुक्प्रत्ययलक्षणनिषेधात्सदाद्यत्वाभावः येष्विति प्राप्ते·त्यदाद्यत्वमिति·सुशब्दस्य पूर्वसवर्णेन भवन्कयोंत्यस्य लुकारस्य रकारः

प्राप्नोतिन तस्य दाद्यत्वं बहुवचनेन गौरिसेतं स्कोःसंयोगाद्योरिति सकारलोपेच येदिति स्यात्·अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वसवर्णे इकारः क्रियते तथापि स्या

किं नञः प्रतिषेधेन गतिर्न चकारकं·यावतानन्यपूर्वे तु ल्यभावो न भविष्यति·प्रतिषेधानुज्ञानीमस्तत्सर्वं नेह गृह्यते·प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुम

र्हति॥ ॥सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्याया जालः॥ ॥सुपांसुपो भवंतीति वक्तव्यं·युक्तामातासीकुरिदक्षिणयाः दक्षिणयामिति प्राप्ते·ति

ङां तिङो भवंतीति वक्तव्यं·चषालंये अश्वयूपाय तक्षति·तक्षंतीति प्राप्ते·लुकि किमुदाहरणं·आर्द्रे चर्मन्लोहिते चर्मन्·नेतदस्ति·पूर्वसवर्णेना

प्येतत्सिद्धं·इदं तर्हि यत्सुवीयस्रगेवसन्तुतसप्तऋषयःसप्तसाकं·ननु चैतदपि पूर्वसवर्णेनैव सिद्धं·न सिध्यति·यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्सदायत्वं

प्रसज्येत·इदं चाप्युदाहरणं आर्द्रे चर्मन्लोहिते चर्मन्·ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं न सिध्यति·यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्याद्दीर्घेनोदकारः प्रसज्येत·अ

लुसंयोगांतलोपेन सिद्धं·इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यं·दार्विया परिज्मन्·इया·डियाच्·सुक्षेत्रिया सुगात्रुया·ईकारः·दृतिं न शुष्कं सरसी शयानं·आ

निवृत्ता १

त्किंभावः प्राप्नोति·आंतर्यतइति·निरनुनासिकस्यैकारस्य सदृशो इकारः·संयोगांतस्य लोपे नेति·नङि संबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधात्संयोगांतलोपः॥ अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगांतलोपो ऽसि

द्धः स्यात्·एवं च नलोपप्रतिषेधे ङिग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रक्रियालाघवाय चर्मन्निसत्रलुगेव विधेयइत्याहुः॥ दार्वियेति·दारुशब्दादियादेशः॥ सुक्षेत्रियेति·सुक्षेत्रेति प्राप्ते·सरसी

इति·सरः शब्दात्परस्य ङिशब्दस्यैकारः॥ प्रवाहवेति·प्रवाहशब्दात्परस्य टाप्रत्ययस्याजादेशः·घाडिंतीति गुणः॥ ननु ङित्वे विधा नर्थं निर्देशमात्रं वर्णलोपत्वस्मात्तच्च विधानं दाहोइत्यस्मात्

तत्वगुणेन प्राप्नोति·ङित्करणसामर्थ्यान्न भविष्यतीत्यदोषः॥ अथवा ङितीति बहुव्रीहिराश्रीयते तत्र परित्यज्यांतरमाश्रयणीयं च लोपश्चायं तेन ङित्वप्रदाहो निर्देशो यं पूर्वसवर्ण

एवास्यादिति·स्वप्नयेति·अयाचोकारोच्चारणं तु सुपिचेति दीर्घनिवृत्त्यर्थं·नाव्येति·उपोत्तमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति॥

=दारादोमित्रामेद्वादियादिशाः=

अमोमश्शः॥ ॥अमोमश्शन्मकारस्येति॰मकारस्यमकारःप्रयोजनाभावान्नवि[redacted]ष्यतीतिशकारेणवक्तव्यइत्यर्थः॥वचनादिति॰वधीहत्रमित्यादौमकारस्यानुस्वारनिवृत्त्यर्थोमकारः
स्यादित्यर्थः॥छिमकारकइति॰अमोम्मितिकरिष्यतेभिन्नजातीयवर्णद्वयोच्चारणेगौरवंभवति॰समानजातीयवर्णद्वयेतुलाघवंनचैकस्यमकारस्यसंयोगांतलोपःकरिष्यते॰ई
एनप्राप्नोतीति॰इष्टिकर्त्तव्येसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादपदान्ताभावात्‌॰मकारादाविति॰अमोमितिसूत्रंकर्त्तव्यंतत्रमकारस्यलुप्तनिर्दिष्टत्वादनेकान्तत्वात्सर्वादेशोयंमोमविष्यतीति

अमोमश्शः॥ ॥किमर्थःशकारः॥शित्सर्वस्येतिसर्वादेशोयथास्यात्‌॰अक्रियमाणेहिशकारेअलोंत्यस्यविधयोभवंतीत्यंत्यस्यप्रसज्येत॰अतउत्तरंपठति॰
अमोमश्शन्मकारस्यमकारस्यमकारवचनेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वातत्रांतरेणापिशकारंसर्वादेशोभविष्यति॰वचनादन्यबाधनं॰अस्त्य
न्यन्मकारस्यमकारवचनेप्रयोजनंयेन्येमकारादेशास्तद्बाधनार्थं॰तद्यथामोराजिसमःक्वाविति मकारस्यमकारवचनसामर्थ्यादनुस्वार
द्योबाध्यंते॰एवंतर्हिछिमकारकोनिर्देशःकरिष्यते॰छिमकारईउपक्षे॰यदिछिमकारकःअपदान्ताश्रयईएनप्राप्नोति॰वधीहत्रंमरुतइष्टि
येण॰मकारादौनदुष्यति॰किंयकारेणनश्रूयते॰लुप्तनिर्दिष्टोयकारः॥अमोमश्नमकारस्यवचनादन्यबाधनं॰छिमकारईउपक्षेयकार
दोनदुष्यति॥ ॥आज्जसेरसुक्‌॥ ॥इहयपूर्वासोयेउपरास्तः॥आज्जसेरसुगित्यसुकिकृतेजसिग्रहणेनग्रहणाच्छीभावःप्राप्नोति॰एवंत
र्हिजसिपूर्वांतःकरिष्यते॰यदिपूर्वांतःक्रियतेकारूपसिद्धिःब्राह्मणासःपितरःसोम्यासः॥सवर्णदीर्घत्वेनसिद्धं॰नसिध्यति॰अतोगुणइतिपर
रूपंप्राप्नोति॰अकारोच्चारणसामर्थ्यान्नभविष्यति॰यदितर्हिप्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यतेसवर्णदीर्घत्वमपिनप्राप्नोति॰नैषदो
षः॥यंविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकःसविधिर्बाध्यतेयस्यतुविधेर्निमित्तमेवनासौबाध्यतेपररूपंप्रत्यकारोच्चारणमनर्थकंसवर्णदीर्घस्यपुन
र्निमित्तमेव॰अथवाअसुक्करिष्यतेएवमपियेपूर्वासोयेउपरास्तः॥असुक्कृतेजसोग्रहणेनग्रहणाच्छीभावःप्राप्नोति॰नैषदोषः॥ ॥७॥

प्रसारम्यातंशितं॥ ॥आज्जसेरसुक्‌॥ ॥जसिग्रहणेनेति॰नअकस्तद्ग्रहणेनग्रहणमितिसागमकस्यशीभावप्रसंगः॥पूर्वांतइति॰अस्यजस्यसुगितिसूत्रन्यासेनपूर्वांतेऽसुकाकारांता शिवः
सरेजस्तन्नभवतीतिशीभावाप्रसंगः॥अथवाअसुगिति॰असुककाकारोच्चारणंदध्यस्यतीत्यादौपर्यमितिपररूपंस्यादितिपक्षांतरेणन्यासः॥असुटिप्रथमयोःपूर्वसवर्णइतिदीर्घःसिध्यति॥ १५

परत्वादिति॰ असुक अवकाशः ब्राह्मण सद्गति॰ शीभावस्य भाषा विषयो वकाशः॥ ॥अष्टक्षीरवृषलवणानां॰॥ ॥अष्टसती ति॰ मैथुने च्छा प्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषो
पादानमतंत्रमिति मनुष्या द्यपि कवयः प्रयुंजते॰ लालसा अतिशयेनाभ्यवहारजिहीर्षा॰ यस्तु लवणमेभ्यवहार्तुमिच्छति तत्र लवणीयती सेव भवति॰॥ ॥आमि सर्वनाम्नः
सुट्॥ ॥कस्येदमिति॰ किमिदं सर्वेषामामांग्रहणमथ कस्य चिदेवेति प्रश्नः॥ ननु च सर्वनाम्न इत्सुपादानमोपाद मोलिधामस्यग्रहणं केवलमुक्तम्॰ उच्यते॰ इहतयोर

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंती सेवमत्र न भविष्यति॰ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति॰ असुटा व्यवहितत्वात्॰ सिध्यति॰ सूत्रं तर्हि भिद्यते॰ यथान्यास
मेवास्तु॰ ननु चोक्तं ये पूर्वास्तेय उपरा सः॥ असुकि कृते जसोग्रहणेन ग्रहणाच्छी भावः प्राप्नोति॰ नैष दोषः॥ इदमिह संप्रधार्यं शीभावः क्रियतां असुगि
ति किमत्र कर्त्तव्यं॰ परत्वादसुक्॰ अथेदानीमसुकि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति॰ सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधित
मेवेति॰॥ ॥अष्टक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॰॥ ॥अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यं॰ अश्वस्यति वडवा॰ वृषस्यति गौः॥ मैथुनेच्छायामिति
किमर्थं॰ अश्वीयति॰ वृषीयति॰ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यं॰ क्षीरस्यति माणवकः॥ लवणस्यत्युष्ट्र इति॰ अपर आह॰ सर्वप्रातिपदिके
भ्यो लालसायामिति वक्तव्यं॰ दध्यस्यति मध्वस्यती सेवमर्थं॰ अपर आह॰ सुग्वक्तव्यः॥ दधिस्यति मधुस्यती सेवमर्थं॰॥ ॥आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ ॥त्रे
स्त्रयः॥ ॥ह्रस्वनद्यापो नुट्॰॥ ॥इमे बहवः आमः शब्दाः पठ्यंते॰ कास्यसयादाममं त्रेलिटि ङसोसाम्॰ ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति॰ कस्येदं ग्रहणं षष्ठीबहु
वचनस्य ग्रहणं॰ अथास्य कस्मान्न भवति कास्यसयादाममंत्रे लिटीति॰ अननुबंधक ग्रहणे हि न सानुबंधकस्येति॰ सतर्हि स्येवमर्थोनुबंधः कर्त्तव्य

संभवेपि ह्रस्वनद्यापो नुडिस्यत्र ह्रस्वात्परयोः संभवाद्विचारः क्रियते॰ तैत्रेह सामान्यग्रहणेसति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः॥ अथवा पूर्वोपात्तसद्दशस्य [illegible] नरानुमानप
क्षेउत्तरसूत्रे तयोः संभवादिह विचारः॥ ननूत्तरसूत्रेपि मस्येवाम्रदीर्घ्यां परस्य संभवः स एव सूत्रकारस्तस्माह्रस्वचर्याद्गृह्यते॰ नैतदस्ति॰ अतिन्याया श्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्र
संगात्॰ प्रत्ययांतादिति॰ ते चाजंताः॥ ननु हलंतेभ्य आचारक्किबंतेभ्य आमस्त्येव॰ नैतदस्ति॰ एकीयमतमेतत्॰ तैश्चापि हलंतेभ्यो नभिधानादाचारक्किबभावः॥ ॥७॥ ॥

= त्रेरिति॰ अस्मिन्पक्षे त्रयस्त्रेफलाभावेपि [illegible] सामान्यरूपेणोपाधिमिकेवोपस्थितिः॥ द्वितीयपक्षेतु फलाभावात्सामान्यरूपेणानुपस्थितावपि उत्तरसूत्रानुरोधेन विशेषोपस्थिवाधपूर्वकं पाक्षिकी सामान्योपस्थितिरिति विशेषः॥ त्र एकीयमतमेतदिति॰ सर्वप्रातिपदि॰

किंतेनिजव्ययपाद
न्न प्रत्ययकर

यत्तर्हीति· ई हे श्वनध्ये आमि कृते यणादेशप्रसंगः। आस्कासोरिति· अंसादत्वः परे आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः। सति न भवितव्यमिति· रूपं न स्याद्धातुत्वाभावात्· आम
इति· अकृत एकादेश इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपं तस्याभावः। अथापीति· प्रतिधातुभेदाद्दामेत्यत्रेत्कार्यं न संभवतीति तन्नाभूत्· इत्संज्ञा आसिकासिचकासिषु प्रत्ययं · तेषु
चईस्यादेतित्कार्यसंभवात्स्यादेवेत्संज्ञा· अथवा आसादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् इत्संज्ञा तु स्यादेव· व्यंजनांतेषु चाचारक्विबंतेष्वित्कार्यसंभवादित्संज्ञा भ

न तु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थोनुबंधः कर्त्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन· इत्कार्याभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यति· इदमस्तीकार्यं मिश्चोंसासर
इति अचामंत्सासरो यथा स्यात्· प्रत्ययांतादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः मिश्चोंसासर इति वा प्रत्ययः भर इति वा· यत्तर्हि न प्रत्ययांतात् ईजादेश्च
गुरुमतोनृच्छ इति· अत्राप्यास्कासोराम्वचनं ज्ञापकं नायमं सासरो भवतीति· कथं कृत्वा ज्ञापकं· न ह्यस्ति विशेष आम्यचामंत्सासरे सति असति वा· अय
ससपि भवितव्यं४ मस्ति विशेषो। सत्यामि द्विर्वचनेन भवितव्यं सति न भवितव्यं· कथं· आमस्तन्मव्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात्· तदेतत्कासास्योराम्वचनं ज्ञा
पकमेव नायमचामंत्सासरो भवतीति· अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः। क्रियते न्यास एव आमनंत्रे इति· यद्येवमामामंत्रे इति आमो
ति· शकंधुन्यायेन निर्देशः। अथवास्त्वस्य ग्रहणं को दोषः। इत्कारयांचकार हरयांचकार चिकीर्षांचकार जिहीर्षांचकार· ह्रस्वन घापोव
ङितिनुट् प्रसज्येत· लोपायादेशयोः कृतयोर्न भविष्यति· इह निरुसंप्रधार्य लोपायादेशौ क्रियेतां नुङितिकिमत्र कर्त्तव्यं· परत्वान्नुट्· नित्यौ लोपाया
देशौ· कृतेपि नुटि प्राप्नुतः कृतेपि· तत्र नित्यत्वाल्लोपायादेशयोः कृतयोर्विहतनिमित्तत्वान्नुण्न भविष्यति· अथास्य कस्मान्न भवति· किंने
निङ्व्ययघासाम्व द्व्यप्रकर्ष इति· अननुबंधकग्रहणे हि न सानुबंधकस्येति· सत्येवमर्थोनुबंधः कर्त्तव्यः न नु चावश्यमुगित्कार्यार्थोनुबंधः कर्त्तव्यः

[illegible]

नेति· न हि व्यंजनांतेभ्य आचारक्विम्भवतीत्यत्र किंचित्प्रमाणमिति· कामयांचकारेति· नुटि कृते· यादेशप्रसंगः। अव्ययमेव इति· अव्ययत्वाल्लीत्वेनयोगाभावादुगितश्चेति शिवः
ङीन्नास्ति· तदभावादुगितश्चेति याद्विषु ह्रस्वविकल्पो नास्ति· विभक्तेर्लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुमागमउगित्कार्यं नास्ति·॥ ॥७॥ ॥७॥ ९६

=अयामंतेत्वेन·२=

=समुदायविशेषणमिति · इत्संज्ञापरित्राणकृतसमुदायस्य विशेषणं न त्वित्संज्ञाया एकदेशभूताया इत्यर्थः । नन्वेवमपि परित्राणस्य मकारसापेक्षत्वात्कथं समासोऽत आह · प्रधानमिति · इदं च मकारस्य ...

इत्संज्ञापरित्राणार्थ इति · इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पंचमीसमासः । समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात् समासाभावो न चोदनीयः । परित्राणं च प्रधानं मकारमपेक्षते · भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथापीति · मित्त्वमेव ज्ञापकं स्यात् अन्यतोऽप्ययं भवतीति · ततश्च सादेवेत्संज्ञा · एवं तर्हीति · उश्यो रनित्ययोः परत्वान्नुटि प्राप्ते ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्य लोपस्तद्धित इति चानुवर्त्तते तेन तद्धित आदिरुत्वस्य लोपो भवति पचतितरामिति · अन्यस्य त्वामो नुड् भवति

मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबंधः कर्त्तव्यः । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति · इदमस्ती कार्यं मिदचोऽन्त्यात्पर इति अचामन्त्यात्परो यथा स्यात् · नैतदस्ति · धातोरयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः मिदचोऽन्त्यात्पर इति परत्वं प्रत्ययः पर इति परत्वं वा · अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव · अथवास्तु तस्य ग्रहणं को दोषः । इह पचतितरां पततितरां ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत · लोपे कृते न भविष्यति · इहापि संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति · किमत्र कर्त्तव्यं · परत्वान्नुट् · एवं तर्हि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्त्तिष्यते · अथास्य कस्मान्न भवति ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति · किं च स्यात् · कुमार्यां किशोर्यां खट्वायां मालायां तस्यां यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत · आड्याड्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति · इहापि संप्रधार्यं · आड्याड्स्याटः क्रियन्तां नुडिति · किमत्र कर्त्तव्यं · परत्वादाड्याड्स्याटः । अथेदानीमाड्याड्स्याट्सु कृतेषु पुनः प्रसंगविज्ञानान्नुट् कस्मान्न भवति · सकृद्गतौ विप्रतिषेधे सति यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥ ॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं · कथं श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां · अपि नस्त्रस्तयामणीनां · इह तावच्छ्रीणामुदारो धरुणो रयीणां विभाषाऽऽमि नदीसंज्ञा साधुश्छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति · अपि नस्त्रस्तयामणीनामिति · स्त्रताश्च यामण्यश्च स्त्रस्तयामणिनः ह्रस्वनद्यापो नुडित्येवास्ति

द्धं ग्रामणीमिति · ॥ श्रीग्राम · ॥ ॥ विभाषेति · वामीत्यनेन · तत्र ह्यनुविधिश्छन्दसीति श्रीणामित्येव छन्दसि भविष्यति ननु श्रियामिति · स्त्रताश्च यामण्यश्च स्त्रस्तयामण्य इति समाहारद्वंद्वः त्वेकशेषः क्रियत इति बोद्धव्यं न त्वेकशेषे कृते समाहारद्वंद्वः क्रियते · एवं हि बहुवचनं न स्यात् · भाष्ये त्वलोऽन्त्यं कार्यमित्येतावद्दर्शितं क्रमस्तु स्वयमभ्यूह्य इष्टस्यार्थस्य सिद्धये ॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे समाध्यायप्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ३२

भा॰के॰
१२

श्रीजगदीश्वरी॥ इडित्योनुम्धातोः॥ धातोरितिकिमर्थं मित्राकिमधातु निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं अधातु संज्ञाप्रवृत्यवस्थायामेवप्राकुप्रत्ययोत्पत्तेर्नुम्विधाना
र्थमितिप्रश्नः। आचार्यदेशीयस्तु धातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणंमत्वाह। अभैत्सीदिति। सिचइडित्वान्नुम् नभवति। उपदेशिवद्भाव इति। यथादित्यादीनांनुपदेशी नकारः प्रत्यय
विधिकाले सन्निहितस्तथानुमपी त्यर्थः। किंप्रयोजनमिति। नंदितानंदकइत्यादि प्रत्ययेपरतोनुमिक्रियमाणेपिसिध्यतीतिमत्वाप्रश्नः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। इड्प्रत्यय
विध्यर्थमित्यर्थः। अनकारइति। असतिनकारेयः प्रत्ययः प्राप्नोतिसस्यादित्यर्थः। सांप्रतिकपुंशिड्डादिषुगुरुमत्त्वसंभव तुनाविगुरुमत्ताश्रयणप्रत्ययविधान

श्रीजगदीश्वरी॥ इडित्योनुम्धातोः॥ धातोरितिकिमर्थं। अभैत्सीत्। अछैत्सीत्। नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थं नुम्विधावुपदेशिवद्भाव
स्तव्यः। उपदेशावस्थायांनुम् भवतीतिवक्तव्यं। किंप्रयोजनं प्रत्ययविध्यर्थं। उपदेशावस्थायांनुमिकृतेइड्प्रत्ययविधिर्यथास्यात्। कुंडा। कुंडेति
इत्यत्र यथाप्यनकारप्रत्ययः। अक्रियमाणे हि उपदेशिवद्भावे अनकारस्यः प्रत्ययः प्राप्नोतिसतावस्मात्। तस्मिन्नवस्थितेनुम्। तत्रकोदोषः।
तत्रायमप्यप्रसंगः। तत्रायमप्यप्रसज्येत। अनिष्टप्रत्ययेवस्थितेनुम्। अनिष्टस्यप्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत। धातुग्रहणसामर्थ्याद्धात
दुपदेशेधातूपदेशेनुम्भविष्य ति। नतुचान्यद्धातुग्रहणस्यप्रयोजनमुक्तं। अभैत्सीत्। अछैत्सीत्। नैतदस्तिप्रयोजनम्॥ ॥ ॥

स्यायुक्तत्वात्। तत्रकोदोषइति। नुमिकृतेअपवादःप्रवर्तमानउत्सर्गंनिवर्तयिष्यतीतिभावः। तत्रायमप्यप्रसंगइति। उत्पन्नउत्सर्गेनुमिकृतेसत्यामपिगुरुसंज्ञाया
मुत्सर्गेणैवप्रत्ययार्थस्यप्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्तस्याभिधानान्निमित्तवैकल्यादपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यैवश्रवणप्रसंगः। धातुग्रहणेलिङ्मथातोरिदितो [redacted] संभ
वादधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं नभवतीतिधातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थंविज्ञायतेतेनसत्सपर्यंगाधिकारेभावंगत्वाश्रयःश्रुवमेवनुम्भव
तितत: प्रत्ययइत्यर्थः प्रपतेत्॥ शिवः
१२

=आत्मनेपदप्रयोगः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वेनानिदितामिति सम्प्रसारणं नार्थः॥५=

प्रयोजनं नामेति। नियमेनावश्यं भावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनं। सिचश्च नुमागमो धातुग्रहणमंतरेणापि शक्यो निराकर्तुमित्यर्थः। यद्वात्रेति। सकारस्योच्चारणार्थ इकारः क्रियते इत्सकारेणापि सिजिति एवं सकारः शक्य उच्चारयितुं तदेतदुक्तं भवति। निरनुनासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इति। इदितां भावान्नुमभावः। अर्मस्तेत्यारोहनः। सिजिति नलोपार्थात्क्तित्वविधानाज्ज्ञापकादस्त्यपीदित्वेन नलोपाप्रसंगः। नन्वन्यक्तित्वविधानस्य प्रयोजनमस्ति सिजाश्रयो नलोपो यथा स्यात्सार्वधातुकाश्रयो मा भूत्। सिजाश्रयो हि नलोपो तोलोपे ऽसिद्धः। न सार्वधातुकाश्रयः समानाश्रयत्वाभावात् असिद्धं न तु व्याश्रयं नेतदस्ति। असिद्धं बहिरंगमंतरंग इति सार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरंगस्यांतरंगे तोलोपे कर्तव्ये। असिद्धत्वादेतो लोपाप्रसंगादुपदेशग्रहणं तु दृश्यार्धधातुकोपदेशे यदकारांतं तस्य लोपविधानार्थं। नासेरपीकार उच्चारणार्थ इति नुमोप्रसंगः। मंता भाहंता इत्यादावसिद्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादनिदित्वेपि नलोपाप्रसंगः॥ ॥शेमुचादीनां॥ ॥शेतृंपादीनामिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन नोपधा गृह्यंते। तेषां नलोपे कृते नुमागमस्तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राभादिति वा नलोपस्या

प्रयोजनं नाम तदुक्तं यत्साध्यं नियोगतः स्यात्। यच्चात्रेकारेण क्रियते अकारेणापि तच्छक्यं कर्तुं॥ ॥शेमुचादीनां॥ ॥शेतृंपादीनां। शेतृंपादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यं। तंपति। दृंपति। किमर्थमिदं। ननु मनुषक्ता एवैते पठ्यंते। तुमनकारत्वात्। तुम्पे च न कारः। अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति। यदि पुनरिमे इदितः पठेरन्। नैवं शक्यं। इह हि लोपो न स्यात्। तपितो दृपित इति। यदि पुनरिमे मुचादिष्वेव पठेरन्। न दोषः स्यात्। अथवा नैवं विज्ञायते इदितो नुम्धातोरिति

=तृपिनृम्फादिः तृंपति दृंपसोर्नलोपे... ॥१=
=...॥१=

कथं तर्हि इदितो नुम् ततः धातोरिति॥

सिद्धता उपधाता भावात् लोपाभावः। किमर्थमिति। य एवोपदेशे नकारः पठ्यते तस्यैव श्रवणं भविष्यतीति प्रश्नः। तुमनुषक्ता इति। नुम्ग्रहणं नकारोपलक्षणार्थं। यदीति। इदित्वे तु नुमः सिद्धिः। न च लोपः प्रसज्यते। यदि पुनरिति। नोपधानां मुचादिषु पाठात् नुमः सिद्धिरित्यर्थः॥ अथवेति। मुचादिषु तावन्न पठिता गौरवप्रसंगश्च नोपधानां मुचादिषु पाठे। पृथङ्निर्देशः कर्तव्यः। अनोपधानां अन्यत्र पाठे पृथङ्निर्देश इति मत्वा परिहारांतरोपन्यासः। इदितो नुमिति। नन्वेवं धातूपदेशावस्थायां नुम्न लभ्यते। नैष दोषः। धिन्विकृण्व्योरच्चेति ज्ञापकाद्धातूपदेशावस्थायां नुम् भविष्यति अत्र धाग्रंथुरिकार उच्चारणार्थ इत्संज्ञा आवे पितु मनुषक्तपाठस्येदमेव प्रयोजनं धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यादिति। यदि धातोरिति योगविभागः क्रियते तदा सर्वस्य सर्वत्र नुमप्रसंगः। शेमुचादीनामिति शग्रहणस्य धातोरित्यत्र सिंहावलोकितन्यायेनापेक्षणाद्योगविभागस्य सिध्यर्थता। अन्ये तु आश्च योगविभागदिक्प्रदर्शिनेत्याहुः। तेन शेमुचादीनामित्यत्र श इति योगविभागः क्रियते तत्र च धातोरिति वर्तते तेनामुचादीनामिति दर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थं तेनेष्टविषये नुमः सिद्धिः॥ ॥७॥ ॥७॥

=ह्यनुमत्वस्मात् इत्येकवारमर्थनिर्दिष्टं ... पाठवारद्वयमनर्थनिर्दिष्टम् ... ॥४=

नेघल्लिटिरधेः॥ ॥लिघेवेति॰इधेवल्लि टी स्वेवंनियमस्तुनभवतिशास्त्रस्यप्रसिध्यर्थतात्वंक्सोरेधिकानितिभवतिद्विर्वचनेसत्येवाभ्यासलोपयोःकृतयोरिट्तुमागमस्तस्योपदेशिकत्वं तात्वयोर्लोपःयत्तुक्तंसुंछांदसंमन्यंतेतेषांविचारएवायंनास्तिछंदसिदृशानुविधानात्॥ ॥आङोयि॥ ॥यत्सवस्थितइतिःयकारादेःप्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादानात्सर्वमेव तेनोसत्वमितिभावः॥एकस्वरइति॰कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणयतोनावइत्याद्युदात्तत्वप्रसंगः॥अंत[redacted]स्वरितसंचेष्यतइत्यर्थः॥धातुग्रहणसामर्थ्यादिति॰यीतिविषय सप्तमी॰तेन[redacted]धातूपदेशावस्थायामेवयकारादौप्रत्ययेविषयभूतेनुमागमस्ततोऽनुपधलस्यविधानात्प्रत्ययेसतीष्टस्वरसिद्धिः॥ ॥नसुदुर्भ्यां॰॥ ॥उपसर्गात्वत्यनोरितिप्राप्तोनुम्प्रतिषिध्यते॰केवलग्रहणमिति॰इहकेवलग्रहणेनसमानजातीयउपसर्गएवनिवर्त्तयितव्यइत्यनेसचसुदुर्भ्यांपूर्वोनास्त्यनभिधानात्प्रत्ययाभावात्तु

नेघल्लिटिरधेः॥ ॥इमौदोषप्रतिषेधावुच्येतेउभौशक्यावक्तुं॰कथं॰एवंवक्ष्यामि॰इटि लिटिरधेर्नुम्भवतीतितन्नियमार्थंभविष्यति॰लिघेवेशदोनान्य स्मिन्लिडशाविति॰॥ ॥आङोयि॥ ॥इहकस्मान्नभवतिआलभ्यते॰अस्तु॰अनिदितांहलउपधायाःक्ङितीतिलोपोभविष्यति॰इहतर्हिआलंभ्यागौःपौरुषप धादितियत्स्वस्थितेनुम्॰तत्रकोदोषः॥आलंभ्याइत्येषस्वरःप्रसज्येत॰आलंभ्याइतिचेष्यते॰नेषदोषः॥धातुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशेनुम्विधानमिति॰॥ ॥न सुदुर्भ्यांकेवलाभ्यां॰॥ ॥केवलग्रहणंकिमर्थं॰ननसुदुर्भ्यामित्येवोच्येत॰सुदुरोःकेवलग्रहणमन्योपसर्गप्रतिषेधार्थं॰सुदुरोःकेवलग्रहणंक्रियतेअन्यो पसृष्टान्माभूदिति॰प्रसुलंभं॰नैषोस्तिप्रयोगः॥इदंतर्हिसुप्रलंभं॰प्रेणव्यवहितत्वान्नभविष्यति॰इदंतर्हिअतिसुलंभं॰कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्रबाधिकाभविष्यतिसु

दुर्भ्यांपरेतुतस्मिन्पंचमीनिर्देशादेवव्यवधानेप्रतिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः॥नैषोस्तिप्रयोगइति॰प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंनत्वनेनापूर्वःशब्दोपजनःक्रियतेअपिचप्रारंभादिवि शिष्टायाःक्रियायाःसुकरत्वंदुष्करत्वंचप्रतिपाद्यमितिपूर्वंप्रेणधातोःसंबंधःपश्चात्तद्विशिष्टस्यसुदुर्भ्यां॰अतिसुलंभमिति॰सोकर्षादिविशिष्टभावर्थस्यातिर्विशेषणमितिपूर्वंसुदु र्भ्यांसंबंधःपश्चादतिना॰इतरस्तुपूजायामतिक्रमणस्यवाद्योतकोतिशब्दइतिमत्वाह॰कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति॰ततश्चोपसर्गत्वाभावादेतेःकेवलावेवात्रसुदुरावितिनुम्प्रतिषेधेनभाव्यं नहिविजातीयःकेवलत्वंविहंति॰यथादेवदत्तयज्ञदत्ताभ्यांकेवलाभ्यांप्रवेष्टव्यमित्युक्तेपुरुषांतरस्यप्रतिषिध्यतेप्रवेशःनतुश्वकादेरेवंसुदुरोःपरस्परसाहित्येविजातीयसहिता वेकाकिनौचकेवलावेवभवतः सुदुर्लभमतिसुलभंदुर्लभमितिकष्टार्थप्राप्तौचसुदुरोःक्रियाविशेषकत्वादुपसर्गावेवरवत्वनिमित्ततांप्रतिपद्येते॥ ॥७॥ ॥

उत्क्रमेणतत्॰२

सुलभं

सुलभमितिनुम्कर्षप्राप्तः सोत्कर्मप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वाभावादनभाव॰ = एतेनापिचेत्साधुकस्यास्थिरत्वंध्वनयति॰७=

अन्वयामलत्वनस्यादितिभावः॥१॥

यस्तर्हीति·पूजातिक्रमणयोरतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्सुष्ठितमोः सुदुरोः केवलयोरभावान्नुम्भवत्येव·कान्तर्हीति·पंचमीपक्षेपि केवलग्रहणमतिसुलंभमि
लंभमर्थकर्त्तव्यमितिक्रमानुल्लंघनापत्तेर्द्वितीयैवाश्रयितव्येति भावः। वाक्यकारेण पठितं सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्विधौ तत्पक्षलक्षणे वेदितव्यमिति·अनत्लन्त्तेनातिसुलंभमिति सोपस
र्गत्वाभावान्नुम्प्राप्नोति·भाष्यकारेण चात्र नुमागमो सुगतत्वस्याद्यकारस्यापि केवलसुदुरोः प्रविषय एव नुम्विधावुपसर्गसंज्ञानिषेधोभिमतः पक्षेपि जाया
मेवं तथा च सुषिक्तं किं तवात्रेति पक्षं च क्षेपेप्रत्ययस्वविभाषा चिण्णमुलोः॥ ॥लभेश्चेति नित्येनुमि प्राप्ते विभाषारभ्यते· चिण्णमुलोरिति·सोपसर्गस्यनुनित्यमेव नुम्भवति·उपसर्गा

नाम

यस्तर्हि नातिक्रमणं न पूजा· इदं चाप्युदाहरणं· सुप्रलंभं· ननु चोक्तं प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यतीति·नैष दोषः सुदुर्भ्यामिति नैषा पंचमी कान्तर्हि तृतीया
सुदुर्भ्यामुपसृष्टस्येति· व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति·॥ ॥विभाषा चिण्णमुलोः॥ ॥चिण्णमुलोरनुपसृष्टस्य· चिण्णमुलोरनुपसृष्टस्येति वक्तव्यं· इह
मा भवत्· प्रालंभि· प्रलंभं· तत्तर्हि वक्तव्यं· न वक्तव्यं· इहोपसर्गादित्यपि प्रकृतं तेनेष्टमपि· तत्राभिसंबंधमात्रं कर्त्तव्यं· विभाषा चिण्णमुलोरुपसर्गान्ने
ति·॥ ॥उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः॥ ॥अधातोरिति किमर्थं· उखास्रत् पर्णध्वत्· अधातोरिति शक्यमकर्त्तुं· कस्मान्न भवत्युखास्रत्स
र्णध्वत्· उगित्त्वं च तिग्रहणं सिद्धमधातोः॥ उगित्त्वं च तिग्रहणादधातोः सिद्धं· अंचतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति· अंचतेरेवोगितो धातो
र्नान्यस्मादुगितो धातोरिति· इदं तर्हि प्रयोजनं· अधातुभूतपूर्वादपि यथा स्यात्· गोमंतमिच्छति गोमत्यति गोमत्यतेः क्विप् गोमान्॥ ॥नपुंसक
स्य झलचः॥ ॥झलचोर्नुम्विधावुगित्प्रतिषेधः॥ झलचोर्नुम्विधावुगित्प्रतिषेधो वक्तव्यः गोमंति ब्राह्मणकुलानि श्रेयांसि भूयांसि· ननु च परत्वात्

लक्षणस्य

त्वेति· वाक्यभेदेन विकल्पं प्रतिषिध्यत इति नित्यमेव नुम्भवति·॥उगिदचां·॥ ॥अधातोरिति किमर्थमिति· अंचतिग्रहणान्नियमार्थात्सूत्रे निर्देशः सिद्धमिति भावः॥ गोमानिति· किं वा धातु
त्वं न जहातीति धातुरयमिसं च तिग्रहणान्नियमार्थात्कस्मात् अधातुग्रहणं तु भवति· तस्य द्वे न प्रयोजनं भवत्यातरेपि यस्माद्धातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वेपि नुम्यथा स्यादिति
अथाच कथं दीर्घसंयावतात्वसं तस्य चाधातोरित्यधातोस्तद्विधीयते· उच्यते· अधातोरिति न त्र योगविभागः क्रियते न त्र चासंतस्य सत्तु दृत्सातं तस्य पर्युदासाभावः॥
॥नपुंसकस्य·॥ ॥गोमंतीति· परत्वाज्झल्लक्षणे नुमि कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादुगिल्लक्षणः प्राप्नोतीति प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ननु चेति· वाक्योपदार्थसमूहत्वो विप्रतिषेधेय बाधि

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः॥

नपुंसकस्य झलचः॥ [illegible]

=यंजनानामकालत्वमिति शिक्षाकृतांमतेनेत्युक्तमितिभावः।५=

=यद्यपिप्रयोगकालेनसंभवतिविधानकालेतुसंभवतीतिभावः। इत्युत्तरत्रउपपादयिष्यते॰३=

भा॰कै॰

१९

कथमन्यस्येति॰उभयोर्नुमोःप्रसंगेपरस्परप्रतिबंधादप्रतिपत्तौप्राप्तायांविप्रतिषेधेपरंकार्यमितिवचनेनपरेणनुम्विधीयमानउत्तरकालप्राप्तंनिमित्तत्वेनपूर्वनुमंनैवशक्नोतिबा
धितुं॰तथाचोच्यतेपुनःप्रसंगविज्ञानात्सिद्धमिति॰अन्यस्येति॰अनुमः॰अन्यस्येति॰सनुमइत्यर्थः।स्यादेतत्॰अन्यस्याप्युच्यमानंकार्यमन्यस्यबाधकंभवतियथोक्तमग्नेर्ढीलोपवत्त्वणस्यट
ढिप्रतिषेधेनेत्यतआह॰असतिखल्वपीति॰क्रमेणचनुमोविधानादत्राद्यचःपरत्वंसंभवतियथापचतीतिभात्वपेक्षंलङ्घ्रश्यपः।प्रतिज्ञाभेदइति॰एकस्यनिज्ञाएकोनका ४२
रइतिअपरस्यद्वौनकाराविति॰श्रुतिभेदेसतीति॰कथंपुनःश्रुतिभेदाभावोयावतानेकहल्उच्चारणेनाधिकःकालोव्याप्यतेएकहलुच्चारणेत्वल्पः॰उच्यते॰अचकालव्यति
रेकेणव्यंजनानिकालांतरंनाक्षिपंतीतिदर्शनाश्रयेणैतदुक्तं॰यत्तुशास्त्रेव्यंजनानांकालःपरिगणितःतेनगुरुलाघवनिरूपणायानेकोच्चारणेहिप्रयत्नस्यगौरवंभवति

कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्यबाधकंस्यात्॰असतिखल्वपिसंभवेबाधकंभवति॰अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात्॰किंचस्यात्॰यद्यत्रोगित्लक्ष
णोपिस्याद्द्वयोर्नकारयोःश्रवणंप्रसज्येत॰नव्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्यवाश्रवणंप्रतिविशेषोस्ति॰ननुचप्रतिज्ञाभेदोभवति॰श्रुति
भेदेसतिकिंप्रतिज्ञाभेदःकरिष्यति॰श्रुतिकृतोपिभेदोस्ति॰इहतावच्छ्रेयांसिभूयांसिपरस्यानुस्वारेकृतेपूर्वस्यश्रवणंप्रसज्येततत
थाकुर्वंतिकर्षंतीतिपरस्यानुस्वारपरसवर्णयोःकृतयोःपूर्वस्यणत्वंप्राप्नोति॰अथैकस्मिन्नुमिणत्वंकस्मान्नभवति॰अनुस्वा
रीभूतोणत्वमतिक्राम[illegible]ति॰कृतेतर्हिपरसवर्णेकस्मान्नभवति॰असिद्धेपरसवर्णे॰॥ ॥७॥ ॥०॥

कार

=यद्युपांग्निरानीनजानातिपरस्यानुवर्ण्यते॰१=

लौकिकेतुप्रयोगेगुरुलाघवानादरात्तुल्यभेदउच्यते॰अन्येतुव्यंजनानांकालभेदमिच्छंत्येव॰परस्यानुस्वारइति॰अयोगवाहानामुपदेशाकृत्लोभावात्सर्वस्यनकारस्यानुस्वारो
नास्ति॰ननुचवर्णग्रहणेजातिग्रहणंद्वयोर्नरयोरेकोनुस्वारआदेशोविधास्यते॰नैतदस्ति॰स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसंगात्नेत्यतइतिवागुणत्वादेकसंख्याभावविवक्षितत्वा शिवः
देकस्यैव नकारस्यानुस्वारःस्यात्तुद्वयोः।णत्वमतिक्रामतीति॰नप्राप्नोतीत्यर्थः।अनुस्वारेकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमितिणत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारेनकारस्यभवतिन
तुणत्वंणत्वेकर्तव्येसिद्धएवानुस्वारइतिणत्वाभावः।असिद्धेचपरसवर्णइति॰असिद्धप्रकरणेपरसवर्णस्यविधानात्तस्मिन्कर्तव्येतस्यासिद्धत्वात्तत्वाभावः। १९

विप्रतिषेधादिति· व्यक्तिपदार्थाश्रयस्तदिनात्· तद्यथादधीति· यद्यपि दृष्टांते सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः दार्ष्टांतिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति तथापि विनापि विरोधेन दृष्टं बाधकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टांतोपन्यासः परस्येति· अयोगवाहानाम विशेषेणोपदेशाश्रयणादनुस्वारस्य झल्त्वात्सर्वस्याप्यनुस्वारो भवति· द्वयोरनु

विप्रतिषेधात्सिद्धं· विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत्· झल्लक्षणः क्रियतामुगित्लक्षण इति· झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन· झल्लक्षणे स्यावकाशः सर्पीषि धनूंषि· उगित्लक्षणस्यावकाशः गोमान्यवमान्· इहोभयं प्राप्नोति· गोमंति ब्राह्मणकुलानि यवमंति ब्राह्मणकुलानि· श्रेयांसि भूयांसि· झल्लक्षणो भविष्यति विप्रतिषेधेन· ननु च पुनः प्रसंगविज्ञानादुगित्लक्षणः प्राप्नोति· पुनः प्रसंग इति चेदमादिषु तुल्यं· पुनः प्रसंग इति चेदमादिषु तुल्य[redacted]मेतद्भवति· तद्यथा· युष्मदस्मदोरमादिषु पुनः प्रसंगाच्छिशी लुङ्मो न भवति· एवं झल्लक्षणे कृते पुनः प्रसंगादुगित्लक्षणो न भविष्यति· यदप्युच्यते· असति खल्वपि संभवे बाधनं भव तिअस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति· सत्यपि संभवे बाधनं भवति· तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौडिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति· एवमिहापि सत्यपि संभवे झल्लक्षणउगित्लक्षणं बाधिष्यते· अथवा स्त्वनो गित्लक्षणे पि· ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येतेति· परिहृतमेतत्· न व्यंजनपरस्यैकस्यानेकस्य वोच्चारणं प्रति विशेषोस्ति· ननु चोक्तं प्रति ज्ञा[redacted]भेदो भवतीति· श्रुतिभेदः सति प्रतिज्ञाभेदः किं करिष्यति· ननु च श्रुतिकृतोपि भेद उक्तः इह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नो तिःकुर्वंति कृषंतीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोतीति· नैष दोषः अयोगवाहानाम विशेषेणोपदेशाश्चोदितः इह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे कृते तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति· कुर्वंति कृषंतीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः तस्य झल्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः नैव वा स्वारयोः श्रुतिं प्रति विशेषाभावः कुर्वंतीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः परसवर्णस्यासिद्धत्वाण्णत्वस्यातिक्रमः॥ ॥७॥ ॥७॥

20

श्री·के·
२०

नचछयोरिति·ननुचयद्यपिप्रयोगेपूर्वेणानुमापरस्यतुमोंत्साजपेसमानंतर्यंविहन्यतेतथापिक्रमेणविधानेछयोःसंभवसेवपरत्वमित्युक्तं·नैषदोषः·प्रयोगाश्रयेणैतदुक्तं·
प्राधान्यात्संयोगसंसादद्धः·परोमित्रयोक्तव्यइतिआनंतर्यमेवात्रसंश्रितं·नचछयोर्नुमोरेकाजपेसमानंतर्यंसंभवतीति·पचनीत्यत्रतुसार्वधातुकेपरतःशविधाना
द्विकरणव्यवधानमाश्रितमेव·विनिमित्तौनिमित्तमितिस्ताविसर्पः·उकारात्परआत्रआमःपरोनुम·नत्रेति·झलचइतिद्वंद्वाश्रयत्वेदोषः·बहूर्जिनेवामितिबहूर्जीति·

मिदचोंत्यात्परइत्युच्यते·नचछयोर्मितोरत्वामंत्यात्परत्वेसंभवोस्ति·कथंतर्हीमौद्वौमिताववंत्यात्परोस्तः·बहूर्जांहिब्राह्मणकुलानि
विनिमित्तावेतौ·तत्रबहूर्जिनुम्प्रतिषेधः·तत्रबहूर्जिनुम्प्रतिषेधोवक्तव्यः·बहूर्जिब्राह्मणकुलानि·अंत्यात्पूर्वंनुममेके·अंत्या
त्पूर्वंनुममेकइच्छंति·किमविशेषेणआहोस्विद्बहूर्जावेव·किंचातः·यद्यविशेषेणकाष्ठतक्षाणितिभवितव्यं·अथकाष्ठतंक्षीतिभवि
तव्यंबहूर्जावेव·एवंतर्हिबहूर्जावेव·बहूर्जिसतर्हिप्रतिषेधोवक्तो नवक्तव्यः·अचइत्येषापंचमी·अचउत्तरेयोझलंतदंतस्यन
पुंसकस्यनुमाभवितव्यं·यश्चात्राचउत्तरोनासौझलंतापितदंतंनपुंसकंयदंतंनपुंसकंनासोअचउत्तरः·इहापितर्हिनप्राप्नोति
काष्ठतंक्षीति·अत्रयोचउत्तरोझलन्ननतदंतंनपुंसकंयदंतंचनपुंसकंनासावचउत्तरः·नैतदस्ति·झलग्रहणात्·तःअतिनिर्दिश्यतेअ
चउत्तरायाझलजातिरिति·यदिपंचमीकुंडानिवनानीत्यत्रनप्राप्नोति·एवंतर्हिइकोचिविभक्ताविसत्रअचः·सर्वनामस्थानइ
त्येतदनुवर्तिष्यते·एवमपिपयस्यावान्नप्राप्नोति·सर्वनामस्थानइत्येषासप्तमी·अचइतिपंचम्याःषष्ठीप्रकल्पयि
ष्यतितस्मिन्नितिनिर्दिष्टेपूर्वस्येति·॥

यद्यविशेषेणेति·काष्ठतक्षुवंतीतिक्विपिकृतेजस्सःशिभावेचककारषकारयोर्मध्येनुम्प्राप्नोतितस्यझल्परत्वादनुस्वा रप्रसंगः·अचइत्येषेति·झलचइतिनद्वंद्वः·किंतर्हि
झलितिलुप्तषष्ठीकंपदं·अचइतितुपंचम्यंतं·कुंडानीति·इगंतस्योत्तरसूत्रेणसिध्यतीसकारांतस्येवनुमोप्राप्तिरुच्यते·एवंतर्हीति·वाक्यभेदेनाजंतस्यसर्वनामस्थाने
नुम्विधीयते·सर्वनामस्थानइत्येषेति·ननु पंचमीसप्तम्योर्द्वयोरपिसावकाशत्वात्परत्वात्संचम्यैवप्रकल्पिकयाभवितव्यं·एवंतर्ह्युभयोर्वाविलासरशःइस्ससप्तम्यपि

कद्विबकल्पिकान्वतीसदोषः॥ ॥

शिवः
२०

=तुमेकिन्ने सोनेन्द्रेकेमृतिक नामः मदर्शनत इत्यात् स्वरइति॰९=परत्वादात मिति॰ मचाकाय स्पष्ट इत्वाह ओ इर्व विप्रतिषेधान्नुमेवस्यादिति वाच्यं॰ एतत्प्राप्यमाणाण्यह ऊिशद्व विहितइति देवगत्र ग्रहणं दिसाकुः॥४=यचपि वक्ष्यमाणादीसानिर्दिश्यमानपरिभाषयात्वंनप्राप्नोतितथापितदबी रेफ्यत्रदोष

इकोचिविभक्तौ॰॥ ॥अज्ग्रहणमितिह लाद्येनुमोलोपविधानान्नकिंवृसर्थमज्ग्रहणंनोपयुज्यतइतिप्रश्नः॥ स्वरेणनप्राप्नोतीति॰ नुमाइगंततायाविघातात्वलुमेकिंनेति॰ स्वरेकर्त्तव्येनलोपस्य
शास्त्रेण वासिद्धत्वंप्रतिपाद्यतेनतुमयोगेनकारस्यसद्भावः॥ ततश्चनुमःसद्भावेपियत्रस्वरेणभवतितत्रासद्भावेकथंनस्यादित्यर्थः॥ संघातग्रहणं इति॰ अंगस्यविधानादहिरंगलाच्चनुमो
तरंगःस्वरःपूर्वमेवप्रवर्त्तते॰ अतिरिस्यामिति॰ अतिरिस्यामितिस्थितेनुमिकृतेतेनव्यवधानाद्रेशब्दस्यात्वंनप्राप्नोतिसुविधौनलोपस्यासिद्धत्वाच्चअयादिपरांगाधिकारेतस्यच
ग्रहणंभवतितदुत्तरपदस्यचेतिरेशब्दांतस्यांगस्यात्वंविधीयतेइतिनास्तिनुमांगस्यव्यवधानंतथापिनकारस्यात्वंप्राप्नोतितस्मिन्पूर्वस्यमणिससतिर्मान्यामितिप्राप्नोति॰ पर

सौ
इकोचिविभक्तौ॥ ॥अजग्रहणंकिमर्थं॰ इकोचिव्यंजनेमाभूत्॰ इकः अचीत्युच्यतेव्यंजनामाभूत्॰ त्रपुभ्यांत्रपुभिः॥ अस्त्वत्रनुम्॰ नलोपःप्राति
पदिकांतस्येतिनलो[redacted]पोनविष्यति॰ स्वरःकथं॰ पंचत्रपुभ्यांपंचत्रपुभ्यः॥ इगंतेद्विगाविसेषस्वरोप्राप्नो
ति॰ स्वरेवेश्रूयमाणेपि॰ श्रूयमाणेपिनुमिस्वरेणभव ति॰ पंचत्रपुणपंचत्रपुणेइति॰ लुप्तेकिंनभविष्यति॰ लुप्तइदानींकिंनभविष्य
ति॰ किंपुनःकारणंश्रूयमाणेपिनुमिस्वरेणभवति॰ संघातभक्तोसोनोत्सहतेवयववस्यइगंततांविहंतुमितिकृत्वाततःश्रूयमाणेपिनुमि
स्वरेणभवति॰ इदंतर्हिअतिरामिअतिराभिः॰ नुमिकृतेरायोहलीत्यात्वंनप्राप्नोति॰ इदमिहसंप्रधार्यंनुम्क्रियतामात्वमितिकिमत्रकर्त्तव्यंपर
त्वादात्वं॰ इदंतर्हिप्रियतिस्त्र्यांप्रियतिसृभिः॰ नुमिकृतेतिसृभावोनप्राप्नोति॰ इदमिहसंप्रधार्यंनुम्क्रियतांतिसृभावइति॰ किमत्रक
र्तव्यंपरत्वात्तिसृभावः॥ अथेदानींतिसृभावेकृतेपुनःप्रसंगविज्ञानान्नुम्कस्मान्नभवतिसकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बा
धितमेवेति॰ अतउत्तरंपठति॰ इकोचिविभक्तावज्ग्रहणंनुम्तृयोर्विप्रतिषेधार्थं॰ इकोचिविभक्तावजग्रहणंक्रियतेनुमोनुद्विप्रतिषेधे

त्वादात्वमिति॰ आत्वमनित्यंनुमिकृतेतेनव्यवधानादप्रसंगात्॰ अथवाशब्दांतरप्राप्त्यानुमिकृतेनकारस्यप्रसंगात्॰ अकृतेत्विकारस्यानुमप्यनित्यः कृतेआत्वप्राप्त्यभावात्॰ परत्वात्तिसृभा
वइति॰ शब्दांतरप्राप्त्यानुमनित्यः तिसृभावस्तु नुमिकृतेतेनव्यवधानान्नप्राप्नोतीत्यनित्यः॥ सहियद्यपित्रिशब्दांतस्यांगस्यविधीयतेतथापिनुक्तताच्चनुमव्यवधायकः॰ तथापिनिर्दिश्यमान
स्यत्रेरेवतिसृभावेनभाव्यंसचनुमाव्यहितइतितिसृभावस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोःपरत्वात्तिसृभावः॥ ॥७॥ ॥ ॥७॥

=यत्त्वद्यमि॰ नित्यमपि नुमं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्नुडित्यर्थः।२=

मा॰ कै॰

२१

त्रपुणामिति॰ सत्यजग्रहणे इहोभयोरपि नुम्नुटोरनित्यत्वाद्विप्रतिषेधे सति नुमं चरितार्थत्वाभावेन नुडिति पूर्वविप्रतिषेधान्नुड्भवति तस्मिंश्च नामीति दीर्घत्वं असति त्वज्ग्रहणे कृताकृतप्रसंगित्वान्नि
त्यत्वान्नुमेव स्यात्॰ नुडर्थो यत्न इति॰ अज्ग्रहणं च वक्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयं तत्राज्ग्रहणमकृत्वैव एक एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः॥ नुटि कृते इति॰ य
त्नान्तरेण नुटि कृते नुमप्राप्नोतीत्यर्थः॥ किंच साऽऽदिति॰ नलोपे कृते दोषाभावं मन्यते॰ नामीति॰ नलोपस्य सुब्विधौ वसिद्धत्वादजन्तत्वाभावात्॰ इह तु दीति॰ इन्हन्निति नियमः सर्वस्योपधाल

त्रपुणां जतुनां॰ इत्यत्र यथा हि नुमो नित्यत्वान्नुडभावः॥ अक्रियमाणे हि अज्ग्रहणे नित्यनिमित्तानुम्कृते पि नुटि प्राप्नोत्यकृते पि नित्यनिमि
त्तत्वान्नुमि कृते नुडभावः स्यात्॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं॰ क्रियमाणे पि वै अज्ग्रहणे वश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः॥ पूर्वविप्रतिषेधो व
क्तव्यः॥ इदं तर्हि प्रयोजनं नुटि कृते नुम्मा भूदिति॥ किं च स्यात्त्रपुणां जतुनां॰ नामीति दीर्घत्वं न स्यात्॥ मा भूदेवं नोपधाया इत्येवं भविष्य
ति॰ इह तर्हि श्रुचीनां॰ इत्यत्र तस्यार्थवत्त्वात् शोभा चेत्यस्मान्नियमान्न प्राप्नोति दीर्घत्वं अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येव न भविष्यति। नैषा परिभा
षा इह शक्या विज्ञातुं इह हि दोषः स्यात्॥ वाग्मीति॥ एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॥ उत्तरार्थं च उत्तरार्थं तर्हि अज्ग्र
हणं कर्तव्यं॰ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः॥ अजादौ यथा स्यात्॰ इह मा भूत्॰ अस्थिभ्यां अस्थिभिः॥ यद्युत्तरार्थं स्यात्तत्रैवाज्ग्रह यम५
णं कुर्वीत इह क्रियमाणे यदि किं॰ चित्प्रयोजनमस्ति नु॰ अतां॰ इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति किं॰ अजादौ यथा स्यात्॰ इह मा भूत्॥ त्रपुभ्यां॰ एतद
पि नास्ति प्रयोजनं विभक्तावित्युच्यते न चात्र विभक्तिं पश्यामः॥ प्रत्ययलक्षणेन॰ न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः॥ एवं तर्हि सिद्धे सति
यदज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येतत्क्वचिदन्यो॰ पि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति॰ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॥ हे त्रपु हे जतो अत्र
गुणः सिद्धो भवति॰ इङ्को चियं जनेमा भूदस्तु लोपः स्वरः कथं॥ स्वरो वै क्रियमाणे पि लुप्तो क्रिं न भविष्यति॰ यथा सतिस्थाद [redacted]
व्यवधानान्नुमा अपि॥ नुट्यपि उत्तरार्थं तु इह किं चिन्न योदिति॥ ॥

शि॰ क॰

२१

क्षणस्य दीर्घस्येति व्याख्यातं॰ नैषेति॰ अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चेति वचनात्॰ तथा च वाग्मिन इत्यादावपि नियमाद्दीर्घाभावः॥ तत्रैवायमिति॰ एवं स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयं भव
ति प्रसक्तश्रुतिसंभवे चानुमानं नाश्रयितव्यं भवति॰ हे त्रपु हे त्रपो इति॰ हे त्रपु इति पाक्षिके हे त्रपो इति भवतीत्यर्थः॥ केचित्तु रूपद्वयमिच्छन्त इत्याहुः॥ क्वचित्प्रत्ययलक्षणं नुमनाज्ञापयामपि सं
बुद्धौ भवति इत्येतदज्ग्रहणेन ज्ञाप्यते न तु सर्वत्रेति तत्त्वं वदन्ति॥

=अत एव इत्र ग्रहणादिसाधावनुनासिकस्य कीलपिन॰ २= नतु भल्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावस्य ज्ञापितत्वाद्येत्रपुत्समुक्तमन आह॰ इतिभावेइति॰ २=

तृतीयादिषु॰॥ ॥किमिहेति॰अन्यत्रपराश्रयाणिकार्याण्यतिदिश्यंतेनतुस्वाश्रयकार्याभावः इहतुविपर्ययोदृश्यतइत्याह॰कथंपुनरिति॰पुंवदित्यनेननुम्प्रतिषेधोशक्योति देष्टुंनहिपुंसि
नुम्प्रतिषेधोविहितः॥कामचारश्चेति॰यत्रक्रियाशब्देननोपात्तातत्रकामचारः ननुब्राह्मणवस्त्रियेवर्जितव्यमित्यादावुपात्तक्रिये॰ऽतिदेशेऽतिपत्त्याचोपमानेभावाभावयोरन्यतरमव
गत्यवाक्यशेषंकल्पयति॰तत्रपुंसिनुमभावदर्शनात्पुंस्केपुंवदतिदेशान्नुमभावःप्रतीयतेतत्रेहशास्त्रेयथालक्ष्यंकचिद्भवतीत्यस्याध्याहारःकचिन्नभवतीत्यस्यकचिदु
भयस्य॰यथास्थानिवदतिदेशेतथाचवाय्वोरित्यादौस्वाश्रयजोपाभावः॥नहिकिंचिदिति॰तस्माच्छसोनःपुंसीतिनत्वातिदेशःतृतीयादिषुपुंवद्भावातिदेशात्पूर्वसवर्णदीर्घो

तृतीयादिषुभाषित॰॥ ॥किमिहपुंवद्भावेनातिदिश्यते॰नुम्प्रतिषेधः॥कथंपुनःपुंवदित्यनेननुम्प्रतिषेधःशक्योविज्ञातुं॰वतिनिर्देशोयं॰कामचार
श्चवतिनिर्देशेवाक्यशेषंसमर्थयितुं॰तद्यथाउशीनरवन्मद्रेषुयवाःसंतिनसंतीति॰मातृवदस्याःकलाःसंतिनसंतीति॰एवमिहापिपुंवद्भव
तिपुंवन्नभवतीतिवाक्यशेषंसमर्थयिष्यामहेयथापुंसोननुम्भवत्येवंतृतीयादिषुभाषितपुंस्कस्यनभवतीति॰किमुच्यतेनुम्भवती
किंचि॰ तिनपुनरन्यदपिलुंवत्प्रतिपदंकार्यमुच्यतेयत्तृतीयादिषुभाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत॰अनारंभात्पुंसि॰नहिकिंचित्पुंसःप्रतिपदंकार्यमुच्यते पुविंभक्रिषभादि८
षभादि५ यत्तृतीयादिषुविभक्तिषुभाषितपुंस्कस्यातिदिश्येते॰नुम्कृतः॥तत्रकिमन्यच्छक्यंविज्ञातुमन्यदतोनुम्प्रतिषेधात्॰पुंवदितिनुम्प्रतिषेधश्चेद्गु
णनाभावनुडौत्वप्रतिषेधः॥पुंवदितिनुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्वानांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥गुणः॥ग्रामणिये ब्राह्मणकुलाय॰गुणः॥नाभावः॥ग्राम
ण्या ब्राह्मणकुलेन॰नाभाव॰नुट्॰ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानां॰नुट्॰औत्वं॰ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले॰ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धंह्रस्वा[redacted]श्रयाश्चैतेविधयः
प्राप्नुवंति॰ह्रस्वाभावार्थंच॰किंचनुम्प्रतिषेधार्थंच॰कथंपुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्यह्रस्वत्वस्यप्रतिषेधःशक्योविज्ञातुं॰अर्थातिदेशात्सिद्धं॥

भावाच्चेहनसंभवति॰नुम्कृतइति॰अनेनप्रत्यासत्तिमाश्रयति॰ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति॰तस्याप्रकृतत्वात्॰अर्थातिदेशात्सिद्धमिति॰यद्यपिप्रकरणमनपेक्ष्यव्याख्याश्रयेण
पिह्रस्वाभावःसिध्यतितथापिसंभवात्परित्यागंतरमा[redacted]श्रितं॰यदिकार्यातिदेशःस्यात्तदाप्रकृतत्वाप्रकृतत्वलक्षणोभेदःस्यादर्थेत्वतिदिश्यमानेनास्त्ययंभेदः॥नै
वंविज्ञायतइति॰यदाशब्देन्यपदार्थेकार्यातिदेशःस्यात्तदाप्रकृतस्यैवनुमःप्रतिषेधःस्यान्नह्रस्वस्य॰॥ ॥७॥ ॥७॥

=तद्योगादिति अनेनार्थआश्रयतं तं भाषितपुंस्कत्वात्प्राप्नोतीति ॥१२=

भा॰कै॰

२२

भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थ इति अर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते स चार्थो नपुंसकलक्षणो विशेषान्नाश्रीयते न हि नपुंसकेऽर्थे पुंसो भावस्तु उपपद्यते तस्मात् शब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्ष
णोऽर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तद्योगाद्वाभिधेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते तस्यार्थस्य पुंस्त्वातिदेशाद्भावपि तु कस्वोन भवतः। पुंसि द्वयोरप्यभावादर्थस्य चा
पौरुषेयत्वादतिदेशासंभवात्त इति देशद्वारेणानेककार्यातिदेश एवायं संपद्यते तत्र यद्यप्यंतरंगो ह्रस्वस्तथाप्यवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवर्त्तनान्ना
त्र प्रवर्त्तते ह्रस्वाभावाच्च गुणादीनां निमित्ताभावाद्वप्रवृत्तिः सिद्धा तद्धितलुगिति अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनांतरं बोधयतुं खेनोपन्यस्यते फले लुगिसोरन्लुकि कृते

[redacted] भाष्यते पुमाननेन सोयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्य शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति कथं तर्हि भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोयं भाषितपुंस्कः भाषित

पुंस्कस्यार्थस्य पुंवदर्थो भवतीति तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च तद्धितलुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पीलुर्वृक्षः पीलुफलं पीलुना पीलुने इति नवा समाना
यामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् नवा वक्तव्यं किं कारणं समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं आ
कृत्यंतरे चैतद्भाषितपुंस्कं किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते एतदप्यर्थनिर्देशात्सिद्धं ॥ ॥ईद्विवचने॥ ॥किमु
दाहरणं अक्षीनेइं दृपिंगले नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धं इदं तर्हि अक्षिभ्यां तेनासिकाभ्यां इदं चाप्युदाहरणं अक्षीतेइं
दृपिङ्गले ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति नुमाव्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णेन प्राप्नोति [redacted]
दस्मिन्नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मधोर्गम्या मिमधोस्तत्सादवासतदस्लेवमर्थं पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः॥ ॥७॥

पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुल्लिंगः फलाकृतौ नपुंसकलिंग इति पुंवद्भावान्नुमोप्रसंगः। नवेति नैन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाश्रिता भाषितपुंस्कशब्दस्य तु भाषितपुंस्कव्यपदेशो
नैवाश्रितः। सत्यं साक्षाच्छब्दस्य भाषितपुंस्कव्यपदेशो नास्त्यभिधेयद्वारकस्तु केन निवार्यते तत्र पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुल्लिंगः। फलाकृतौ नपुंसकलिंग इति पुंवद्भावा
प्रसंगः॥ ॥ईच्चद्विवचने॥ ॥पूर्वसवर्णेनेति अक्षि औ इति स्थिते अंदस्सालुंवद्भावाच्छी भावे नुमि चासति प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इत्यनेन नुमाव्यवहितत्वादिति
प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्राक इति वर्त्तते तेनाग चोः पूर्वसवर्णदीर्घ उच्यमानो नुम्व्यवधानेनास्ति इत्यक्षिणी इति प्राप्नोति परत्वाच्च नुम्प्राप्नोति ईकारस्तु विधीयमानः प

=केनानिवार्यत इति तथा च भाषितपुंस्कप्रवृत्तिनिमित्तवत्पुंसवने भाषितपुंभावः नच प्रवृत्तिनिमित्ताभिभाषितपुंस्कशब्दे दन्यपदार्थ एकार =ननु समानायामाकृतौ भाषितपुंस्क मिति सुत्रशब्दस्यान्यपदार्थत्वं गतितत्पुरुष इति पंके ननि ति ॥८=
=तर्थ आपजलुन तथा सतिपु स्वसमानाधिकरण प्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य फलवाद्विपीलुपार्थे निमत्ताद्धेतादवस्थानात्फलवाविरम्बाचि श्री पीलुशब्दयोः समानानुपूर्वीकत्वेनैकत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरण प्रवृत्तिनिमित्तत्व नपुंसककार्योधिकाभावस्य पुंसप्रवृत्तिकत्वात्फलवाविपीलुपा
स्वशब्दस्य ताद्यर्थकत्वं जलसोगिति॥

नुमिनिवृत्तइति अप्रवृत्तिरेवनिवृत्तिः श्रीमावोपिपुंवद्भावान्नभवति स्वरार्थइति उदात्तग्रहणानुवर्त्तनारीकारउदात्तः॥ नपुंसकस्वरइति नद्विषमस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं नन्वेचेति अयुसत्तिपक्षेबोधते बुसत्तिपक्षेतदेनिदितिनित्याद्युदात्तत्वेनभाव्यं मपुर्मासइति मत्वर्थेमासतत्वोर्मधोर्नचेतिमतउलम्लस्यलुगकारस्येकाश्च वक्तव्या इतिलुकिकृतेमासेपुंसिमधुशब्दोवर्त्ततइत्याद्युदात्तत्वंनस्यात् तस्माद्यस्यात्यत्रनपुंसकत्वंद्वयंतस्यासत्यपि नपुंसकत्वेभाद्युदात्तत्वंस्यतेइतिपुंवद्भावेपि स्वरानिवर्त्तनात्स्वरार्थईकारेविधेयः॥ सतर्हीति मधोर्गल्लातीत्येवमाद्यर्थः॥ प्रकृतमिति वाक्यभेदेनसंबंधः क्रियते छंदसिनपुंसकंपुंवद्लिंगेवाकंअ

नुमिनिवृत्तेपूर्वसवर्णेनैवसिद्धं स्वरार्थस्तर्हिईकारोवक्तव्यः॥ उदात्तस्वरोयथास्यान्नपुंसकस्वरोमाभूत् ननुचपुंवद्भावातिदेशा-
देवस्वरोनभविष्यति अशक्यः पुंवद्भावातिदेशस्तत्राश्रयितुं इहहिदोषःस्यात् मध्वस्मिन्नस्तिमधुर्मासइति सतर्हिपुंवद्भावोवक्तव्योन
वक्तव्यः प्रकृतंपुंवदितिवर्त्तते॥ ॥नाभ्यस्तात्छतुः॥ ॥कस्यायंप्रतिषेधः नुमइत्याह तन्नुमोग्रहणंकर्त्तव्यं नकर्त्तव्यं प्रकृतमनुव
र्ततेक्वप्रकृतं इदितोनु[redacted]म्धातोरिति तद्वैअनेकग्रहणेनव्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्त्तयितुं एवंतर्हिसर्वनामस्थानइत्य
नुवर्त्ततेसर्वनामस्थानेयत्प्राप्नोतितस्यप्रतिषेधः॥ तद्धिबहुतरकेणग्रहणेनव्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्त्तयितुं अथेदानींव्यवहि
तमपिशक्यतेनुवर्त्तयितुंनुमेवानुवर्त्स्यः इत्यर्थमुत्तरार्थंच इहचैवप्रतिषेधःसिद्धोभवति इहचआच्छीनद्योर्नुमितिनुम्ग्रहणंनकर्त
व्यंभवति॥ ॥आच्छीनद्योर्नुम्॥ ॥इहकस्मान्नभवति अदतीघ्नतीलुनतीपुनती लोपेकृतेअवर्णाभावात्

स्यादीनांछंदसिद्विवचनेईकारेभवतीतिद्वितीयवाक्यं॥ ॥नाभ्यस्ताच्छतुः॥ ॥कस्यायमितिआच्छीनद्योरितिनुम्ग्रहणमव्यवहितस्यानुवृत्तिराश्रितानचानंतरःप्रतिषेधार्ह
इतिप्रश्नः॥ एवंतर्हीति उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोरित्यतः सर्वनामस्थानंनिषेध्यत्वेनार्थविज्ञायतेसर्वनामस्थानेयत्प्राप्नोतितस्याभ्यस्ताच्छतुर्नभवतीतिनुमएव
प्रतिषेधः संबध्यते बहुतरकेणेति नुमागमश्चतुर्भिर्योगैर्विच्छिन्नः सर्वनामस्थानंतुपंचभिरितिप्रकर्षप्रत्ययनिर्देशः॥ ॥आच्छीनद्योर्नुम्॥ ॥इहकस्मादितिसर्वे
त्रैवावर्णस्यनिवृत्तत्वात्ययंक्वचिल्लुकाक्वचिच्छुनाक्वचिदेकादेशेनक्वचिच्छ्नाभ्यस्तयोरातइतिलोपेनतत्रावश्यंकृतइवर्णगतिराश्रयितव्या अवर्णनिवृत्तिशास्त्रस्यवानुमागमवि

इतरः पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण चोदयति· किं तर्हीति· इतरः सांप्रतिकमवर्णान्तं दर्शयितुमाह· यांतीति· नैवं विज्ञायत इति· एवं हि विज्ञायमाने ऽवर्णश्रुतावानन्तर्यमाश्रितं स्या
त्· अवर्णान्नुम्भवतीति· अवर्णोत्तर इत्यर्थः। श्नावयवव्यतिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते आदिष्टपादानसामर्थ्यात्· तद्वेदवर्णमिति· श्नावयवस्तकारः· शतृशब्देनोच्यते
न ह्यन्यथैकादेशे कृते शतुरनन्तरमवर्णं भवति· उभयत आश्रये चनांतादिवद्भावेनोक्तं· तस्माच्छत्रवयवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते· श्नावयवाकारव्यतिरिक्तं चावर्ण
मेकादेशात्मकमाश्रीयत इति न कश्चिद्दोषः॥ ॥सावनडुहः॥ ॥आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सोऽत्यत्र सावकाशे निरवकाशेन नुमा बाध्येतेति मत्वाह
अनडुहः सौ विति· अवर्णोपधस्येति· न चामा विना ऽवर्णोपधत्वसंभव इति निमित्तमेव नुमआमिति बाध्यबाधकभावाभावः। अनडुहि मा भवतीति· अनडुहो ऽकारान्तत्वासं

किं तर्ह्यस्मिन्योगे उदाहरणं यानीयांतीति· अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति· अंतादिवद्भावेन व्यपवर्गः। उभयत आश्रये नांता
दिवत्· नोभयत आश्रयः करिष्यते· नैवं विज्ञायते ऽवर्णान्तान्नुम्भवतीति कथं तर्हि अवर्णान्नुम्भवति तद्वेदवर्णं शतुरनन्तरमिति·॥
शप्श्यनोर्नित्यं॥ ॥नित्यग्रहणं किमर्थं· विभाषामा भूत्· नैतदस्ति प्रयोजनं· सिद्धो ऽत्र पूर्वेणैव नत्वारंभसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्य
ति· तदेतन्नित्यग्रहणं तिष्ठतु सान्निध्यार्थं कं तावत्॥ ॥सावनडुहः॥ ॥अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमो ऽनवकाशत्वात्· अनडुहः सावा
म्प्रतिषेधः प्राप्नोति· किं कारणं· नुमो ऽनवकाशत्वात्· अनवकाशो नुम् आमं बाधते· न वावर्णोपधस्य नुम्वचनात्· न वा एष दोषः· किं का
रणं· अवर्णोपधस्य नुम्वचनात्· अवर्णोपधस्य नुमं वक्ष्यामि· तदवर्णग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं· प्रकृतमनुवर्तते क प्रकृतं· आच्छीनद्योर्नुमिति· य

भवादनडुहावर्णं विशेष्यते न त्ववर्णेनानडुच्छब्दः· ततः सर्वावर्णानां नुम्प्रसंगः। यद्येवं सत्यामप्या
दित्यनुवर्तते अनडुहि यावंत्यवर्णानि सर्वेभ्यः परो नुम्प्राप्नोति
दित्यनुवर्तीयदेवसन्निहितमवर्णं तस्यैव नुम्स्यात्· तथा च नुमाम्बाध्येत· नैष दोषः। आगमिनेदात्· आमनडुहो नुम्त्ववर्णस्य न तस्मात्सर्वावर्णान्नुम्प्रसंग एव दोषः॥ मिदचोंत्यादि
ति· मित्त्वलिंगाच्च मित्संज्ञाबोपतिष्ठते न तु परस्थानादुकारात्परो नुम्प्रसक्त आदिस्याधिकारादवर्णाद्व्यासात्परः· क्रियते न चाम्प्रकृते ऽवर्णं लोपो भवतीति सामर्थ्याद्दाप्तिकृते नुम्विधीय
ते· अथवो कारात्पर एव विधीयते नत्वादिस्याधिकारादयमर्थो भवति यथा ऽवर्णात्परो नुम्भवति तथा कर्तव्यमेवं चावर्णात्परो भवति यदि कृते नुम्स्यात् क्रियते एवं च सत्यादित्यधिकारे

यपवर्गेऽभिदः
तदभावे हेतु
माह उभयत इ
ति·

[illegible]

[illegible]

शिव॰
२३

पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वेति॰ चार्थेवाशब्दोबहुलग्रहणानुवृत्तेतिपरत्वाद्गुणेकृते पुनःप्रसंगविज्ञानान्नपुंसकस्य नुमेव इति नुमेव क्रियत इति वाक्यार्थः॥ भाष्यकारस्तु न्यायमनुसादनार्थं विकल्पार्थं वाशब्दं व्याख्याय इत्थमपि तावत्समुच्चयार्थमेवं व्याचष्टे॰ वृत्तान्तादिति॰ प्रसंगो वृत्तान्तश्चोच्यते प्रसंगादित्यर्थः॥ अथवा वृत्तोति किंतोयं प्रबंधश्चोद्य समाधानलक्षणस्तद्वेत्येवं वर्णितं यद्बोध्यं तदुपचाराद्वृत्तान्तशब्दवाच्यं तस्मादित्यर्थः॥ ॥दिव औत्॥ ॥दिव औत् इति॰ विशेषानुपादानाद्धातोरपि प्राप्नोति॰ अक्षद्यूरिति॰ ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यान

पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वा सिद्धं॰ अथवा पुनःप्रसंगान्नुमि कृते आम्भविष्यति॰ यथा आततादिषु द्विर्वचनं॰ तद्यथा॰ जर्जरेमन्मनेई जर्जुरी जुरिति आततादिषु कृते पुनःप्रसंगाद्द्विर्वचनं न भवति॰ एवमत्रापि नुमि कृते आम्भविष्यति॰ नैष युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनःप्रसंगः विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति इह पुनरनवकाशो नुमामं बाधते॰ एवं तर्हि वृत्तान्तादेष परिहारः प्रस्थितः कस्माद्वृत्तान्तात् इदमयं चोद्यो भवति अनडुहः सावाम्प्रतिषेधोनुमोनवकाशत्वादिति तस्य परिहारो नवाव र्णोपधस्य नुम्वचनादिति ततोयं चोद्यो भवति यत्र तर्हि वर्णप्रकरणं नास्ति तत्र नेआमानुमो बाधनं प्राप्नोति बहुलग्रहणाद्धि आलणे कुजानीति॰ न तदुत्तरकाले निर्दंपठितं पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वा सिद्धमिति॰॥ ॥दिव औत्॥ ॥दिव औत्वेधातुप्रतिषेधः॥ दिव औत्वे धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ अक्षद्यूरिति॰ अधात्वधिकारात्सिद्धं॰ अथा तोरितिवर्त्तते॰ क्व प्रकृतं॰ उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति॰ अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः॥ अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति॰ काष्ठतक्षिकूटतक्षि॰ नपुंसकस्य झलचः॥ अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति॰ उक्तंवा॰ किमुक्तं अननुबंधकग्रहणे हि न सानुबंधकस्येति॰ अथवा संबंधमनुवर्तिष्यते॥ ॥इतोत्सर्वनामस्थाने॥ ॥इतोद्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात् इतो

त्वेलप्रसंगः॥ अननुबंधकग्रहणइति॰ अव्युत्पन्नं दिविति प्रातिपदिकमननुबंधं व्युत्पत्तिपक्षेप्यवयवानां प्रसयादीनां सानुबंधकत्वेन प्रातिपदिकस्य संबंधमिति॰ दिव औदि सत्रवधातोरितिवर्त्तते॰ उगिदचामिति निवृत्तं॥ ॥इतोत्सर्व॰॥ ॥इतोद्वचनमिति॰ क्वचिदेकादेशविधानात् क्वचिद्दीर्घविधानाद्धस्वस्य श्रवणेन न भाव्यमित्याकार एव प्रसक्त इतो विधेय इत्यर्थः॥ वपूर्वार्थमिति॰ वाप्रपूर्वस्य निगमे इति दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिराकारविधौ त्वेकमेव रूपं स्याद्दीर्घविकल्पस्तु तक्षाणं तक्षाणमित्याद्यर्थं स्यात्॥ ॥ ॥७॥

=पंथाइत्यादी॰२= पंथानावित्यादौ॰२=

१ उपदेशोऽस्यास्तीत्युपदेशी सकारः स्वपद्योपदेशावेलायां संनिहितः तस्य [illegible] दित्यर्थः

पुंसोऽसुङ्॥ ॥असुङीति॰ पानेर्डुम्सुन्निसा घुदात्तस्य पुंसः सकारस्याविद्यमानोदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थानेऽसुङि क्रियमाणे आंतरतम्यादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद्वानुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः॥ परमपुमानित्यत्रांतरंगत्वात्समासांतोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थाने उत्पन्ने असुङ् क्रियमाणे नुदात्तः प्राप्नोति उदात्तश्चेष्यते॰ ननु चोकारस्य कृतमपि समासांतोदात्तत्वमसुङि कृते न सत्वान्न व्यवतिष्ठते॰ नैतदस्ति॰ अंतरंगे स्वरे कर्तव्ये बहिरंगस्यासुङो निवृत्तत्वान्निर्वृत्तस्य चानिवर्तनात्॰ उपदेशिवद्वचनात्तु पूर्वमसुङ्भवति पश्चात्समासांतोदात्तत्वं॰ अस्वरकः स्यादिति॰ प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानादनभिमतानुदात्तत्वप्रसंगाच्चास्वरक इत्युच्यते न त्वस्वरकस्या चउश्चा

सुबंतवर्तितो २

षष्ठ्यर्थं तर्हि अवक्तव्यः॰ ऋभुक्षणमिदं ऋभुक्षाणमिदं॥ ॥पुंसोऽसुङ्॥ ॥असुङुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरंगलक्षणत्वात्॰ असुङुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ उपदेशावस्थायामेवासुङ्भवतीति वक्तव्यं॰ किं प्रयोजनं॰ स्वरसिद्ध्यर्थं॰ उपदेशावस्थायामसुङि कृते इष्टः स्वरो यथा स्यात् परमपुमानिति॰ अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासांतोदात्तत्वे स्वरकस्यास्वरकः स्यात्॰ किं पुनः कारणं समासांतोदात्तत्वं तावद्भवति न पुनरसुङ्॰ परत्वादसुङा भवितव्यं॰ बहिरंगलक्षणत्वात्॰ बहिरंगलक्षणो ह्यसुङ्॰ अंतरंगलक्षणः स्वरः॰ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे॰ स तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः॥ आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते॰ स निपातनस्वरः समासस्वरस्य बाधको भविष्यति॰ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॥ यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधत एवं प्रकृतिस्वरमपि बाधेत॰ पुमान्॰ तस्मात्सुष्ठूच्यते॰ असुङुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थं बहिरंगलक्षणत्वादिति॥ ॥गोतो णित्॥ ॥किमिदं गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वमुच्यत आहोस्वि

रणं संभवति॰ अथवोदात्तत्वाभावादस्वरक इत्युच्यते॰ एवमपीति॰ यस्मादुदात्तनिपातने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः॥ प्रकृतिस्वरमिति॰ पुमानित्यादावाद्युदात्तत्वमित्यर्थः॥ प्रकृतिस्वरस्य कोऽवकाश इति चेत्सर्वा यः स्यात्॥ ॥गोतो णित्॥ ॥गाङ्कुटादिसूत्रे यावंतः पक्षा उक्तास्ते सर्व इह संभवंति॰ तत्र णकारस्येतः सर्वनामस्थाने भावात्तदनुबंधप्रयोजनाभावः॥ संज्ञाकरणे णिदिति [illegible] संज्ञिनो संप्रत्ययः॰ [illegible] भावनापक्षे णकारआदेशः प्राप्नोति एवमादिदोषप्रसिद्धणित्वं प्राप्नोति तदतिदेशस्तु निर्दिष्टवत्वादिहाश्रीयते॰ भाष्ये तु भावनापक्ष एवाशंकानिरस्तः तः परस्यास्यापि तस्य॰ किमिदमिति॰ ए[illegible]स्य सर्वनामस्थानस्य आवो णित्वं॰ तेनायमर्थो णितः सर्वनामस्थाने णित्सर्वनामस्थानमादेशो

×भावाभितवदुपदेशः×

=असुङ्पक्षे स्वरतद्धितान्तस्वरस्य [illegible] नोच्यते ४ = उभयं कर्तव्यमिति भाष्यार्थोऽनयापूर्वत्वात्॰ [illegible] दिति ४ = कर्मधारयपक्षे इदं॰ बहुव्रीहिपक्षे [illegible] एवमादिवेति॰ २ = भाष्ये तस्मादिति॰ उपदेशिवद्वचनं व्याख्यानमित्यर्थः॰ [illegible]

प्रवेवा२

न्निति निर्लत्वरस्य॰ ३=

गोतइत्येषेति। भावनापक्षेगोतइत्येषापंचमी। तद्वदतिदेशपक्षेतुषष्ठी। तपरकरणमिति। स्थानिवत्वनिषेधादानर्थक्यमितिप्रश्नः॥ चित्रगुरिति। तपरस्तत्कालस्येत्यत्रणितिनानुवर्तनइत्यन
णेपितत्कालस्यग्रहणं। इतरथाहीति। यदिस्थानिवत्वनिषेधोनाश्रीयतेतदासत्यपितपरकरणेसंबुद्धौजसिच गुणेकृतेस्थानिवत्वात्तत्कालत्वाच्चणित्वंस्यादित्यर्थः। प्रतिषि

कश्चात्रविशेषः। गोतः सर्वनामस्थानेणित्कार्यातिदेशः। गोतः सर्वनामस्थानेणित्कार्यमतिदिश्यते। सर्वनामस्थानेणिद्वचनेह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्दे
शात्। सर्वनामस्थानस्यहिणिद्वचनेह्यसंप्रत्ययःस्यात्। किंकारणं। षष्ठ्यनिर्देशात्। षष्ठीनिर्दिष्टस्याद्देशाउच्यंते। नचात्रषष्ठींपश्यामः। एवंतर्हिवति
निर्देशोयं। गोतोणिद्भवतीति। सतर्हिवतिनिर्देशःकर्त्तव्यः। नह्यंतरेणवतिमतिदेशोगम्यते। अंतरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते। तद्यथा। एषब्रह्म
दत्तः। अब्रह्मदत्तंब्रह्मदत्तइत्याह। तेमन्यामहेब्रह्मदत्तवदयंभवतीति। एवमिहाप्यणितंणिदित्याहणिद्वदिति गम्यते। अथवापुनरस्तुगोतःप
रस्यसर्वनामस्थानस्यणित्वं। ननुचोक्तंसर्वनामस्थानेणित्वचनेह्यसंप्रत्ययःषष्ठ्यनिर्देशादिति। नैषदोषः। गोतइत्येषापंचमीसर्वनामस्थान
इतिसप्तम्याःषष्ठीप्रकल्पयिष्यतितस्मादित्युत्तरस्येति। अथतपरकरणंकिमर्थं। इहमाभूत्। चित्रगुःशबलगुरिति। नैतदस्ति। ह्रस्वत्वेकृतेनभविष्य
ति। स्थानिवद्भावात्तुप्राप्नोति। अतउत्तरंपठति। तपरकरणमनर्थकंस्थानिवत्वप्रतिषेधात्। तपरकरणमनर्थकं। किंकारणं। स्थानिवत्वप्रति
षेधात्। प्रतिषिध्यतेत्रस्थानिवद्भावः। गोःपूर्वणित्वात्त्वस्वरेषुस्थानिवद्भावोनभवतीति। सचावश्यंप्रतिषेधआश्रयितव्यः। इतरथाहिसंबुद्धि
जसोःप्रतिषेधः। योहिमन्यतेतपरकरणसामर्थ्याद्धनभविष्यतीतिसंबुद्धिजसोस्तेनप्रतिषेधोवक्तव्यःस्यात्। हेचित्रगवइति। अथेदानींस
त्यपिस्थानिवद्भावप्रतिषेधेगुणेकृतेकस्मादेवात्रनभवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननुचेदानींसत्यपिस्थानिवद्भावेएतया

षेतुस्थानिवत्वेगुणेकृतेगोरूपस्यलाक्षणिकताभित्वाप्रसंगः। असुसन्निपक्षाश्रयेणैतदुच्यते। असुसन्निपक्षेतुसर्वएवलाक्षणिकः। नहीदानीमिति। स्थानाश्रयाप्राप्तिः साल्लक्षणप्रतिपदोक्तप
रिभाषावशान्नाभूत्स्थानिवत्वनिमित्तातुस्मादेवप्राप्तिः। नहिसापरिभाषाकयापरिभाषयानिर्वाह्यते। स्थानिवत्वस्यनिर्विषयत्वप्रसंगात्॥ ॥७॥

गोहेचित्र

25

ना॰कौ॰

२५

तज्वत्क्रोष्टुः॥ ॥अथात्र विभक्ताविति॰ तज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सर्वनामस्थानाधिकारो विभक्त्यधिकारस्य न दोषो न प्रयोजनं॰ विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्राप्यादिश्शब्दस्य व्यवस्थावाचि

ताद्विभक्त्यपरत्वलाभात इति तत्रापि न विचार इति स्त्रियां चेत्यत्रैवायं विचारः क्रियते इयतोधिकारार्णा प्रवृत्तिनिरत्तिभावात् क्रोष्टुं भक्तिरिति॰ क्रोष्टुभक्तिरस्येति वहुव्रीहिः भ

क्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात्पुंवद्भावाभावः॥ अंतरंगानपि विधीन्वहिरंगोलुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावान्न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च तज्वद्भावो न प्राप्नो

तीति तद्भावाद्धकारांतत्वनिमित्तोऽवपि न प्राप्नोति॰ एवं तर्हीति॰ विभक्तिर्निमित्तत्वेन नाश्रीयते किं तर्हि ईकारः स्त्री ईस्त्रीति॰ स्त्रियाई स्त्रीत्वस्य द्योतक ईकार इत्यर्थः षष्ठीसमा

सः अर्थगतं च स्त्रीत्वं ईकार आरोप्य नदीसंज्ञानिमित्तावामाये क्रियेते॰ गौरादिपाठादिति॰ पृथिवी क्रोष्टुः पिप्पल्यादयश्चेंदे दाध्यायिनः पठंति॰ नहि किंचिदिति॰ संहिताध्यायिनो

तज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियां च॥ ॥अथात्र विभक्तावित्यनुवर्त्तते उताहो न॰ किं चातः॥ तज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत् क्रोष्टुं भक्तिर्न सिध्यति॰ तज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चे =

क्रोष्टुं भक्तिरितिन सिध्यति॰ एवं तर्हीकार एव तज्वद्भावं वक्ष्यामि॰ तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं॰ क्रियते न्यास एव स्त्री ई स्त्रियामिति॰

ईकारे तन्निमित्तः सः॥ ईकारे चेत्तन्न॰ किंकारणं॰ तन्निमित्तः सः॥ तज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः॥ नाकृते तज्वद्भावे ईकारः प्राप्नोति॰

किंकारणं॰ ऋन्नेभ्यो ङीविधीयते॰ ईकारे च तज्वद्भावः॥ तदेतदितरेतराश्रयं भवति॰ इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पंते॰ एवं तर्हि गौरादिपाठा

दीकारो भविष्यति॰ गौरादिषु न पठ्यते॰ नहि [redacted] किंचित्तुन्नंतं गौरादिषु पठ्यते॰ एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्यत्रेकार इति॰ यदयमीकारे तज्व

द्भावं शास्ति॰ तेनैव भावनं चेत्स्यादनिष्टोपि प्रसज्यते॰ यद्यपि नास्ति विशेषो ङीपो वा ङीषो

न यठंति॰ सर्वात्मना पाठं प्रतिपादयितुमेतदुच्यते॰ ङीपो वा ङीषो वेति॰ उदात्तय

णोहल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ङीनपीति ततश्चाद्युदात्तत्वप्रसंगः॥ ननु ईकारे तज्वद्भावविधानात्सति शिष्टः चित्स्वरो नित्स्वरं बाधिष्यते ततश्चोदात्तयणोहल्पूर्वादित्युदा

त्तविधानान्नास्ति विशेषः नैतदस्ति॰ क्रोष्टुशब्द आद्युदात्त एव तत्र ङीनिकृते प्रयोजनाभावादकृते तज्वद्भावे नित्स्वरेण न प्रवर्त्तते इति पूर्वं तज्वद्भावः परत्वाद्यत्र कृते नित्स्वर

ः सति शिष्टश्चित्स्वरं बाधेत यदि तु ज्ञापके न पिप्पल्याद्यंतर्भावः क्रोष्टुशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः॥ अपूर्वस्य तीकारस्यानुमानमाश्रित्य श्लोकवार्त्तिककारेण दोष उपात्तः

शार्ङ्गरवाद्यंतर्भावानुमानमपि स्यादिति तत्स्याशयः॥ ॥७॥

=डीत्रुनिमित्तः॥२=

शिवः

२५

पंचभिरिति· तद्धितार्थेति समासः। आर्हादिति ठक् उसन्नस्य अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्· लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृ
ज्वद्भावो न प्राप्नोति· अन्तरङ्गाणां च विधीनां लुका बाधनात्सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावो न लभ्यते· तत्राधेन सर्वनामस्थाने तृज्वद्भावो येन तृजादिषु तृतीयादिषु विकल्प्येते तेन हलादौ मध्यमेन
प्राप्तिरुच्यते· पंचक्रोष्टृभिरिति केचिदाहुः। अस्मादिति ठक् ... वा प्रत्ययः पुंवद्भावो जातेश्चेति प्रतिषिध्यते तत्र हस्त्युक्तं भवता भावाच्छस्त्रहचरितस्य ठको ग्रहणं तस्मादि
रवपुंवद्भावस्य नास्ति जातेश्चेति प्रतिषेधः औपसंख्यानिकस्य नास्त्येव यथा हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति· अंगसंज्ञा चेति· लब्धांगसंज्ञकस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणेन तन्न
लुमताङ्गस्येत्यनेन निषिध्यते न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यमिति प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव· तत्र क्रियावर्त्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य तृज्वद्भावे सति ङी प्रत्ययः कार्यः

इह च न प्राप्नोति पंचभिः क्रोष्टीभिः क्रीतैरथैः पंचक्रोष्टुभी रथैरिति· एवं तर्हि न वापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन· न वापरं निमित्तमाश्री
यते अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति किं तर्ह्यंगस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन· किं पुनरयं शास्त्रातिदेशः स्त्
चोयच्छास्त्रं न दृति दिश्यते आहोस्विद्रूपातिदेशः तच्चोयद्रूपं न दृति दिश्यते इति· कश्चात्र विशेषः। तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा विणि·
तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा विणि तद्वत्प्राप्नोति· कथं च विणि· उक्तं तत्राङ्गस्येति करणं शास्त्रातिदेशात्सिद्धमिति अंगं यत्कार्यं तद
तिदिश्यते एवमिहापि अन्नङ्गुणदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि रपरत्वमनतिदिष्टं· तत्र को दोषः। तत्र रपरवचनं· तत्र रपरत्वं न सिध्यति तद्वक्तव्यं
नैष दोषः। गुणेऽतिदिष्टे रपरत्वमप्यतिदिष्टं भवति· कथं· कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं· ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोर्गुणो भव

कार्यकालत्वेतु संज्ञापरिभाषस्यांग आश्रितेन प्रत्ययोऽप्याश्रितो भवति यथा वद्धश्चेति तदंगस्येत्येतत्र नापेक्ष्यं· किं पुनरिति· शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रातिदे
शः प्राप्नोति प्राधान्यात्तु रूपातिदेश प्रसंगः रूपार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः। कार्यातिदेशस्तु शास्त्रातिदेश एव निक्षत्वात्पक्षोपन्यस्तः। तृज्वदित्यादिरूपेतिदिश्यमाने सूत्र सन्नि
वेशस्यानपेक्षणात्प्रकरणकृत व्यवस्थाभावः। शास्त्रातिदेशे तु प्रत्यासत्त्या प्रकरणसन्निकृष्टस्यैव शास्त्रस्यातिदेशः स्यात्तद्विप्रकृष्टस्य यथा चिरएवद्भावेन वृध्यादी
न्येव भवंति न हलादिणिजादेशाः रपरत्वमिति· यथोद्देशपक्षे प्रकरणं तत्र सन्निवेशादिनिभावः। कार्यकालमिति· प्रधानदेशाहाद्गुणानामंगाधिकार एव परिभाषायाः स

आहसेति॰उच्चार्योद्घोष्येत्यर्थः॥शास्त्रशब्दे पाठ्यास्तन क्रियाशास्त्रकरणिकालस्येसु यो वर्णकाल्माश्रयः स्वाश्रयः॥ तत्र यदि तच्च इव च्छास्त्रमतिदिश्यते तदा हस्वपच्छास्त्र
मितिपक्षः अथ ऋकार एव न च्छाद्दिविवक्ष्यते चकारः स्वरार्थः तकारस्त्वमसिद्धांकानिदित्यर्थः ऋज्वादिसुच्यमाने ऽप्रसिद्धतिदेशः संभाव्येत॰ ऋ च्छ इति बंधनस
मासांतशास्त्रातिदेशविषयः संदेहो वास्मात् स्मात् ऋकारमात्रप्रतिबद्धशास्त्रातिदेशे ऽनाहत्येत्येषपक्षउन्नवति॰ अनङ्गुणरपरत्वानीति॰ ऋदुशनस्पुरुदंसोने
हसांचेसनङ् ऋतो ङिसर्वनामस्थानयो रितिगुणः उरण्रपर इति रपरत्वं॰ दीर्घत्वमनतिदिष्टमिति॰ नहि लघतइत्युच्यते किं तर्हि मन्त्व जितिच्छ इस्चारणेन
नचावयवसमुदायप्रयोर्युगपद्विवक्षायत स्त्वप्रतिबद्धं ऋकारप्रतिबद्धं च शास्त्रमतिदिश्येत॰ नचाकृतेप्विति॰ अचोदीर्घत्वमानंतवक्रो ष्टुशब्दस्योकारांतस्याउपधा

एवंतर्ह्ययमन्योदोषो जायते आहसत्वचोयच्छास्त्रंतदतिदिश्यते ऽनाहसवेति॰ किंचातः॥ यथाहसदीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वा
न्यनतिदिष्टानि॰ अथा नाहस अनङ्गुणरपरत्वान्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिदिष्टं॰ अस्तु आहस॰ ननु चोक्तं दीर्घत्वमनतिदिष्टमनङ्गु
णरपरत्वान्यनतिदिष्टानीति॰ नैषदोषः॥ दीर्घत्वे ऽतिदिष्टे ऽनङ्गुणरपरत्वान्यप्यतिदिष्टानि भवंति॰ कथं॰ उपधायाइतिवर्त्तते॰ न चाकृते
ष्वनेषु दीर्घत्वं भाविनुपधा भवति॰ कुतो नु खल्वेतदेतेषु विधिषु कृतेषु याउपधा तस्यादीर्घत्वं भविष्यति न पुनः क्रोष्टुर्येतिरत मोगु
णस्तस्मिन्कृते ऽवादेशे च याउपधा तस्यादीर्घत्वं भविष्यति॰ नैकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति॰ तत्रत ज्वद्भवनसामर्थ्यादे
तेषु विधिषु कृतेषु याउपधा तस्यादीर्घत्वं भविष्यति॥ ॥७॥

संभवति॰ नत्र क्रोष्टेसत्वान ङिकृते ऽनुपधा भवति क्रोष्टाराविलादौ तु गुणरपरत्व
योः कृतयोः॥ न पुनरिति॰ क्रोष्टुशब्दस्य जसि चेलुकारस्य गुणे स्थेव तस्यावादेशे कृते ऽकारस्य दीर्घः स्यात्॰ ततश्च क्रोष्टाव इति स्यात्॰ नैकमिति॰ अन्यथा दीर्घविधावेव क्रोष्टु
शब्दं निर्दिशेत्॰ ननु दीर्घविधौ क्रोष्टुशब्दे उपादीयमाने स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं तज्ज क्रोष्टुरिति वक्तव्यमिति गौरवं स्यात्॰ नैषदोषः॥ अविर ऋत इति रादे
शे प्रकृते क्रोष्टोः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवं रादेशविधानात् गौरवाभावात्॰ ननु रादेशे क्रोष्टुः क्रोष्टरीति न सिध्यति नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः॰ एवं तर्हि
ङिः क्रोष्टुग्रहणं योगविभागार्थं तृचु॰ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ अञ्चर्याधिकारेपि योगविभागो गरीयानिति॰ तदेवं तज्ज्वद्भावविधानसामर्थ्याद्यादृशीत्व च उपधायादृशान्यनिमित्तातादृश्या
एवं तादृशान्यनिमित्ताया क्रोष्टुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवतीसनङ्गुणरपरत्वेषु कृतेषु दीर्घो

[illegible]

शिवः
२६

(कश्चित्)

अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तगौरवप्रसंगादस्माप्यमस्य विचारं तस्माह अथवेति तज्वदितिसमुदायस्थाश्रीयते तत्र भाविन्याप्यार्थ किंचित्त्वोहर्षशास्त्रं तत्सर्वमतिदि श्यते एवंच भ्रमोलक्ष्यं लक्षणं चानु गृहीतं भवति ननुवंगप्रकरणे पाठ एव भावस्ते तिदिश्यमाने क्रोष्ट्री तियणादेशशास्त्रस्यानांगत्वाद तिदेशेन स्यात् एवं तर्हि स्त्रियामांगशास्त्रातिदेशसंभवादनांगस्याप्यतिदेशः [redacted] विभाषातृतीयादिषचीसत्त्वतर्हि क्रोष्टरीसत्त्व गुणविधावतिदेशस्यचरितार्थता क्रोष्ट्रा क्रोष्ट्रे इति वणादेशप्रसंगः क्रोष्टुरित्यत्रऋत उदितिशास्त्रं नप्रवर्त्तेत तत्रापितृतीयादिग्रहण सामर्थ्यादनांगस्या प्यतिदेशोन्यथाविभाषाग्रवित्वेवब्रूयात् स्याद् तद्भावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यान्न तस्यधिलक्षणेगुणनाभावो नस्याताम् क्रोष्टवे क्रोष्टुनेति तच्चवक्ष्यामीनेवाकस्येवभावातिदेश एवाश्रयणीयः एवं तर्हि क्रोष्ट्रीति स्त्रियामीकारेणप्राप्नोति अ नांगमपीकारशास्त्रम [redacted] तिदेशसामर्थ्यादतिदेक्ष्यत इत्येषोप्यदोषः अपवोत्तरयोर्योगमोरंजसाम र्थ्याद्रूपातिदेशएवाश्रीयते पूर्वस्तु चेत्तु पक्षभेद विचारः अथवेति सूत्रत्रये एकाकारमहन्निर्भवतिसर्वरूपसंग्रहस्येतिभावः भागादेशेप्यइति क्रोष्टइसे तद्दकारं

तदीर्घत्व

अथवा किन्न एतेन आहसाना हलवेति आहसानात् एव च चोयच्छा स्युतदति दिश्यते अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः अथेत स्मिन्रूपा तिदेशे सति भागादेशेष्वोयरूपं नदति दिश्यते आहोस्वित् तेषादेशेषु किंचातः यदि भागादेशेष्वोयरूपं नदति दिश्यते ऋकारे ए को तिदिष्टः अनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिशानि अथकृतेषादेशेषु ऋकारे नतिदिष्टः अनङ्गुण रपरत्वदीर्घत्वान्यतिदिशानि ॥

तं कृतेष्विति क्रोष्टारावितिरेफान्तं तत्र भागा देशे ष्वोयरूपं तत्लक्षणं तज्वदित्युच्चारणात् व्यापकं लघुच तस्मिन्नतिदिष्टे तल्लिमित्तानामनङादीनां सर्वेषां स्वशास्त्रेणप्र वर्त्तनात् कृतेषु चादेशेषु यद्रूपं लोकिकं तत्प्रधानं तदर्थत्वादितरस्य प्रक्रिया लाघवं भवतीति पक्षद्वयसंभवः ऋकार एकइति नदतिदेशसामर्थ्याच्चकार्यान्तरणमप्र संगः स्यादितिमन्यते ऋकारेणातिदिष्ट इति किंपुनः ऋकारातिदेशस्य प्रयोजनं प्रयोगसमवायित्वरूपातिदेशेनगतत्वात् अत्र केचिदाहुः यत्र ऋकारस्य विकारआ वः पंचक्रोष्ट्रीरथैरिति तत्र ऋकारेणातिदिष्टः स्यादिति तदयुक्तं नहीदं वचनं कृतेषादेशेष्विति लौकिकरूपोपलक्षणं तेनयथा च क्वचित्कृतेषादेशेषु लौकिकंरू पंतथा क्वचिदकृतेष्विति नास्ति विशेषः अत्रोच्यते यदि ऋकारस्य न तिदिष्टः कृतेषादेशेषु यद्रूपं न दतिदिश्यते तदा क्रोष्टुसात्प्रावुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरेणस्याद् उदात्तयणोभावात् सतिऋकारातिदेशेतस्यानिकस्यद्यणउदात्तत्वात्स्वरः सिध्यति ननुस्वरदोषमनंतरमेव वक्ष्यतीति तत्किमर्थमत्राभिधीयते अत्रैकतरपक्षाश्रयणेस्वर

=असाधारणधर्मः।२= =पृथिव्यादिषु स्निग्धादिवत्।१= तस्मात्केवलभावाभावात् रूपत्वमेवमनुमीयमानस्यापि भेदकमिति भावः।४=

भा॰कै॰

२७

पस्यापि रू॰१

न हि स्वरो रूपवानिति॰ ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्वभावो रूपं स्वरोऽपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपमेवाथास्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति न हि स्वरो रूपवानित्युच्यते तदा तद्रूपं नास्तीति त
दपि न रूपवदिति नातिदिश्येत॰ रूपातिदेशश्च प्रक्रान्तो न रूपवदतिदेशः। अत्रोच्यते॰ प्रागादेशेऽस्मोय [redacted] रूपमित्यनन्तावस्थे स्वरोऽशक्तोऽति देष्टुं न हि रूपं शास्त्रीयं
न च स्वरो रूपत्वेनाश्रितः शास्त्रे एवमुक्तं चाविसेत स्मिन्नुच्चारणे स्वरस्याभेदहेतुत्वेनाश्रयणात् उदात्तः अनुदात्तः स्वरित इत्युदात्तादि स्वरूपं न तु याचित्वेनोदात्तइति स्व
रप्रतिपत्तिरस्यानुमानात् उच्चारणं कृते षादेशे विसतमुपश्लेषमुच्चारणे उदात्तादिगुणनामभेदकत्वं ज्ञापितं तथापि यथान्तरतम्यात्स्वरआश्रीयमा

उन्नयथा च स्वरो नातिदिष्टः। किं कारणं॰ न हि स्वरो रूपवान्॰ अस्तु प्रागादेशेऽस्मोय रूपं तदतिदिश्यते॰ ननु चोक्तं मकारएकोऽतिदिष्टो न
गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनतिदिष्टानीति॰ नैव दोषः। ऋकार इति दिष्टस्वाश्रया अत्र विधयो भविष्यन्ति॰ यदप्युच्यते॰ उन्नयथा स्वरो नाति
दिष्टः न हि स्वरो रूपवानिति॰ स च कारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति॰ रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसंगः। रूपातिदेश इति चेत्सर्वा
[redacted] देशः प्राप्नोति॰ सर्वस्य तु न्नन्तस्य तशब्द आदेशः प्राप्नोति॰ सिद्धं तु रूपातिदेशात्॰ सिद्धमेतत्॰ कथं रूपातिदेशात्॰
रूपातिदेशोऽयं॰ ननु च एवमेव कृत्वा चोद्यते रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसंग इति॰ सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्त
स्य ग्रहणं भवतीति॰ एवं तु न्नन्तस्य तजन्तआदेशो भविष्यति॰ एवमपि किंचिदेव तजन्तं प्राप्नोति इदमपि प्राप्नोतिपक्तेति॰

णोऽभेदकस्तथातिदेशादपि किं तदानयणमपदेशनावात्स्वरसिद्धिः। यद्येवं रूपवानिति किमुच्यते रूपमिति हि वक्तव्यं॰ तत्र केचिदाहुः। भाष्यकारवचनात्स्वार्थिको मतुप्॰ अथवा स्व
रवानेव स्वरः॰ अर्शआदित्वादच्॰ न हि स्वरवान् कारउदात्तादिना रूपेण रूपवान् शास्त्रे आश्रीयते तस्याभेदकत्वात्॰ ऋकार इति दिष्ट इति॰ तदर्थत्वाहकारातिदेशस्येति भा
वः। स्वाश्रया इति॰ स्वं निमित्तं शास्त्रं वा आश्रयो येषामिति समासः। स च कार इति॰ अन्यथा तु वदिसे वक्ष्यात्॰ न च तत्त्वजत्याम न्योर्थवान्तशब्दो स्त्रियस्य ग्रहणे दोषः
स्यात्॰ तस्माद्नुमेयोऽपि स्वरउच्चारणेनाश्रीयमाणोऽपि चकारोच्चारणसामर्थ्याद्भवति॰ सर्वादेशप्रसंग इति॰ रूपातिदेशे शास्त्रान्यादेशभावो [illegible] भ्युपगतो भवती शिवः

स्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशस्तशब्दः प्राप्नोति॰ सिद्धमिति॰ तजन्तरूपातिदेशात्॥ २७

=भेदकइति॰ नेत्र कोष्टे सादौ स्वरसिद्धिरिति भावः। क्रोष्टु सादौ तु तदसिद्धेरिति भावः।४=

आंतरतम्यादिति· अर्थेनरूपेण चेत्यर्थः।तज्ज्विषयइति·तज्ज्भावविषयइत्यर्थः।घरतिरिति·घसेश्चनेइति भोवादिकः॥ जिघत्सीत्येतत्तु घस्रेश्चणादीत्योदित्स्यव
रुतं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वेकृतेरूपं·रशितुशीअपहिता [redacted] अपिनाप्यकारवचनात्तूवोदश्चो·प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानंनत्वस्मादपूर्वशब्दप्रतिपत्तिरि
तिनियतविषयतमुच्यते·अनेनैवन्यायेनास्तेर्भूरित्यादीन्यपिप्रत्याख्येयानि·अबुधबोधनार्थंतु किंचिद्वचनेनप्रतिपाद्यते न्यायव्युत्पादनार्थंच·आचार्यः

आंतरतम्याद्धि सिद्धं·क्रोष्टुर्यदंतरतमं तद्वचनाद्भविष्यति·किंपुनस्तत्·क्रुशेर्यस्तृज्विहितस्तदंतं·तज्वचनमनर्थकंतज्विषयेतवोमगवाचि
त्वात्·तज्विषयेएतत्स्यात्·तंमगवाचि·तुनोनिरस्यर्थंतर्हीदंवक्तव्यं·तुनः सर्वनामस्थानेनिरत्तिर्यथास्यात्·तुनोनिरस्यर्थमितिचेन्नसिद्धं यथान्य
त्रापितुनोनिरस्यर्थमितिचेन्नदंतरेणापिवचनात्सिद्धं·यथान्यत्राप्युविशेषविहिताःशब्दानियतविषयाद्दश्यंते·कान्यत्र·तद्यथा·घरति
रस्मायविशेषेणोपदिष्टःसघतंघ्नणधर्मइत्येवंविषयः।रशिरस्मायविशेषेणोपदिष्टःसराशिःरश्मिःरशनाइत्येवंविषयः।तुशिरस्माय
विशेषेणोपदिष्टःसलोष्टइत्येवंविषयः।इदंतर्हिप्रयोजनंविभाषांवक्ष्यामीति·विभाषातृतीयादिष्वचीति·वावचनानर्थकंचस्वभावसिद्ध
त्वात्·वावचनमनर्थकं·किंकारणं·स्वभावसिद्धत्वात्·स्वभावतएवतृतीयादिषुतृजंतंतुजंतंचमगवाचीति·गुणवृद्धयौतत्ज्भावे [redacted]
भ्योनुम्पूर्वविप्रतिषिद्धं·गुणवृद्ध्यौतत्ज्भावेभ्योनुम्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन·तत्रगुणस्यावकाशः।अग्नयेवायवे·नुमोवकाशः·त्रपुणीजतुनी
इत्येनयंप्राप्नोति·त्रपुणेजतुने·वृद्धेरवकाशःसखायौसखायः·नुमः स एव·इहोभयंप्राप्नोति·अतिसखीनिब्राह्मणकुलानि·वकाशः·अग्नौवायौ·तु
मः·स एव इहोभयंप्राप्नोति·त्रपुणिजतुनीति·तज्भावस्यावकाशः·क्रोष्टाक्रोष्टुना·नुमःस एव इहोभयंप्राप्नोति·कुशक्रोष्टुनेअरण्या
य·हितंक्रोष्टुनेवृषलकुलाय·नुम्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन·सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः।इष्टवाचीपरशब्दःविप्रतिषेधप
रंयदिष्टंतद्भवतीति·॥ ॥१७॥ घजादिषु ×औत्वस्या×२
किंत्वेतत्यत्साचष्टेनष्टैकःपंथाःसमाश्रीयते·अतिसखीनीति·अतिक्रांतःसखायमितिवकुशीहिः।कृशक्रोष्टुनेइति·क्रोष्टुशब्दःस्त्रीपुंसलिंगइत्यन्यपदार्थस्यनपुंसकत्वंप्र

॥३१॥

भा॰कै॰

२८

कोपूनामिति॰ तज्वद्भावः कृतेनुघनजादिवान्नप्राप्नोतीसन्निसःनुगागमोपिकृतेतत्वद्भावेसन्निपातपरिभाषयानप्राप्नोतीसन्निसः॥ नवेति॰ नुडेकयोर्विप्रतिषेधउक्तःसनेसर्थः॥ समथैवेति॰ मध्येपवादाइसेतदनाश्रित्यैतदुक्तंतत्रत्साश्रीयमाणेगुणंनबाधेत॰ गुणपूर्वसवर्णयणग्रहणमुपलक्षणं ऋतउदित्यस्यापिबाधनात्प्रियतिस्र॥ स्वमिसादौ॰ यदयमिति॰ नहिरादेशेदीर्घस्यप्राप्तिरनजंतत्वान्नुडभावाच्च॰ एवंचविप्रतिषेधोपिनवक्तव्योज्ञापकादेवनुडभावात्॥ ॥चतुरनडुहोरामुदात्तः॥

नुमचिरतज्वद्भावेभ्योनुट्पूर्वविप्रतिषेधेन॰ वक्तव्यः॥ नुमोवकाशः॥ त्रपूणिजतूनि॰ नुटोवकाशः॥ अग्नीनांवायूनां॰ इहोभयंप्राप्नोति॰ त्रपूणांजतूनां॰ अचिरादेशस्यावकाशः॥ तिस्रस्तिष्ठंतिचतस्रस्तिष्ठंति॰ नुटः सएव॰ इहोभयंप्राप्नोति॰ तिसृणांचतसृणां॰ तज्वद्भावस्यावकाशः कोष्टा कोष्टुना॰ नुटः सएव इहोभयंप्राप्नोति॰ कोष्टूनां॰ नुड्भवतिपूर्वविप्रतिषेधेन॰ सतर्हिपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः॥ नवानुड्विषयेरप्रतिषेधात्॰ नचेतद्विप्रतिषेधेनापिसिध्यतितिसृणांचतसृणामिति॰ कथंतर्हिसिध्यति॰ नुड्विषयेरप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ इतरथाहिसर्वापवादोरादेशः सयथैवगुणपूर्वसवर्णौबाधतएवंनुटमपिबाधेत॰ तस्मान्नुड्विषयेरप्रतिषेधः॥ तस्मान्नुड्विषयेरादेशस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॰ नवक्तव्यः॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनरादेशोनुटंबाधतइति॰ यदयंनतिसृचतसृइतिनामिदीर्घत्वस्यप्रतिषेधंशास्ति॥ ॥चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ ॥आमनडुहःस्त्रियांवा॰ आमनडुहःस्त्रियांवेतिवक्तव्यं॰ अनडुही अनड्वाही॥ ॥ऋतइद्धातोः॥ उपधायाश्च॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ ॥इत्वोत्वाभ्यांगुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेन॰ इत्वोत्वयोरवकाशः॥ आस्तीर्णं निपूर्ताः पिंडाः॥ गुणवृद्ध्योरवकाशःचयनंचायकः लवनंलावकः॥ इहोभयंप्राप्नोति॰ आस्तरणमास्तारकः॥ निपरणंनिपारकः॥ गुणवृद्धीभवतोविप्रतिषेधेन॰ अयुक्तोयंविप्रतिषेधः॥

गौरादिषुनडुही अनड्वाहीतिपाठोऽपौराणिकः॥ अनडुहशब्दस्तुङीषर्थएवपठितइतिवार्त्तिकारंभमामनडुहःस्त्रियांवेति॥ ॥ऋतइद्धातोः॥ ॥नित्यौगुणइति॰ कृताकृतप्रसंगित्वात्॰ लक्षणंतरेणप्राप्नुवन्विधिरनित्यइत्यनाश्रित्यकार्यमात्रप्राप्तिमंगीकृत्येदमुक्तं॰ लक्षणभेदापेक्षायांतुलक्षणंतरप्रवृत्तावपिप्रतिषेधविषयस्यलक्षणस्याप्रवृत्तेःअनित्यौमेव॥ ॥इत्युपाध्यायजैयट्पुत्रकैयटकृतेमहाभाष्यप्र

धः॰ योयंगुणस्यैत्वोत्वयोश्च॰ कथं॰ नित्योगुणः॥ ॥इतिसप्तमाध्या

२८

शिवः

बि॰ ल॰

सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु॥ ॥सिचिवृद्धाविति॰इहानिर्दिष्टस्थानिकतादिकमिशेषोपस्थानादोकारस्यनाक्तिप्राप्तिः॰वदव्रजेसत्रलचइतिस्थानिनिर्देशगहिकमिशेषानुपस्थाना
दोकारस्यवृद्धिप्रसंगेवचनं॰तत्रसिचिवृद्धाविसनेनप्रकरणंप्रदर्श्यते॰अथवासिचियावृद्धिर्वदव्रजेसनेनतस्यामिसर्थः॰ननुचरत्रैकर्तव्यायांपूर्वत्रासिद्धमितिसिज्लो
पादीनामसिद्धत्वात्सर्वंवृथाभाव्यंततःसिज्लोपेनततोढलधलछुलढलोपेषुकृतेषोत्वेनेतिवृद्धिविधानकालेओकारस्याभावान्नार्थःप्रतिषेधेन॰उच्यते॰वृद्धि
रंगापेक्षतात्सयविशेषापेक्षताच्चबहिरंगासिज्लोपादयस्तुवर्णनिमित्तत्वादंतरंगास्तस्यासिद्धंबहिरंगमंतरंगइतिवृद्धेरसिद्धत्वात्पूर्वत्रेतिनिर्दिष्टस्यासि
द्धविषयस्याभावात्सलोपादीनामसिद्धत्वंनास्ति॰पूर्वत्रासिद्धमिसनेनसज्लोपादीनामसिद्धतादंतरंगलक्षणस्यविषयस्याभावान्नरपेक्षबहिरंगत्वस्यापिबहिरं

सिचिवृद्धिःपरस्मैपदेषु॥ ॥सिचिवृद्धावोकारप्रतिषेधः॥सिचिवृद्धावोकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः॥उदवोढांउदवोढंउदवोढे
ति॰सतर्हिप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यः॥ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन॰ओत्वंक्रियतांवृद्धिरिति वृद्धिर्भविष्यतिविप्रतिषेधेन॰वृद्धि
र्विप्रतिषेधेनेतिचेदोत्वाभावः॥ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेतिचेदोत्वस्याभावः॥उदवोढामुदवोढमुदवोढेति॰नैषदोषः॥उक्तंतत्र
वर्णग्रहणस्यप्रयोजनंवृद्धावपिकृतायामोत्वंयथास्यात्॰पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वासिद्धं॰अथवापुनःप्रसंगात्तत्रवृद्धौकृतायामो
त्वंभविष्यति॰यथाप्रसारणाद्विषुद्विर्वचनं॰तद्यथा॰जज्ञेमम्लेईजतुरीजुरितिप्रसारणादिषुकृतेषुपुनःप्रसंगविज्ञानाद्विर्व ओकार
चनंभवति॰इहापितर्हिपुनःप्रसंगविज्ञानादोत्वंस्यात्॰सोढामित्रिरिति॰ =विकारान्यानुसृर्वाएकतात्॰४= ॥ ॥ [illegible]

गस्याभावात्‌असिद्धंबहिरंगमंतरंगइ[redacted]त्येषापरिभाषानप्रवर्तते॰तदेवंपरस्यरप्रतिबद्धस्यपरिभाषाद्वयस्याप्रवृत्तेःपरत्वात्सलोपादीन्कृत्वांतरंगत्वात्सर्व
मोत्वप्रवृत्तिमभ्युपगम्यचोदयति॰वदव्रजेसत्रचां[redacted]तरेणंतग्रहणंतदंतविधौसिद्धंतग्रहणंऔपदेशिकत्वलंतप्रतिपत्त्यर्थमन्यथानेप्रत्ययलक्षणेनचसिच्यरत्वे
ओकारादिति॰नचांतरंगओकारोबहुपेक्षत्वात्॰उक्तंतत्रेति॰ओदस्येत्युच्यमानेतादपिपर[redacted]त्वपरइत्यकारेतपरत्वात्‌कालस्यग्रहणंतस्यादितितस्यापि
ग्रहणार्थंवर्णग्रहणंकृतमितितत्सामर्थ्यात्कृतायामपिवृद्धावोत्वप्रवर्तनेप्रवृत्तत्वाच्चलक्षणस्यपुनर्वृद्धेःप्रवृत्तिर्नभवति॰सोढामित्रिति॰सोढाअभिप्रायेणेतिबहुव्रीहिः
=नन्वसिद्धताप्रवृत्तौइदानींहलंतताभावात्कथंवृद्धिप्राप्तिरित्तसनआह॰वदव्रजेति॰३= स२

अस्मात्तरेफलकाराविति मूलाच्छलंति इत्येव पाठ इति विवरणं

भा॰कौ॰ वहिरंगलक्षणत्वादिति॰ यत्र विप्रतिषेधस्तत्र पुनःप्रसंगविज्ञानं इह तु वृद्धिनिमित्तेनुपजात एवांतरंगमोत्वं प्रवर्त्तते ततो र्थांतराश्रयत्वद्धिनिमित्ताद्वृद्धिः॥ ॥अतोल्त्वां

२९ तस्य॰॥ ॥अंतग्रहणमिति॰ अवयववचनोंतशब्दस्तदंतविधिनैव तत्तदर्थोलभ्य इति मत्वा प्रश्नः॥ तथः सामीप्य इति॰ अंतशब्दोपादानादेव सामीप्यार्थस्य ग्रहणं॰ अंगा

तादिति॰ रेश्च लश्च र्लौ तत्र ततः षष्ठ्याः सुपां सुलुगिति लुक्॰ तत्र ल्वे लोंग[redacted]स्य विशेषणत्वत्तदंतविधौ ल्वांतस्यांगस्य योकारस्तस्य वृद्धिर्नवति ततोंतस्येत्यकारो विशे

सोढमित्रो॰ वहिरंगलक्षणत्वात्सिद्धं॰ बहिरंगाद्वृद्धिरंतरंगमोत्वं॰ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे॥ ॥अतोल्रांतस्य॰॥ ॥अंतग्रहणं किमर्थं

नल्व इत्येवोच्येत॰ केनेदानीं तदंतस्य भविष्यति॰ तदंतविधिना॰ इदं तर्हि प्रयोजनमयमंतशब्दोस्त्येवावयववाची॰ तद्यथा वस्त्रांतो वस

नांतः॥ अस्ति सामीप्ये वर्त्तते॰ तद्यथा॰ उदकांतं गतः॰ उदकसमीपं गत इति गम्यते॰ तथः सामीप्ये वर्त्तते तस्येदं ग्रहणं॰ यथा विज्ञायेत अं

गांतो यौ रेफलकारौ तयोः समीपे योकारस्तस्य यथा स्यात्॰ इह मा भूत्॰ अश्वक्षीत्॰ अवधीत्॥ ॥वदव्रजहलंतस्याचः॥ ॥हल्ग्र

हणं किमर्थं समुच्चयो यथा विज्ञायेत वदिव्रजोर्हलंतस्य चाच इति॰ नैतदस्ति प्रयोजनं॰ अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति॰ वदि

व्रजोश्च अचश्चेति॰ अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनं॰ वदिव्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत॰ वदिव्रजोरच इति॰ यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्

वदिव्रजोरत इत्येव ब्रूयात्॰ अथवैतदपि न ब्रूयात्॰ अत इति वर्त्तते॰ इदं तर्हि प्रयोजनं हलंतस्य यथा स्यादजंतस्य मा भूत्॰ कस्य पुन

रजंतस्य प्राप्नोति अकारस्य॰ अचिकीर्षीत्॰ अजिहीर्षीदिति॥ ॥

प्यते सन्निधानाद्वच्यापेक्षं सामीप्यमकारस्य विज्ञायत इति सामर्थ्यादंगांतरेफल

कारसमीपस्याकारस्य वृद्धिरिसर्थः संपद्यते॰ अश्वक्षीदवधीदिति॰ अचांगांत्ययो रेफलकारयोः समीपेकारस्येत्यनेन वृद्धिर्न भवति॰ हलंतलक्षणनेटीति प्रतिषे शिवः

धः॰॥ ॥वदव्रज॰॥ ॥हल्ग्रहणं किमर्थमिति॰ अज्ग्रहणादेव हलंतस्य सिद्धा वृद्धिरिति प्रश्नः॥ अंगेन चाचो विशेषणं यत्र तत्रास्यैतस्याचो वृद्धिर्विधीयमाना हलंत

स्य प्रवर्त्तते॰ अजंतस्य मा भूदिति॰ असति हल्ग्रहणे अचांगस्य तदंतवि धिर्विज्ञायेत ततश्चाल्लोपादीन्बाधित्वा वृद्धिः स्यात्॰॥ ॥छ॥ ॥छ॥ २९

=ननु च औकारस्य वृद्धिः स्यात् ।२= सर्वथाऽप्रवृत्तावेव लोपस्य तु विशेषाभावेऽपीति भावः ।३= अङ्गेनाचो विशेषणादिति भावः ।।४=

लोपोऽत्रेति · विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते · तत्रापाक्षीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिस्ततो लोपेन पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते एवं लोपादिविषये यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्य इति अचा त्वङ्गे विशेष्यमाणे वृद्धिरनवकाशा लोपं बाधेत · आकारस्य तर्हीति · स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयात्रापि वृत्तिर्मन्यते तत्र वृत्तौ हि प्रधानं वृद्धिविधानं विफलत्वादुपरुध्येत · नास्त्यत्र विशेष इति · विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्य गुणेन कर्तव्यमिति प्रवृत्तस्य प्रवृत्तोऽर्थे विशेषाभावेऽपि नास्ति प्रधानोपरोध इति प्रवर्त्तत एवान्तरतमपरिभाषेति भावः । संध्यक्षरस्येति · ओकारऔकारस्य प्राप्नोतीत्यस्ति विशेषः । तस्यासिद्धत्वान्नैतदस्तीति · ननु माभूदिदमसमनन्तरस्याप्यविशेषविधानात्

लोपोऽत्र बाधकोऽभविष्यति · आकारस्य तर्हि प्राप्नोति अयासीदवासीत् · नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा · संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति · नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति · ननु चेदमस्ति ऊठि कृते उदवोढामुदवोढमुदवोढेति · असिद्धो ऊठ्लोपस्तस्यासिद्धत्वान्नैतदस्त्यत्र व्यवधानात् अत उत्तरं पठति · हल्ग्रहणमिटि प्रतिषेधार्थं · हल्ग्रहणं क्रियते इटि प्रतिषेधार्थं नेटीति प्रतिषेधार्थं · नेटीति प्रतिषेधं वक्ष्यति सहलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य माभूत् · अलावीदपावीत् · न वानन्तरप्रतिषेधात् · न वै तस्य प्रयोजनमस्ति किं कारणमनन्तरप्रतिषेधात् · अनन्तरस्य यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते · कुत एतत् · अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति · तच्चानन्त्यार्थं · तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते · कथं पुनर्ज्ञायतेऽनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थमिति · अन्तस्य वचनानर्थक्यात् · अन्तस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं

नोति · एवं तर्हि पराभ्युपगमनिवृत्तिपरमेतत् · परेण संध्यक्षरस्यासत्त्वमभ्युपगतं निवार्यते अन्त्यत्वे सत्योकारस्य वृद्धिर्न भवति तथा घस्त्रे भ्रंति यादितं · हल्ग्रहणमिति · असतीह हल्ग्रहणे नेटीत्यचाप्यहलानुवृत्तावपि याकाचिदचो वृद्धिः प्रतिषिध्येत · यदि त्वज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादच इत्येवं विहिताया वृद्धेस्तस्याः प्रतिषेधो विज्ञायते तदानन्त्यादोषः । परिहारान्तरसंभवात्तु नेदमुक्तं तदाह · न वेति · अन्तस्य वचनानर्थक्यादिति · क्वचिदन्त्यो विधिर्नाङ्गसंभवति · अयासीदित्यादौ तु विशेषाभावः ।। ।।७।।

=न ह्येतल्लक्षणस्येति न्यायात् ।३=

=सिद्धिर्वृद्धिरित्यनेन ।१= इगन्तो यः स्त्यङ्गस्य वृद्धिर्नेत्येव सिद्धेः ।।२=

इकारी १ अथवा १

तदेवमिहार्थो हल्ग्रहणस्य नास्तीति मतान्तरम्· अतो विभाषार्थमिति· असति हल्ग्रहणे अकणीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिः चिकीर्षीदित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत· अतोङ्ग
स्य विशेषणात्तदन्तस्यैव स्यात्तन्न अकाणीदित्यादौ· कृतायामपीति· आतो लोप इटि चेत्यनेनेति भावः· अत्र शब्दान्तरप्राप्तिर्लक्षणान्तरप्राप्तिश्च नाश्रिता कृ
ताकृतप्रसङ्गित्वात्तु लोपाख्यस्य कार्यस्यानाश्रितोपाधिभेदस्य नित्यत्वमाश्रितं· परत्वादिति· यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति ना

अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यं। अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यात्· अजन्तस्य माभूदिति। अचि
कीर्षीत् अजिहीर्षीत् इति· अतो विभाषार्थमिति चेन्न सिद्धं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात्। अतो विभाषार्थमिति चेत्तन्नान्तरेणापि हल्ग्र
हणं सिद्धं कथं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात्· वृद्धेर्लोपो बलीयानिति वक्ष्यति· इहापि तर्हि प्राप्नोति· वृद्धिः क्रियतां लोप इति· किमत्र कर्तव्यं
परत्वाद्वृद्धिः। नित्यो लोपः। कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि। अनित्यो लोपः। नहि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति· परत्वात्सगि
ड्भवितव्यम्। नात्र सगिटौ प्राप्नुतः। किं कारणं· एकाचः सो बलीतिवा· एकाचः सगिटावुच्येते। अथ वा बलीतिनात्रानुवर्तते। किं
पुनः कारणमेकाचः सो वलीतिवा। इहापि प्राप्नोति प्राभूदिति· इहापि प्राप्नोति न सगिड्भवितव्यम्। उक्तमेतत्। इहापि प्राप्नोति शाद्धातुके लो
पः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति। यश्चेहानीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धः सो सगिटोः· एवमर्थमेव तर्हीदं ग्रहणमनुवर्तयं स
=अत एव इहिझनीति दरिद्रस्या दंतलक्षणो नणः किं तद्वेव॰१= गिटौ प्राप्नुतामिति· सत एव नित्यो लोपः। वृद्धिं बाधिष्यते =सिद्धो सामिति· तयोः प्रत्ययोस्तस्यनन्तरजाविलादिति भावः।२=

श्रितं· लोपेनात्र वृद्धौ कृतायां न भाव्यमिति तस्यानित्यत्वमित्येवंतावद्राश्रितोच्यते वृद्धिरेवापवाद निमित्ततामुपयान्ती लोपं विहन्तीति तद्यपेक्षया नेव
सेव लोपस्यानित्यत्वं· एकाच सो बलीति वेति एकीयमतमेतत्· तथा च वचाचाद्यनन्यामितियदाकारलोपो दरिद्रातेर्नास्ति तदा दरिद्रासीदिति स
गिटावुदाहृतावेव· सिद्धश्चेति· आर्धधातुके विषय एव लोपविधानात्· एवमर्थमिति· अचिकीर्षीदित्यादौ वृद्धौ कृतायां सगिटौ माभूतामतो
लोपस्य नित्यत्वं यथास्यादित्येवमर्थं· तत्र नित्यत्वाल्लोपे कृते पारिशेष्याद्धलन्त एव वृद्धेरवकाश इति नान्यार्थो हल्ग्रहणेन·॥ ॥

=आकारांते विशेषाभावेन सगिङ्क्षा बाधा च्चा द इति तपरकरणं चनतथा दसर्थं लघुग्रहणमिति भावः॥२= अयं ग्रंथं अथवेत्यादिग्रंथस्यावतारणमुक्त्वाभ्यस्येत्यं॰२=

अतांगस्यतदंतविधिंमत्वाह॰ कंपुनरिति॰ निसादय्यनकाशंबलवदितिलोपंबाधित्वा वृद्धिःस्यादिसजंतनिरसर्थंहलग्रहणंकर्त्तव्यं॰इतरस्त्विष्टसिद्धयेविशेषणविशेष्यभावेकामचाराल्लघुग्रहणसामर्थ्याच्चांगेनाद्विशेष्यतेइतिप्रतिपादयितुमाह॰नवेदिति॰अदरिद्रासीदित्यादिसिद्धयेसगिड्विधावेकाचइतियद्वानानुवर्त्यतेतदोभयोरतिसयोः पूर्वविप्रतिषेधेनलोपेकृतेहलंतलक्षणावृद्धिरवतिष्ठते अथवालक्षणेनेत्याच्छष्टांतरप्रासालोपस्यानिसंबंधोमन्यतेतंप्रत्युच्यतेअथवारभ्यतइति॰अपिपठिषीदिति॰अ

कंपुनर्नवान्वृद्धेरवकाशंमत्वाहनिसेलोपइति॰अनवकाशावृद्धिर्लोपंबाधिष्यते॰सावकाशावृद्धिः कोवकाशः॥अनंत्यः॥अकणीत्अकाणीत्॰क

थंपुनःसत्संसेतंसस्यवृद्धिःस्यात्॰नवेधो॰तांगंविशेषयेत्तस्मानंत्यस्यनस्यात्॰वयंतुखल्वंगेना कारंविशेषयिष्यामः॥तचानंत्यो वृद्धेरवका =

शः॥अंत्यस्यलोपोबाधकोभविष्यति॰एवंवृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात्॰एवंवृद्धेर्लोपोबलीयान्॰अथवारभ्यतेपूर्वविप्रतिषेधः॥एयल्लोपावियङ्यण्गु

णवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धं॰सानर्देषानंसार्थावृद्धिर्हलंतस्ययथास्यादजंतस्यमाभूत्॰अपिपठिषीत्॰एतदपिनास्तिप्रयोजनं॰कथं॰हला

देरितिनैषाबहुव्रीहेःषष्ठीहल्चआदिर्यस्यसोयंहलादिर्हलादेरिति॰कातर्हिकर्मधारयात्पंचमीहल्चआदिःहलादिःहलादेःपरस्येति॰यदिकर्म

धारयात्पंचमीअचकासीदत्रप्राप्नोति॰सिचाआनंतर्यंविशेषयिष्यामः॥हलादेःपरस्यसिचनंतरस्येति॰यदिसिचानंतर्यंविशेष्यतेअक

णीदकाणीदत्रनप्राप्नोति॰वचनाद्भविष्यति॰इहापितर्हिवचनात्प्राप्नोति॰अचकासीत्॰येननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिवचनप्रामाण्यात्॰

केनचनाव्यवधानं॰वर्णेनैकेन॰संघातेनपुनर्व्यवधानंभवतिनचभवति॰यदिसिचानंतर्यंविशेष्यतेअस्तुबहुव्रीहेःषष्ठीकस्मान्नभवतिअपि

लोपस्यस्थानिवद्भावादजंतमेतदंगंतत्रपरत्वात्काकारस्यवृद्धिःप्राप्नोतिहलग्रहणान्नभवति॰अचकासीदिति॰चकारादल्आदेःपरो॰कारोभवतीतिवृद्धिप्रसंगः॥बहुव्रीहावप्य

प्ययंदोषः॥ननुचाद्विकृतेहलआदित्वंनास्ति॰नैषदोषः॥सिजंतस्यांगस्याऽगमःक्रियमाणस्तस्यैवहलादित्वंनिवर्त्तयतिनतुसिचियदंगंतस्य॰येननाव्यवधानमिति

ननुवचनादतोलोपोबाध्येतसिचाद्यानंतर्येआश्रितेऽनंत्योनैववृद्धेरवकाशःस्यात्॰नैतदस्ति॰लघुग्रहणमेवमनर्थकंस्यात्व्यवधेघाभावात्तत्रानंत्यस्यवृद्ध्यवकाशत्वादंत्यस्यापि

तत्रपूर्वविप्रतिषेधाभ्यांलोपाद्यवधानएववृद्ध्याभाव्यमितिनिर्दिष्टग्रहणादधिकव्यवधानेनिषेधार्थायेननाव्यवधानमित्याश्रीयते॥

=अतोहलादेरित्येषा॰४=

हलादेर्लघोः

भा॰के॰

३१

तदेवमुक्तरार्थं हल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति स्थितेऽइदमुच्यते॰ एवं तर्हीति॰ प्रसक्तानुप्रसक्ताप्रयोजनकथनप्रसंगेन हल्ग्रहणमतिस्तन्तं दूरमपगतमिस्यर्थः॥ क्वचिदनुस्तमिपाठः॥ तत्रायमर्थः इदं यातं स दनुसृतं न परिसक्तं॰ एतदुक्तं भवति॰ अत्रैव सूत्रे हल्ग्रहणस्य प्रयोजनमस्तीति दर्शयति॰ हल्ग्रहणमनन्तार्थमिति॰ केचिदाहुः॥ सति हल्ग्रहणे न वस गवीदिति॰ केचिद्धतश्च तो रिसनो धातुग्रहणानुवृत्त्या॥ गवीदिसचा तो हलादेर्लघोरिति वृद्धिर्न भवतीत्याहुः॥ सिचा धातावाक्षिप्ते पुनर्धातुग्रहणं यस्मिन् संघातुत्वं संगृह्यते॰ तस्मादयमर्थो येन नाव्यवधानमित्येकेन हलाव्यवधाने सिजन्तो वृद्धिः स्यात् न तु संयोगे नाराङ्क्षीदङ्क्षीदित्यादौ॰ हल्ग्रहणे तु सति वर्णग्रहणे जातिग्रहणात्संयोगान्तस्यापि हल्ग्रहणसामर्थ्याद्भवति॰ अनन्तार्थमित्यस्यायमर्थो॰ अन्तोऽपि हल् कथं नाम गृह्येत अन्तग्रहणं तु विस्पष्टार्थं तदन्तरेणापि नदन्तविधिलाभात् किं तु हलो चरत्युच्यमाने जन्तस्यांगस्य हलः स्थाने वृद्धिरित्ययमप्यर्थ आशंक्येत॰ अन्तग्रहणमनिगर्थमिति॰ अन्यथेक्परिभाषोपस्थानादन्ते स्रीदित्यादावेव

एवं तर्ह्यतिदूरमेवेदं हल्ग्रहणमनुसृतं॰ हल्ग्रहणमनन्तार्थमन्तग्रहणमनिगर्थं॥ ॥ह्म्यन्तक्षणश्वस॥ ॥किमर्थं जागर्तेर्वृद्धिप्रतिषेध उच्यते॰ सिचि वृद्धिर्मा भूदिति॰ नैतदस्ति प्रयोजनं॰ जागर्तेर्गुण उच्यते वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति॰ गुणे तर्हि कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति नेटीति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति॰ इयं तर्हि प्रतिषेधोत्तरकाला वृद्धिरारभ्यते अतो ल्रान्तस्येति॰

स्यान्न तपाक्षीदित्यादौ॥ ॥ह्म्यन्तक्षण॥ ॥किमर्थमिति॰ गुणेन बाधिता वृद्धिर्न प्राप्नोतीति मन्यते॰ सिचि वृद्धिर्मा भूदिति॰ अतो ल्रान्तस्यत्यनेनेतिभावः॥ इतरस्तु सिचि वृद्धिरिति प्राप्तिरनेनोक्ता सा चायुक्तेति मत्वाऽऽह नैतदस्तीति॰ वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र सामान्यलक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वाज्जागो विचिण्णल्ङित्स्विति गुणविधानं वृद्धिप्रतिषेधविषयार्थं संपद्यते॰ गुणे तर्हीति॰ अंगवृत्तपरिभाषया तत्तु निष्ठितत्वदर्शनत्वादनाश्रितं॰ यदि तर्हि गुणे रपरत्वे च कृते तलक्षणं न रेफे वृद्धिर्भवति तदा जागरकइत्यादावजन्तलक्षणं वृद्धिं बाधित्वा गुणे रपरत्वे चातउपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति॰ नैष दोषः॥ चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधाल्लिंगादुपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीत्यवसीयते अन्यथा चिण्णलोर्गुणे रपरत्वयोः कृतयोरुपधालक्षणया वृद्ध्या सिध्यति रूपमिति प्रतिषेधं न विदध्यात्॥ यदि च गुणे कृते वृद्धिमात्राप्रवृत्तेर्लिङ्गं चिण्णलोः प्रतिषेध आश्रीयते तदा जागृग्रहणं यं कामं कर्तुं॰ इयं तर्हीति॰ आर्धो यमुत्सर्गापवादयोः क्रमः॥ नेटीति प्रतिषेधे प्राप्ते॥ तो ल्रान्तस्येति वृद्धेरारंभात्प्रतिषेधोत्तरकालेत्युच्यते पाठक्रमेण प्र

शि॰ब॰

३१

=पूर्वोक्तेति पूर्वं प्रतिज्ञातमाच मिदानींतु हेतुप्रदर्शनाभिनिवेशेदः॥१९=

मपवादत्वाद्बाधितासिचिवृद्धिःप्राप्तान्त॥

अपरआहेति॰ पूर्वोक्तएवार्थो वाँचोयुक्त्यंतरेणोच्यते॰ कक्ष्ययेति॰ कक्ष्यांविशिष्टदेशस्यंमत्रंवणिजोव्यवहरंति॰ अत्रतुकक्ष्येवकक्ष्यायथाकक्ष्याद्व्याणांगुरुत्वंपरिछिन्न
न्तितथाशास्त्रेकार्याणांसामान्यविशेषावस्थाभावेनबलाबलंव्यवस्थापयति॰ हर्म्यावस्थावचनोवाकक्ष्याशब्दउपचारादिहावस्थावचनः। तत्रकिंकार्यंसामा
न्यावस्थंकिंविशेषावस्थमित्येवंकक्ष्ययाकक्ष्यानिमातव्या॰ बलंवाकक्ष्या॰ यथातुल्यकक्ष्याविति॰ तत्रजागृइस्त्वर्इत्इतिस्थितेवार्णोहांगोविधिर्बलीयानि
तियणोदेशंबाधितासार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिगुणःप्राप्तःतंमपवादत्वाबाधिताजागृइतिगुणःप्राप्नोति॰ भाष्यकारस्तुदुर्बलत्वादुत्सर्गंप

अपरआह॰ कक्ष्ययाकक्ष्यानिमातव्या॰ स्तिचिवृद्धिश्चप्राप्नोतिगुणश्च॰ गुणोभवति॰ गुणेकृतेरपरत्वेचहलंतलक्षणावृद्धिःप्राप्नोति॰
नेटीतिचतस्याःप्रतिषेधोभवतिप्रतिषेधोत्तरकालमतोहलादेर्लघोरितिविभाषावृद्धिःप्राप्नोतिनचकिंचित् अतोल्लांतस्येति
चवृद्धिःप्राप्नोतिनचकिंचित्॥ ॥नेड्वशिकृति॰॥ ॥किमर्थंपुरस्तात्प्रतिषेधउच्यते॰ नविध्युत्तरकालः प्रतिषेधःक्रियते॰ तद्यथान्य
त्रापिविध्युत्तरकालाःप्रतिषेधाभवंति॰ कान्यत्र॰ कर्त्तरिकर्मव्यतिहारेनगतिहिंसार्थेभ्यइतिदेवताद्वंद्वेचनेंद्रस्यपरस्य॰ तत्रा
यमप्यर्थः द्विरिड्ग्रहणंनकर्त्तव्यंभवति॰ प्रकृतमनुवर्त्तते॰ नेवंशक्यं॰ इडर्थंसार्वधातुकग्रहणंलिङःसलोपेसन्निहितंतद्विघि
घेत॰ यदिपुनर्नेड्वश्यश्चतुर्थ्यइत्यत्रैवोच्येत किंकृतंभवति॰ विध्युत्तरकालश्चैवप्रतिषेधःकृतोभवतिद्विश्चेड्ग्रहणंनकर्त्तव्यंभव

रिहलसदृशेशानव्यगणायति॰ नचकिंचिदिति॰ तस्याःपाक्षिकाःवृद्धेरपवादत्वंतंनकिंचिद्गुणविधानमस्तिय ((ति॰ नचायमप्यर्थः द्विःप्रतिषेधोनकर्त्तव्योभवति॰॥
तोजागृग्रहणंअकर्त्तव्यंस्यात्॰ गुणोवृद्धिर्गुणेवृद्धिःप्रतिषेधोविकल्पनंपुनर्वृद्धिर्निषेधश्चयणपूर्वाःप्राप्तयोनवेतिसंग्रहश्लोकः॥ ॥नेड्वशिकृति॰॥ ॥प्राग्विध
र्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वंविधिप्रकरणंपठितव्यंपश्चात्प्रतिषेधप्रकरणंक्रमव्यतिक्रमेप्रयोजनाभावादितिमत्वापृच्छति॰ किमर्थमिति॰ नचायमप्यर्थइति॰ नो
व्यक्रमाश्रयणादुपचयोपपत्तीत्यर्थः॥ इडर्थमिति॰ रुदादिभ्यःसार्वधातुकइत्यत्रयत्सार्वधातुकग्रहणमिड्विधावुपात्तंतदानंतर्याल्लिङःसलोपोनंत्यस्येत्यत्रशक्यमनेनानुव
र्त्तयितुंयदिलिङ्विधेःपरस्तादीड्जनोर्ध्वेचेत्यस्यानंतरंनेड्वशिकृतीत्यादिप्रतिषे

=भारद्वाजनियमात्सर्वक्रादिसूत्रपाठमप्युपेक्षेदं॰ क्रमध्येपवादन्यायाभावेपि अनन्तरस्येति न्यायोपेक्षितः आह-व्याप्तीति॰ ५=

१२ त्तुग्रु॰

ना॰ कै॰ ३२

तुष्टोयेति॰ यथापि विषये विधिरसौ हार्द्धधातुकस्येतीट् प्राप्त एकाच इति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्पुनः प्राप्तो चस्तास्वत्थलीति पुनः प्रतिषिद्धस्तत्र ऋत एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्येभ्य इति नियमात्सक्षद्भवति एवं स्तुद्रुस्त्र्योपि प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाहि क्रादिनियमस्य बाधकमचस्तास्वदिति प्रतिषेधमतो भारद्वाजस्येति नियमो बाधते सकथं क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत॰ ननु च मध्येपवादा इति न्यायाद्भारद्वाजनियमोऽचस्तास्वदिति प्रतिषेधं बाधिष्यते न तु क्रादिप्रतिषेधं॰ नैतदस्ति॰ पाक्षिक एष परिहारो नेदेन लक्षणापेक्षायां कार्यमात्रेतु बाध्यते नापेक्षितेनैष परिहारः। किं च नटश्च श्रवतुर्यस्य स्मादृर्ध्वमिदं प्रकरणं पठिष्यामि इति प्रक्रान्तं न तु क्रतो भारद्वाजस्य सस्मात्सरमिति ततो भारद्वाजनियमात्सर्वमिदं भवति न तु परमिति कुतो मध्येपवादा इति न्यायावतारः व्याप्तिन्यायाश्रयेच सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यं॰ यथेष इति॰ थ

नैवं शक्यमिह हि तुष्टोथ दुष्टोथेति क्रतो भारद्वाजस्येस स्मान्नियमादिट् प्रसज्येत॰ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति॰ यद्येष योगः प्रतिषेधार्थः य एतस्माद्योगादिट् परिसमाप्यते नियमात्स न सिध्यति॰ पेचिव पेचिमशेकिव शेकिम॰ एवं तर्हि कृसृभृ इत्येतेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति स्तुद्रुस्रुश्रुवां प्रतिषेधार्थं भविष्यति॰ ऋतृद्वृत्र्यो ऋत्प्रकार्थं॰ एवमपि सामान्यविहितस्यैवेटः प्रतिषेधो विज्ञायेत विशेषविहितश्चायं थलीति॰ पुरस्तात्पुनः प्रतिषेधे सति अनारभ्यापवादोयं भवति तेन यावानिटनाम तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः सिद्धो भवति॰ यदि खल्वप्येषोभिप्रायस्तन्न क्रियेत इति पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तन्न करिष्यते॰ कथं इदमस्ति नेष्टु शि

लि [illegible] भारद्वाजनियमादिटः प्राप्तस्य प्रतिषेधे विधेये संभवति नियमार्थत्वानुपपत्तिः। एवं तर्हीति॰ योगे क्रतीति ततो वक्ष्याम्यार्द्धधातुकस्य वलादेरिति॰ इ डिस

कदेशः पूर्वयोगशेषो नोक्तः श्वो दकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थो नेनोक्त इति मत्वा चोदितं यद्येष इति॰ तत्र क्रादीनामकारान्तत्वान्नास्ति भारद्वाजनियमादिट् प्राप्तिरिति तेषां नियमार्थं ग्रहणं स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु भारद्वाजनियमात्क्रादिनियमाच्च प्राप्तस्येटः प्रतिषेधार्थं॰ ऋतृद्वृत्र्योरिति॰ एकयोगस्यापि नावयवभेदकथनात्तत्रैव प्रसंगाश्रयोपीट् प्रतिषेधो विधीयते इति ऋतृद्वृत्र्योर्ग्रहणेन ज्ञाप्यते॰ एवमपीति॰ स्तुद्रुस्रुश्रुभ्यः प्रतिषेधो येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तमेवेट् निवर्त्तयेन्न तु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः सहि थल्येव प्राप्तस्तत्र श्वासौ स्यादेव॰ पुरस्तादिति॰ इट्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनारभ्याधीतेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः। यदि तु भारद्वा

=अनाश्रितेति॰ प्रक्षेत सामान्यस्यैव विशेषोपि बाधकत्वादेववृत्तिः।१= जनियमात्सरः प्रतिषेधः क्रियेत न मध्येपवादा इति चाश्रीयेत तदा विप्रतिषेधे

शिवः ३२

अथ कृग्रहणमिति · अकृत्कित्त्वादिनियमादिड्न विष्यतीति मत्वा प्रश्नः । नाद्येति · भिन्नजातीयत्वादिति भावः । कादिनियमो हि प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषयमेवेटं प्रापयेत् विभेदिथेति ने
दुशीति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधस्तद्विषये कादिनियमाभावादिएनेन वेद्भिदिवेतिइति कृग्रहणमकृति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं · ष्टुञ्वृञोर्ग्रहणादिति · सामान्यग्रहणं विशेषानिष्टं संपध
ते इति प्रदर्शनार्थं ष्टुञ्वृञोरिति भेदेनोपादानं · वृग्रहणस्य प्रयोजनं ववृवहे इत्साद्या विएमोन्नूदिति · यदि च कादिनियमः प्रकृत्याश्रयमेव प्रतिषेधं बाधेत न प्रत्ययाश्रयं त
दानेद्भुशिश्रुकः किती ति योगछपेनय पायोगं सिद्धत्वात्प्रतिषेधस्य नार्थोऽग्रहणेन क्रियमाणं प्रत्ययाश्रयस्यापि प्रतिषेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति · ननु यथा लर्थं वृग्रहणंस्या

अथ कृग्रहणं किमर्थं · इह माभूत् · बिभिदिव बिभिदिमेति · नैतदस्ति प्रयोजनं · कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि इति सेत्तस्मान्नियमादत्रेड्भवि
ष्यति · नानेनेन परिभाषणं प्राप्नोति · किं कारणं · प्रकृतिलक्षणस्य प्रतिषेधस्य संप्रसारणं नः प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः । उभयोः
संप्रसारणं नः । कथं ज्ञायते ष्टुञ्वृञोर्ग्रहणात् · कथं कृत्वा ज्ञापकं · इमौ ष्टुञ्वृञावुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति · प
श्यति त्वाचार्यः उभयोः संप्रसारणं न इति ततो ष्टुञ्वृञोर्ग्रहणं करोति · किं च न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च
न तः किं तुल्यजातीये प्रसक्ते यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति · इदं तर्हि प्र

नस्यसह किलारवशादित्वाच्चेट्प्रतिषेधाप्राप्तिः । नैतदस्ति · ववर्थेति निगम इति निपातनं क्रियमाणं भाषायां ववरिथेतीदमभ्यनुजानाति · स्यादेतत् · तुल्यजातीय एव प्रतिषे
धो नियमेन बाध्यतां एकेकाश्रयस्तु कथं बाध्यत इत्याशंक्याह · न खल्वपीति · कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुभ्यो लिटि प्रकृत्याश्रय एवैकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति केवलाचः प्र
कृतेः शब्देनोपादानात् · अथोच्येत च कृत्प्रत्ययस्तारोऽश्रुकः किती तीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति स चोभयवान्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयणादिति तत्र · अत्रापि न तरंगत्वात्प्रकृत्याश्रय
एव प्रतिषेधस्तस्यैव नियमे विज्ञायमाने वृग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मात्प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधो नियम्यत इत्यत्र च वृग्रहणं लिंगं प्रकृत तत्कृत्यपेक्षायां च न खल्वपीत्युच्यते न त

= श्र्युकः किती तस्मोऽभयवतः सतोऽन खल्वपीत्युक्तमत आह प्रकृतेति · ९ =

मा॰ कौ॰
३३

रुदिवः रुदिम इति॰ अस्मतिरुद्ग्रहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यस्य टोत्र प्रतिषेधः स्यात्॰ तस्मात्त्ववशादिरनकाशोरोदितीत्यादौ॰ यदेतदिति॰ प्रतिषेधप्रकरणमित्यर्थः। ततः सार्वधातुके इट्
प्रतिषेधाभावः। यद्यन्यार्थमार्द्धधातुकग्रहणं कर्त्तव्यं तदा योगविभागेन साध्यते यदा तत्स्यात्प्रयोजनाभावः तदा लाघवार्थं रुद्ग्रहणमेव कर्त्तव्यं प्रत्याख्यास्यते च तत्रार्द्धधातुकग्रहणं॰ न
स्मेति॰ नन्वत्रैव वक्ष्यसुणादय इति न तत्राप्युत्तराश्रयणं देवेत्यत्र विष्यति॰ अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यनेनात्र मनिन्प्रत्यय इत्यदोषः॥ ॥तितुत्र॰॥ निकुचितिरिति॰ कुचेः क्तिन्नादिभ्य इति

रुदिवः रुदिमः। एतदपि नास्ति प्रयोजनं उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते॰ आर्द्धधातुकस्य॰ यदेतदनुक्रान्तं तदार्द्धधातुकस्येड्वक्ष्यं॰ ततः इड्वलादेरिति
तत्रत्वेनावद्रष्टव्यं॰ यदि किंचित्तत्रान्यदप्यार्द्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति अथ न किंचित् इहवा रुद्ग्रहणं क्रियते तत्र वार्द्धधातुकग्रहणं क्रियते को
न्वत्र विशेषः। नेड्रमनादौ कृति॰ वरमनादौ कृतीट्प्रतिषेधं प्रयोजयति॰ ईशिता ईशितुं ईश्वरः। व॰ र॰ दीपिता दीपितुं दीप्रः। रं॰ म॰ भसिता भसितुं भ
स्म॰ म॰ न॰ यतिता यतितुं यत्नः। अथान्येये वशादयस्तत्र कथं॰ उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॰॥ ॥तितुत्रथसि॰॥ ॥तितुत्रेष्वग्रहादीनांति
तुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यं॰ निगृहीतिः उपस्निहितिः निकुचितिः परिपठितिः॥ ॥एकाच उपदेशेनुदात्तात्॰॥ ॥एकाज्ग्रहणं किमर्थं॰ एकाज्
ग्रहणं जागर्त्यर्थं॰ एकाज्ग्रहणं क्रियते [redacted] जागर्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत्॰ जागरिता जाग [redacted] रितुं॰ नैतदस्ति प्रयो
जनं॰ उपदेशेनुदात्तादित्युच्यते जागर्तिश्चोपदेशे उदात्तः। न ब्रूमः इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति किं तर्ह्युत्तरार्थं श्युकः किति तीट्प्रतिषेधं व
क्ष्यति स जागर्तेर्मा भूत् जागरितः [redacted] जागरितवानिति॰ एतदपि नास्ति प्रयोजनं जागर्तेर्गुण उच्यते वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च॰

क्तिन्॰ कुचशब्देनात्र इत्यस्माद्धात्वर्थयां क्तिन्॥ ॥एकाच उप॰॥ ॥एकाज्ग्रहणमिति॰ एकाचामेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादनुदात्तग्रहणेनैवातिप्रसंगनिवारणात्प्रश्नः। इत्तं उत्तरार्थ
तमभिप्रेत्याह॰ एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति॰ स जागर्तेर्मा भूदिति॰ जागर्तेरनेकाच्त्वात् नेकाच्त्वं भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कृतेनेत्यनुवृत्त्याभावात्प्रतिषेधो भवत्येव॰ चोदकः प्र

शिवः
३३

प्रष्टावसरत्वाद् प्रतिषेधम्

सबाधक इति· इड्प्रतिषेधस्येत्यर्थः। उपदेशाधिकारादिति· अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्त्य उपदेशे चजागर्त्तिरुगंतो भवतीति संगः। इतरउपदेशाधिकारस्य प्रयोजनांतरमपश्यन्नाह· उपदेशग्रहणं निवर्त्तिष्यत इति· स्तीर्वाप्रवृत्तेति· इत्वादिषु कृतेष्वनुगंतत्वात्कृत्त्वे सा दोषो सांप्रतिकोगंतसंभवे कृतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिड्प्रतिषेधोन स्यात् उपदेशाधिकाराक्तुपदेशेऽगंतत्वात्संप्रत्यनुगंतत्वेपिप्रतिषेधः प्रवर्त्तते· आनुपूर्व्येति· स्तृत्वा इति स्थिते कित्वनिषेधाश्रय इट्। इडाश्रयश्च कित्वनिषेध इति प्रागेव सन्निहितं कित्वमाश्रित्य इट्प्रतिषेधः प्रवर्त्तते न तद् इत्वादीनीत्यर्थः। अत्र चोद्यते· कृते षित्वादिषु प्रतिषेधनिमित्तोगंतत्वापगमात् पुनरिट् प्राप्नोति· तस्मिंश्च सति न क्त्वा सेडिति कित्वप्रतिषेधात् गुणे सति स्तरित्वेति प्राप्नोति· नैष दोषः। पूर्वमेव प्रसक्तस्यापि लक्षणस्य प्रतिषेधेन बाधितत्वात् लक्ष्यस्य संस्कृतत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावात्· आतिस्तीर्षतीति· श्युकः कितीत्यत्र विशिष्टानुबंधोपलक्षितः प्रत्यय आश्रितः सनिग्रहगुहोश्चेत्यस

सबाधको भविष्यति· तत्र गुणे रपरत्वे च कृतेऽनुगंतत्वादिड्प्रतिषेधो न भविष्यति· ननु चोपदेशाधिकारात्प्राप्नोति उपदेशग्रहणं निवर्त्तिष्यते· यदि निवर्त्त्यते स्तीर्वा पूर्त्वा इत्यत्र तयोः कृतयोः रपरत्वे चानुगंतत्वादिड्प्रतिषेधो न प्राप्नोति· नैष दोषः। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत् न चाकृते इट्प्रतिषेधे इत्वोत्वे प्राप्नुतः· किं कारणं· न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्· इदं तर्हि आतिस्तीर्षति निपुपूर्षतीति· इत्वोत्वयो रपरत्वे चानुगंतत्वादिड्प्रतिषेधो न प्राप्नोति· मा भूदेवं श्युकः कितीति इट्सनि वेत्येवं भविष्यति·

नतु सामान्यादिति विशेषमाश्रित्यास्योपन्यासः। अत्रेत्वरपरत्वयोः कृतयोरनुगंतत्वादिड्प्रतिषेधो न प्राप्नोति· सनियमगुहोश्चेत्यत्र चशब्देनोगनुकृष्यते· श्युकः कितीत्यनेन तत्र प्रतिषेधो नास्ति· इट्प्रतिषेधाश्रयत्वादुत्वादित्वस्य उत्वादिताश्रयत्वात् कित्वस्य किताश्रयत्वादिट्प्रतिषेधस्येतीतरेतराश्रयप्रसंगात्। इट् सनि वेति· स्तृ सन् इति स्थिते ऋकारांतावस्थायामेव पक्षे इडभावः। तथा हि· इड्विकल्पस्य निरवकाशत्वात्सांप्रतिकाभावे कृतपूर्वगत्याश्रयणान्नित्यत्वाद् न तावद् गुणस्य प्रवृत्तिः तत्रेट्पक्षे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पे रूपत्रयमातिस्तरिषति आतिस्तरीषतीति इडभावपक्षे त्वातिस्तीर्षतीति· अत्रोच्यते· इडभावपक्षे कित्वाद् गुणनिषिद्धे इत्वरपरत्वयोः कृतयोः पुनरिट् प्राप्नोति· नत्वेट्सनि वेति विकल्पविधानमनर्थकं· ऋकारांतावस्थायां पक्षे इडभावे कित्वे सतीत्वरपरत्वयोः कृतयोरिटि सति गुणे च सत्यातिस्तरिषतीति रूपसंपादनेनार्थवत्त्वाद्विकल्पस्य·

=इत्येतत्तत्राश्रयेति· स्तीर्वा पूर्त्वेत्यादौ कृतः कित्वे सोपदेशिकत्वादानुपूर्व्यात्सिद्धिः कृत्वा· सनः कित्वं सत्वातिदेशिकत्वात् बहिरंगापायसापेक्षत्वादसतीतरेतराश्रयमिति= =सनिग्रहे सत्यपि कितीत्यनपेक्षणान्न दोष इति भावः। ५= भाष्ये श्युकः कितीत्यस्याः कइत्यन्वर्त्तमाने सनिग्रहणेनेत्यर्थः ।६=
इति भावः।४=

=इत्यर्थ इति· स्तीर्वा ... रंगत्वेन=
=पाक्षिकमिति कार्यकालपक्षे=
=इत्वप्रतिषेधयोः समत्वात्सत्व=
=त्वात्प्रतिषेध एव प्रवर्त्तते· य=
=थोद्देशपक्षेपि इत्वादेर्निमित्त=
=स्य कित्वस्येत्वादिप्रवृत्त=
=रभि इट्प्रवृत्त्या नत्वाऽस्ते=
=ति प्रतिषेधाकिमित्तरथेना=
=स्तृसंभवदिनेर्नित्यभावः।४=

आस्तीर्णमिति॰ कृते कृते वेटि कि देवनिषेस्यनेन विशेषेण स्योपन्यासः॥ यस्य विभाषेति॰ ननु ऋकारान्तस्यसनि विकल्पविधानाल्लिसत्वादितो वयोः कृतयोरन्तकारान्तत्वाद्यस्य विभा
षेति प्रतिषेधाप्रसंगः॥ नैष दोषः॥ सनि विकल्पविधाने ऋकारान्तत्वस्यापेक्षणेपि यस्य विभाषेत्यत्र यस्य कश्चिदिड्विकल्पोऽदृष्टः स धातुरन्त्रापि तेन तु विकल्पकारणम् ऋकारान्तं
तत्वं भवति वेत्तोत्वयोः कृतयोरपि स एव धातुरिति प्रवर्त्तते प्रतिषेधः॥ न देवमुपदेशग्रहणस्यान्तरवानुपयोगादन्तुवर्त्त नाज्ज्ञागरितइत्यत्र गुणरपरत्वयोः कृतयो
रनुगन्तत्वाच्छ्रुकः कितीतिप्रतिषेधाभावादुत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यं॰ वध्यर्थमिति॰ वधशब्दो ऽकारान्तोनेकाजादेशः॥ इतरउपदेशग्रहणमनुदात्तस्यैव विशेष
णं न त्वेकाच इति मन्यमान आह॰ एतदपीति॰ वधिषीष्टेति॰ आशिषि लिङ् कर्मण्यात्मनेपदं अतो लोप इत्यकारलोपे कृते न वधिरेकाच् अकारोच्चारणं त्वबधीदित्यादौ ह

इदं तर्हि आस्तीर्णं निपूर्त्ताः पिंडाः इत्वोत्वयोः रपरत्वे चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॰ मा भूदेवमिट् सनि वेति सनि विभाषा यस्य वि
भाषेति प्रतिषेधो न विष्यति॰ उत्तरार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यं वधइट्प्रतिषेधो मा भूदिति॰ वधिषीष्टेति॰ एतदपि नास्ति प्रयो
जनं॰ क्रियमाणेपि वै एकाज्ग्रहणे वधइट्प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति॰ किं कारणं वधइट्प्रतिषेधं सन्निपात एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चा॥
नुदात्तत्वात्॰ सन्निपाते चैव हि वधिरेकाच् श्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता॰ किं पुनः कारणमेवं विज्ञायते उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रू
यमाणादिति यङ्लोपे मा भूदिति॰ बेभिदिता बेभिदितुं चेच्छिदिता चेच्छिदितुं॰ एकाच उपदेशेनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तवि
शेषणं चेत्कृत्वा दिम्योलिदिनियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्सति
लं न लक्षणं द्विनिवृत्त्यर्थं स्यात्॰ प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति॰ यस्मात्प्रकृतिरिहतिरनुदात्तात
स्माच्चोपदेशावस्थागृह्यते सैव चानेन रूपेण वस्थिनेति संप्रत्ययः ततः प्रतिषेधः प्राप्नोति॰ ततश्च प्रकृतमप्येकाज्ग्रहणमनर्थकं॰ किं पुनरिति॰ उभयविशेषणमुपदे
शग्रहणमस्तु ततो वधेरुपदेशेनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाप्रसंगः॥ बेभिदितेति॰ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं भवति भिदिरुपदेशेऽनुदात्तः उपदेशे एकाजि सतो लोपे कृते सं
प्रत्यनेकाच्त्वेपि प्रतिषेधप्रसंगः॥ श्रूयमाणे त्वेकाच्त्वाश्रीयमाणे आवृत्तिसंख्यये कत्वसंख्याया बाधनात्प्रतिषेधाभावः॥ समुदायस्य चैकांगसंज्ञानत्वप्रत्येकमिति
काचोंगादित्याश्रयणात्परमिद्रूपाश्रयोपि प्रतिषेधो न भवति॥ ॥७॥ ॥

अनुदात्तविशेषणं चेदिति॰ उभयविशेषणेप्यनुदात्तविशेषणं भवतीति सामर्थ्यादनुदात्तस्यैव यदि विशेषणमिति सवधारणं द्रष्टव्यं॰ असति नियम इति॰ क्रादित्वं प्रतिषे
धार्थमस्तु एवमपि चकृषेइत्यादि सिध्यति॰ बिभिदिवेत्यादौ चैकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादिट् सिध्यतीति भावः॥ पेचिवेति॰ एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणा
दितीट्प्रतिषेधप्रसंगः॥ नीत्त इति॰ दधातेः क्तप्रत्यये चउपसर्गात्त इति तत्वे कृते नक्त्वादेकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसंगः॥ तस्य द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरंगत्वादंतरंग

एकाचउपदेशेनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृत्रादिभ्यो लिटि नियमस्यानुपपत्तिः॥ किं कारणं॰ अप्राप्त[redacted]त्वात्प्र
तिषेधस्य॰ द्विर्वचने कृते उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॰ असतीट्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते॰ असति
नियमे को दोषः॥ तत्र पचादिष्विड्वचनं॰ तत्र पचादिष्विड्वक्तव्यः॥ पेचिव पेचिम शेकिव शेकिम॰ सनश्चेट्प्रतिषेधः॥ सनश्चेट्प्रतिषे
धो वक्तव्यः॥ बिभित्सति चिच्छित्सति॰ द्विर्वचने कृते उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति इडेव नीत्तः॥ तत्वे नक्त्वादि
ट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति॰ नैष दोषः॥ आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्॰ नात्राकृते इट्प्रतिषेधे तत्वं प्राप्नोति॰ किं कारणं॰ निमित्तं नीत्युच्यते॰ यदप्युच्यते ए
काचउपदेशेनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कृत्रादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति॰ मा भूदि
यमः॥ ननु चोक्तं तत्र पचादिष्विड्वचनमिति॰ नैष दोषः॥ उक्तं तत्र थल्ग्रहणस्य प्रयोजनं समुच्चयो यथा विज्ञायेत थलि च सेटि क्ङिति च से
टीति॰ यदप्युच्यते सनश्चेट्प्रतिषेध इति॰ उभयविशेषणत्वात्सिद्धं॰ उभयमुपदेशग्रहणेन विशेष्यिष्यामः॥ उपदेशेनुदात्तादुपदेशे एका

इट्प्रतिषेधे सिद्धत्वादिति परिहारः॥ परिहारांतरस्य सद्भावाल्लाश्रितः॥ तदेव दर्शयति॰ आनुपूर्व्यात्सिद्धमिति॰ थल्ग्रहणस्येति॰ आरंभसामर्थ्यादेतदेकमध्येनादेशादेर्लिटी ति स
नुवर्त्तनाद्यांतरेणापि यः ग्रहणं थल्येव सेघेत॰ अभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात् ग्रहणं क्ङितासमुच्चयार्थं ततश्चेटि कृते एत्वाभ्यासलोपयोर्विधाने पेचिवेत्यादीनि रूपाणि सिध्यं
तीति नार्थः क्रादिनियमेन॰ उभयविशेषणत्वादिति॰ एवं सत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादनुदात्तं भवति॰ एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये पठितं॰ उभयविशेषणे च क्रादिति

=अक्रिया: सेटो लिट् सत्वत एवं संभवादिलर्थः॥ २= क्ङितेति सेटीत्युभयविशेषणं॰ तत्र सेड्ग्रहणं कालावधारणार्थं॰ २=

×नन्वेवं द्विर्वचनित्वनीसन्नामिघ्नतिषेधाप्रसंगः।२×

मा॰ के॰

३५

सन्यङः तस्येति॰ सन्यङोरिति षष्ठी तत्र भिघ इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तरआदेशे कृते ऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादिट्प्रतिषेधाभावः
इडप्यस्मिन्पक्षे न प्राप्नोति सदोषः। अथवा त्रासमाश्वासात्सक्षांतराश्रयेण इद्। अथापीति॰ नलस्येति॰ आचार्यस्य भिघुपदेशमाश्रित्येकाच्त्वादनुदात्तत्वाच्चेट्प्रतिषेधः स्यात्। यङ
तस्य त्वनुपदेशोऽयमाणे तस्यानेकाच्त्वादनुदात्तत्वाच्च प्रतिषेधाप्रसंगः। ननु च प्रत्यक्षमाख्यानमनुपदेश इत्युक्तं यङादीनां च प्रत्ययानामुपदेशोऽस्ति न तु तदन्तानां शब्दा
मनुमेयरूपाणां॰ नैष दोषः। संकीर्णत्वे देशोप [redacted] देशाविसपितत्रैवोक्तमत एवेत्संज्ञायां करणसाधन उपदेशशब्दः शास्त्रवाच्याश्रितः इह तु भावसाधन
आश्रीयते तेन प्रतिपादनमात्रं गुणैर्वा प्रत्यक्षेणायोपदेश इत्युच्यते यद्विधानद्वारेण च वेभिघ इत्यस्य समुदायस्य क्रियाविशेषवचनस्याद्यप्रतिपत्तिरस्तीति वेभि

सन्यङः तस्य स्थाने द्विर्वचनं तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति यः स एकाच उपदेशेऽनुदात्तः। अथापि द्विःप्रयोगो द्विर्वच
नमेवमपि न दोषः। नलस्य भिघुपदेश उपदेशः किं तर्हि वेभिघुपदेश उपदेशः। अथापि भिघुपदेश उपदेश एवमपि न दोषः। अकारेण व्य
वहितत्वान्न विप्यति॰ ननु च लोपे कृते नास्ति व्यवधानं॰ स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॰ पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वविधिः।
पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः। कः पुनरुपदेशो न्याय्यः। यः कृत्स्नः। कश्च कृत्स्नः। य उभयोः। यदि तर्हि य उभयोः स कृत्स्नः स च न्याय्यः।

घुपदेश इत्युक्तं॰ वेभिघशब्दादिकृतितपावितीक्प्रत्यये ऽलोपयलोपयोर्वेभिदि इति भवति॰ अथ वेत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते तदुक्तमुद्देशश्च प्रातिप
दिकानां नोपदेश इति॰ इह तु प्रतिपादनवचन इति विरोधाभावः। अथापि भिघुपदेश इति॰ उच्चारणवचने ऽप्युपदिश्यमाने प्रत्यक्षमाख्यानवचनेवादोषो
नेत्यर्थः। द्विप्रकार उपदेश इत्युक्ते पृच्छति॰ कः पुनरिति॰ किं भिघुपदेशो ऽथ वेभिघुपदेश इत्यर्थः। यः कृत्स्न इति॰ कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नः। स च भिघुपदेश
एवं॰ स हि सर्वसाधारणत्वाद्वेभिघतद्रूपेवमादीनां प्रतिपत्तिहेतुत्वात् उभयोरिति॰ केवलस्य भिदेर्वेभिघादेश्चावयवसमुदायस्य धातोर्ग्रह
क इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति॰ भिदादीनामेवोपदेशोऽस्ति न तु सनाद्यन्तानामवयवसमुदायानामुपदेशशब्दस्य साक्षात्प्रतिपत्तिहेतुशास्त्रवाचिन आश्रयणात्।। शिवः

३५

वधइड्प्रतिषेधइति· भिघुपदेश स्थानीयो हंस्युपदेशस्तत्र हंतिरेकाजनुदात्तश्चेति सत्यपि वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वे हंस्युपदेशधर्माश्रये इड्प्रतिषेधप्रसंगः। नचा
कारलोपस्य यङंतत्वात्रापि स्थानिवद्भावेन व्यवधानं सत्यपि स्थानिवत्वे प्रकृतिप्रत्यययोरानंतर्याघङं तेतु स्थानिवत्वादकारेणाभेदप्रत्यययोरानंतर्य

वधइड्प्रतिषेधः प्राप्नोति· वधिषीष्टेति·नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति·
एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत· आवधिषीष्टेति·नैष दो
षः। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवंति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु तत्रार्द्धधातुके सामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरो
भविष्यति· अथ के पुनरनुदात्ताः। आदंताः अदरिद्राः इवर्णांताश्चाश्वि श्रिङी शी दी धी वेवीङः। उवर्णांताः युरुणुक्ष्णुक्ष्णुस्नूर्णुवर्जं
ऋदंताश्चाजागृवृङ्वृञः। शाकिः कवर्गांतानां· पचिवचिसिचिमुचिरिचिविचिप्रच्छियजिभजिभ्रस्जिसृजिनिजुजिभ्रस्जिमस्जिरुजि
युजिणिजिविजिसंजिस्वंजयश्चवर्गांतानां· सदिशदिहदिछिदिनुदिनुदिस्विदिभिदिस्कंदिक्षुदिखिदपतिविंदिविघातिराधिपु
धिबुधिरुधिशुधिक्रुधिसाधिव्यधिबंधिसिध्यतिहनिमन्यतयस्तवर्गांतानां· तपितिपिवपिशप्रिक्षुपिलुपिलिपिस्वप्यापिक्षिपिसृ
पितपिदपियभिरभिलभिपमिरमिनमिगमयः पवर्गांतानां· रुशिरिशिदिशिविशिलिशिस्पृशिदशिक्रुशिमृशिदंशिलिषि =७= मृ
षिकृषिश्लिषिविषिपिषिरुषिदुषिद्विषिघसिवसि[illegible]हिहिहि दुहिनहिरुहि यहिलिहिमिहयश्चोष्मांतानां· वसिः प्रसा

विवेदात्· आद्युदात्तनिपातनमिति· तत्सामर्थ्यादुपदेशविषयानुदात्तताश्रय इड्प्रतिषेधो न भवति न सेतराद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि प्रत्ययस्वरेणातस्य
बाधनात्· आर्द्धधातुकीया इति· आर्द्धधातुके भवा इति व्यक्तव्यः। यदितर्यार्द्धधातुकविशेषनिमित्ता अपि अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु भवंति तदायदुक्तं वधिभावा
सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति तद्विरुध्यते· अंतरंगत्वाद्धि बहिरंगत्वाच्चिण्वद्भावस्य विप्रतिषेधायोगादिति चिंत्योऽत्र समाधिः॥ ॥७॥ ॥७॥

=आगोपत्यनइतिकर्त्तव्या=
=स्तनेपदं·२=

अत्रायमपाठः मृष
सिनिष्प्तीति सेटः त्वा
विधानात्·

=यन्वेकाच्त्वात् नित्यत्वेऽप्युपदेशग्रहणस्योपलक्षणत्वाभावे उक्तदूषणतदाश्रयणमिति विशेष्यं परिहरति· एकाचितिः=

प्रतिषेध

भा·कै·
३६

दसम्भत्·॥ ॥क्रमो सुटइति· क्रने पि सुट्किये तिर्भवत्येवे नि सुट्प्रसंगः॥ गुणे कृते इति· कृतश्च संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति वचनेन· अनुगं तत्वादिति· श्युकः कितीत्यत्र उग्रहणमिहानुवर्त्तत इति मन्यते· एवमपीति· यद्यपि संप्रति नोगंतः तथाप्युपदेश उगंत इति स्यात्प्रतिषेधः॥ किमर्थमुपदेश इत्यनु वर्त्तत इति चेत्तु श्रेधयेत्यादौ कृते पि गुणे इट् प्रतिषेधार्थं· यद्येवमुक इत्यपि नानुवर्त्यं· एवं तर्ह्येतदनेनोक्तं भवति सत्यसति योगाधिकारे क्रमोऽसुट् इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थउगधिकारेण·॥ ॥श्रीदिः॥ ॥स्तीर्णास्तीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुपदेशाधिकारेऽत्र नास्तीति मत्वा ह· श्विग्रहणं किमर्थमिति· ननु च श्वित इति स्थिते संप्रसारणात्परत्वादिट् प्राप्नोति· नित्यत्वात्संप्रसारणं न विष्यतीति मन्यते· यस्य लक्षणान्तरेणेति का चिन्नाश्रीयत इति पूर्वमेवोक्तं संप्रसारणनिमित्तत्वादिज्भावस्य तत्सन्निकृते इटोऽप्रवर्त्तनादनित्यत्वं संप्रसारणस्य तु कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वं· श्विग्र हणमिदं तत्वादिति· एकाज्ग्रहणोत्तरार्थता प्रसारव्यानायानुपूर्व्यां सिद्धमित्यादिनचोक्तं तत्सेकाज्ग्रहणमन्यार्थं स्फुटतरत्वापि प्रतिपत्तिगौरवपरिहारायानुवर्त्त्यं ग्लितं

दसम्भत्·॥ ॥क्रमोऽसुटः॥ क्रमः अ सुट इति वक्तव्यं· इण्माभूत्· संचस्करिव संचस्करिम· तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं· गुणे कृते रपरत्वे चानुगंतत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति· एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति· तस्मादसुड् इति वक्तव्यं·॥ ॥श्रीदिनो नियामं·॥ ॥श्वि ग्रहणं किमर्थं· न प्रसारणे कृते प्रसारणपरपूर्वत्वे च उगंतादित्येव सिद्धं· अत उत्तरं पठति· श्वियग्रहणमिदं तत्वादुपदेश तनश्च जागरितइत्यत्र श्युकः कितीतिइट्॥ स्य· श्विग्रहणं क्रियते इदं तत्वादुपदेशस्य· उपदेश उगंतादित्युच्यते श्वयतिश्चोपदेशे इदंतः॥

पे२ प्रतिषेधो न भवति· ननु वक्ष्यमाणैकाज्ग्रहणं प्रसारव्यातमेवाघुदात्तनिपातनाश्रयेणेदं सूपदेशे गृह्यमाणे न दुक्तं· न ह्युपदेशे त्वाश्रीयमाणे एकाज्ग्रहणे नैव वध्येरिट् साध्यते· आघुदात्तनिपातने त्वाश्रीयमाणे वधिवीश्रेत्याघुदात्तत्वप्रसंगनिवारणाय लिङीति विषयसप्तम्याश्रयणीया तथा च घानिषी ष्टेति विप्रतिषेधाद्विरेवभावानुपपत्तिरंतरंगत्वाद्वधिभावप्रसंगात्· यङ्लुङ्विवक्षार्थं चैकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यं तस्मिन्क्रियमाणे यत्रैकाज्ग्रहणं किं चित्संचैतानिनयङ्लुकीति वचनात् वेविदितेत्यादावयी इट् सिध्यति· उपदेशग्रहणमपि श्युकः कितीत्यत्रानुवर्त्त्यं अन्यथा स्तीर्णेत्यादि सिद्धये नंतप्रका रपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवानुषंगः इदमेव श्विग्रहणमुपदेशाधिकारस्य न त्र ज्ञापकं अन्ये त्विह श्विग्रहणं सर्वविधिष्विड्विधिर्बलीयानित्यस्य शिवः ३६

=तेन श्वयिष्यत्यत्र संप्रसारणं स्यादिति तन्नोपन्यासेडितिकृतेभिधानसंप्रसारणं

यस्यविभाषा॥ ॥विभाषागमहणनविदद्विभाषितिकस्मैविकल्पविधानादेवनिष्ठायांप्रतिषेधःप्राप्नोतीतिमत्वाह॥यस्यविभाषावाविदेरिति॰वेत्तिरत्रविवक्षितः॥
विद्लृलाभेइत्यस्यप्रतिषेधोभवत्येवविन्नइति॰विघतिविनस्मोस्तुअनुशन्नलादिष्प्रतिषेधः॥यदुपाधेरिति॰उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः॥श्नविकरणस्यविभा
षेति॰विशिनाशेदादिकेनसाहचर्यात्नोदादिकस्यैवलाभार्थस्यविभाषेतिज्ञानार्थस्यसत्यपिविदिरूपत्वे॰अर्थस्यभेदकत्वेनरूपवदाश्रयणात्प्रतिषेधाभा
वः॥यद्यपिहंतिसाहचर्यंविदेरस्तितथापिशब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिर्यवस्याहेतुर्नहंतिः॥ ॥आदितश्च॥ ॥एवंतर्हीति॰रूपाभेदेपियदुपाधीनांभेदकत्वंन
स्याद्योगविभागेनर्थकःस्यात्॰भेदकत्वेतुतेषांभावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्त्तरिनिष्ठायांप्रतिषेधोनस्याद्भावादिकर्मणोरपिविकल्पप्रतिषेधयोर्वि

यस्यविभाषा॥ ॥यस्यविभाषा॰विदेः॥यस्यविभाषा॰विदेरितिवक्तव्यं॰इहमाभूत्॰विदितःविदितवानिति॰तत्तर्हिवक्तव्यंनवक्त
व्यं॰यदुपाधेर्विभाषातदुपाधेःप्रतिषेधः॥श्नविकरणस्यविभाषालुग्विकरणस्याथं॥ ॥आदितश्च॥ विभाषाभावादिकर्मणोः॥ ॥कि
मर्थोयोगविभागः॥नआदितोविभाषाभावादिकर्मणोरित्येवोच्येत॰केनेदानींकर्त्तरिप्रतिषेधोभविष्यति॰यस्यविभाषेत्यनेन॰ए
वंतर्हिसिद्धेसतियद्योगविभागंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःयदुपाधेर्विभाषातदुपाधेःप्रतिषेधइतिकिमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं
यस्यविभाषाअविदेरित्युक्तंतन्नवक्तव्यंभवति॥ ॥क्षुब्धस्वांतध्वांत॥ ॥क्षुब्धंमंथाभिधानइतिवक्तव्यं॰क्षुभितंमंथेनेत्येवान्यत्रक्षु
ब्धं॰स्वांतंमनोभिधानइतिवक्तव्यं॰स्वनितंमनसेत्येवान्यत्रस्वांतं॰ध्वांतंतमोभिधानइतिवक्तव्यं॰ध्वनितंतमसेत्येवान्यत्रध्वांतं॥ ॥

रोधात्प्रतिषेधोनस्यादितिकर्त्तृकर्मनिष्ठार्थोयोगविभागः॥यदितर्हुपाधिर्भेदकस्तत्तउदितोवेतिक्त्वाप्रत्ययेभाव वाविनिविकल्पविधानाद्भाववाचिन्यामेवनिष्ठायां
प्रतिषेधःस्यान्नकर्त्तृकर्मवाचिन्यां॰नैषदोषः॥तेननिर्दृत्तोनिर्दृत्तोक्षद्यूतादिभ्यइतिलिंगात्प्रत्ययार्थोभेदकत्वेननाश्रीयते॥ ॥क्षुब्ध॥ ॥क्षुब्धमिति॰यदिधात्वर्थो
पाधित्वेनमंथादयआश्रीयेरन्मंथादिसाधनेधात्वर्थेक्षुब्धादयोनिपात्यंतइतितदाक्षुभितंमंथेनेत्यत्रापिभावेक्तस्यप्रतिषेधःस्यादितिसमुदायानामभिधेय
भावेनमंथादयइहोपात्ताइतिप्रदर्श्यते॰द्रवद्रव्यसंपृक्ताःसक्तवोमंथः॥क्षुब्धांगिरिनदीमिवेत्यादयस्तुप्रयोगाअसाधवइत्याहुः॥अन्येतूपमानमाश्रित्यसम

=मत्वार्थोभेदकत्वेनेति॰श्राद्धेनाश्रीयमाणउपाधिरेवभेदकइत्यनेनज्ञाप्यते॰साहचर्यलभ्योपिशब्दोपात्तएव॰क्तोभाववाचित्वंतुमाद्येनाश्रितमितिभावः॥१=

भा॰कै॰
२७

ध्वषि॰॥ ॥वियातआव इति॰ विरूपं यातं गमनं यस्य स वियातोऽविनीतः॥ ॥दढः॥ ॥न दहेरिति॰ दह दहिर् दृह दृहि वृहि इति धातुरुपपद्यते तत्र दृढः स्थूलबलयो
रिति इढ एव प्रतिषेधो विधेय इति मतान्तरम्॥ दृढ निपातनमिति॰ दादेर्धातोर्घ इति घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्॰ अनिट्त्वचने हीति॰ यदी नेघत्वस्य च प्रति
षेधो विधीयते ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु यथापि दृढ इति रूपं सिध्यति तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति ढलोपस्यासिद्धत्वात् संयोगे गुरु इति गुरुसंज्ञायां सत्यां
तन्निबंधनकार्यप्रसंगो लघुसंज्ञाहेतुककार्याप्रसंगश्च॰ दृढीयानिति॰ रविधौ पृथुमृदु इत्यादिपरिगणनेन मनपेक्ष्यो अतेपरिगणने हि विशेषणानां प्र

ध्वषि शासी वैयात्ये॰॥ ॥किमिदं वैयात्यमिति॰ वियातभावो वैयात्यं॰॥ ॥दृढः स्थूलबलयोः॥ ॥दृढ इति निपातनं किमर्थं न दृहेर्नेड्व
ती त्येवोच्येत॰ दृढ निपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थं॰ दृढ निपातनं क्रियते नकारहकारलोपार्थं॰ नकारहकारयो
र्लोपो यथा स्यात् परस्य च ढत्वं यथा स्यात्॰ अनिट्त्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्॰ अनिट्त्वचने हि रभावस्याप्रसिद्धिः स्यात् दृ
ढीयान्॰ किं कारणं अलघुत्वात्॰ नलोपवचनं च॰ नलोपश्च वक्तव्यः॥ इह च परिदृढव्यागतः ल्यपि लघुपूर्वस्येत्ययादेशो न स्यात्॰
इह च परिदृढीकन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॰॥ ॥प्रभौ परिदृढः॥ ॥परिदृढ इति किमर्थं निपात्यते न परिपूर्वाद् दृहे
र्नेड्वतीत्येवोच्येत॰ परिदृढ इति निपातनं च॰ किं॰ नकारहकारलोपार्थं परस्य ढत्वार्थं॰ अनिट्त्वचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात्
नलोपवचनं चेत्येव॰ परिदृढीयानिति रऋतो हलादेर्लघोरिति रभावो न स्यात्॰ इह च परिदृढव्यागत इति ल्यपि लघुपूर्वस्येत्यया
देशो न स्यात्॰ इह च परिदृढीकन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॰
सारव्यानाद्रभावः सिध्यति॰ नलोपवचनं चेति॰ दृंहे रिदित्वान्नलोपो न प्रा
प्नोति दृहेस्तु स्थूलबलयोरदिदुहितमितीष्यते॰ दृह दृहि दृंहिधा वेव धातुपृष्ठे नेड्इति वार्त्तिककाराभिप्रायं केचिदाहुः॥ तथा च दृंहे रच्य नि दी तिन लोपमुक्तवान्
भाष्यकारस्त्वेतद्वचनप्रत्याख्यानाय धातुचतुष्टयमिष्टमेव॰ परिदृढीति॰ दतोमनुष्यजातेरिति ङीष्॰॥ ॥प्रभौ॰॥ ॥परिदृढव्येति॰ कथं पुनरत्र ल्यबादेशो यावता परि
दृढ्माचष्टे इति णिचि कृते क्त्वा प्रत्यये च क्तांतस्य कृदंतत्वान्नैवपरे रंतर्भावात् पुनः समासाभावः॥ नैष दोषः॥ संग्राम यते रेवं सोपसर्गात्सयोगस्तितर्नान्य स्मादिति
आदितिः दरिशब्दं पञ्चकृता दृढशब्दादेव णिच् क्रियते ततो दृढिशब्दस्य धातुत्वात् क्त्वा प्रत्यये कृते प

शिवः
२७

=एवंम निर्देशे तुषोपि दिविस्यादिति भावः। १=

घुषि॥ ॥किमर्थमिति॥ घुषिरविशब्दने अवादेशोपपद्यते स विशब्दने नैव वर्त्तते यस्तु घुषिर्विशब्दने इति चुरादौ पठ्यते तस्मात्णिचा भवितव्यं केवलस्य तु घुषिरूपात्तश
तिनार्थो विशब्दन इति प्रतिषेधेन॰ विशब्दनं स्वाभिप्रायस्य शब्देन प्रकाशनमुच्यते॰ एवं तर्हीति॰ अविशब्दन एवेडभावे सिद्ध इत्यर्थः॥ किमेतस्येति॰ किं निष्ठायां
घुषितं घोषितमिति रूपद्वयसिद्धिः प्रयोजनमथान्यदपीति प्रश्नः॥ जुघुषुरिति॰ घोषयांचक्रुरित्यपि भवति॰ अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति साम
न्येन ज्ञाप्यत इत्याहुः॥ केचिच्चितिस्मृ सामिनी दिवं चुरादिणिचो॰ऽनित्यत्वस्य ज्ञापकमाहुः॥ इदित्वेन नुम्विधाने प्रयोजनं चिंतितमिति साधोन लोपाभावः यदि
च चुरादिणिचू नित्यः स्यात्तदा चिंतस्मृ सामिलेव पठेत् णिचि सति नलोपाप्रसंगात्॥ ॥णेरध्य॥ ॥किं पुनरिति॰ किमभिधेयत्वेन क्तांतस्याध्ययनम

घुषिरविशब्दने॥ ॥किमर्थमविशब्दन इत्युच्यते न विशब्दने चुरादिणिचा भवितव्यं एवं तर्हि सिद्धे सति यदविशब्दन इत्याह त
ज्ज्ञापयत्याचार्यो विशब्दने घुषेर्विभाषा णिज्भवतीति॰ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॰ महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः एष
प्रयोग उपपन्नो भवति॥ ॥णेरध्ययने वृत्तं॥ ॥किं पुनरिदमध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते आहोस्विदध्यय
ने चेद्वृत्तिर्वर्त्तत इति॰ किंचातः॥ यद्यध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते सिद्धं वृत्तो गुणः वृत्तं पारायणं॰ वृत्तं गु
णस्य वृत्तं पारायणस्येति न सिध्यति॰ अथ विज्ञायते अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्त्तत इति न दोषो भवति॰ यथा न दोषस्तथास्तु॰ अध्यय
श्रीयते अथ भावार्थसाधनत्वेनेति प्रश्नः॥ अध्ययने चेदिति॰ (ने चेद्वृत्तिर्वर्त्तत इत्यपि विज्ञायमानेन न सिध्यति॰ किं कारणं॰ वृत्तिरयमकर्मकः॥ अकर्म
अध्ययनविषये भावार्थ इत्यर्थः॥ वृत्तो गुण इति॰ अध्ययनसामान्यं वृत्तशब्दस्याभिधेयं न तु तद्विशेष इति विशेषवाचिशब्दप्रयोगाविरोधः॥ गुणः पदक्रमसं
हितारूपोऽध्ययनविशेषः॥ वृत्तो निष्पादित इत्यर्थः॥ वृत्तं गुणस्येति॰ भावे निष्ठा तस्या अध्ययनं नाभिधेयमिति वृत्तशब्दप्रयोगाप्रसंगः॥ न सिध्यतीति॰ एवं
तस्येति भावः॥ एवं तस्य सकर्मकत्वाद्वृत्तं गुणस्येति भावे निष्ठाया अप्रसंगात् योरेव कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र भावे॰ऽकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त्तनात्॰ वृत्तिरयमिति॰ केव
लस्य सकर्मकत्वाशंका निराकृता॰ एवं तस्य सकर्मकत्वं प्रतिपाद्यते॰ प्रयोज्यमंतरेण णिचोऽभावात्तेनास्य सकर्मकत्वं॥ ॥छ॥ ॥श्रीः॥ ॥

=अध्ययनशब्दो वाकुलकत्वात्कर्मत्वं उनोग्रंथवाचीति भावः॥ अतएव वक्ष्यति संहितारूपोऽध्ययनविशेष इति॰ नन्वेवमध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्त्तत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह॰ अध्ययनविषय इति॰ ४=

भा·के· ३८

तच्चैतत्स्यात्· भवतु सकर्मकत्वं कर्मण्येवात्र निष्ठा भवति आहः· अकर्मकश्चात्रेति· रुचङ्गुणस्येत्यादावविसर्पः॥ अकर्मकाणामिति· भावे क्तविधानात् सकर्मकत्वं प्र
तीयते इत्यर्थः॥ कर्तरि क्तो गुणे इति सामानाधिकरण्येन भाव्यं भावे तु क्ते शेषविवक्षायां षष्ठी भवति· तस्मान्नैतद्यं तस्य घनेरूपमपि तु केवलस्य तस्य
चमस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधोऽस्त्येव· एवं चाध्ययनमभिधेयं भवतु विषयो वेति न कश्चिद्दोषः॥ अत्राहुः॥ रुचङ्गुणस्येति सकर्मकादपि एवं तान्नपुंसके
भावे क्त इति भावे क्तोऽस्त्येव· यस्तु निष्ठेति प्रयुक्तः स एवाकर्मकेभ्यो भावे भवति रुचङ्गुणस्येत्यत्र च वर्तमानत्वं प्रतीयते न भूतत्वं· अत्रोच्यते· नपुंसके
भावे क्त इत्ययमपि क्तः सकर्मकेभ्यो न भवति· तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तमात्रस्य ग्रहणं तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात्· अवश्यं

अकर्मकश्चात्र इति॥ कथं पुनर्ज्ञायते अकर्मकोऽत्रेति रिरिति· अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीत्येवमत्र भावे भवति· ततउदितः क्त्वि विभाषाय
स्य विभाषेतीट्प्रतिषेधो भविष्यति· अथ णिग्रहणं किमर्थं· रुष्ट निपातने णिग्रहणमत्र तस्यावधारणप्रतिषेधार्थं· रुष्ट निपा
तने णिग्रहणं क्रियते अणन्तस्यावधारणमाह इति· केमर्थ्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा· इह चास्ति विधेयं ण्यधिका
द्धते रिट्प्रतिषेधो विधेयः॥ तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः॥ कुतो नु खल्वेतदधिकार्थमा
रम्भे सति ण्यधिकस्य भविष्यति न पुनः सन्नधिकस्य वा स्याद्वाद्यधिकस्य वेति· तस्माण्णिग्रहणं कर्तव्यं· अथ किमर्थं निपातनं क्रियते· नि
पातनं णिलोपे गुणप्रतिषेधार्थं· निपातनं क्रियते णिलोपार्थमिड्गुणप्रतिषेधार्थं च॥

तास्वयोगेषु
चेनकोद्धव्यं· अन्यथा नपुंसके भावे उपसंख्यानमित्यस्मिंश्चेष वि
शानासिद्धमिति प्रत्याख्याते सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणो द्वितीया प्रसज्येत यामं गतं मोदनं भुक्तमिति· अथ णिग्रहणं किमर्थमिति· केवलस्य यस्य वि शिवः
भाषेति प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् सामर्थ्याण्ण्यन्तस्य निपातनं विज्ञास्यते· रुष्टनिपातनमिति· असति णिग्रहणे ण्यन्तस्यैवेदं निपातनं न तु सन्नन्तस्य यङन्तस्येति निश्चय
भावाद्विधिरयं भवतु उपगन्तुमिति नियमो विज्ञायते· णिलोपार्थमिति· निष्ठायां सेटीति वचनादनिटि निष्ठायां णिलोपो न प्राप्नोति गोरनिटीत्यनेनापि ३८
न क्वकौङित्न्यायेन सेटि निष्ठायां विधीयमानेन णिलोपेनानिटि निष्ठायां णिलोपस्य बाधनात्· प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य गुणस्य चाभावो निपात्यते॥

=अभ्यमनत्वेलेवमिसर्पः२= =शेवलाविवक्षायां·४= विधिरयमाइति·एवं तस्मा ... ते र्णहणे हि तस्य निष्ठायां णिलोपे इट्प्रतिषेधयोर्ज्ञापनान्तरेणाप्रसक्त इत्यर्थमिदं सामान्यपेक्षर्पः२=

वर्ण्यावशिष्टानीत्यत्र तात्पर्यं अन्यथापदांते तु कि विकल्पेत

वादांत॥ ॥उपधादीर्घत्वमिति पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिवक्तव्यं तस्मिंश्चोच्यमाने द्विर्वचनादीनिवरेल्लोपस्वरपदांतवर्ज्जंनवक्तव्यानीतिदीर्घविधौस्था निवत्तनिषेधादनुनासिकस्यक्विझलोः क्ङितीतिदीर्घत्वाप्रसंगः कृत्वारंजाश्रयेणानुदीर्घत्वसिद्धिंभाष्यकृन्मन्यते॥ ॥हृषे॥ ॥कृत्रकारो लोमशद्वं सामा

वादांतशांत॥ ॥दांतशांतयोः किंनिपात्यते दांतशांतयोरुपधादीर्घत्वंच किंच णिलोपे इट्प्रतिषेधोच उपधादीर्घत्वमनिपात्यंद्वयासिद्धं न सिध्यति मितांह्रस्वइतिह्रस्वत्वेन भवितव्यं एवं तर्ह्यनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीसेवात्रदीर्घत्वं भविष्यति न सिध्यति किंकारणं णिचा व्यवहितत्वात् णिलोपे कृतेनास्तिव्यवधानं स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव प्रतिषिध्यते च स्थानिवद्भावो दीर्घविधिंप्रतिनस्थानिवदिति अपस्पष्टछन्नयोः किंनिपात्यते स्पष्टछन्नयोरुपधाह्रस्वत्वंच किंच णिलोपे इट्प्रतिषेधोच॥ ॥ कव्यमतर॥ ॥घुषिस्वनो र्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन घुषिस्वनोर्वावचनमिट्प्रतिषेधाद्भवतिविप्रतिषेधेन घुषेरिट्प्रतिषेधस्यावकाशः असंपूर्वाद् विशब्दनं घुष्टारज्जुः घुष्टोमार्गः वावचनस्यावकाशः संपूर्वाद्विशब्दनं संघुष्टंवाक्यं संघुषितंवाक्यं संपूर्वाद्विशब्दने उभयंप्रा प्नोति संघुष्टारज्जुः संघुषितारज्जुः वावचनंभवतिविप्रतिषेधेन स्वनइट्प्रतिषेधस्यावकाशः अनाङ्पूर्वान्मनोभिधानं स्वांतं मनः वावचनस्यावकाशः आङ्पूर्वादमनोभिधानं आस्वांतोदेवदत्तः आस्वनितोदेवदत्तः आङ्पूर्वान्मनोभिधाने उभयंप्राप्नोति आ स्वांतंमनः आस्वनितंमनः वावचनंभवतिविप्रतिषेधेन॥ ॥हृषेर्लोमसु॥ ॥हृषेर्लोमकेशकर्तृकस्येतिवक्तव्यं हृष्टानिलोमानि हृ षितानिलोमानि हृष्टंलोमभिः हृषितंलोमभिः हृष्टाः केशाः हृषिताः केशाः हृष्टंकेशैः हृषितंकेशैः विस्मितप्रतिघातयोरितिवक्तव्यं हृष्टोदे वदत्तो हृषितोदेवदत्तः हृष्टादंताः हृषितादंताः॥ ॥अपचितश्च॥ ॥अपचितइति किंनिपात्यते चायश्चिभावो निपात्यते अपचितः क्तिनिनि त्यमितिवक्तव्यं अपचितिः

त्यशद्वं मत्वाकेशग्रहणं तत्कृतवांस्तथाचलोमनखंस्पृशतोर्शौचंकर्त्तव्यमित्युक्ते केशस्पर्शे पिशौचंक्रियते वार्त्तिककारस्तु मूर्द्धजाः केशाअंगांतरजानिलोमानीतिभेदंमत्वाह हृषेर्लोमकेशकर्त्तृकस्येति॥ ॥अपचि॥ ॥चिभावइति एतच्चोपलक्षणं इट्प्रतिषेधस्यापिनिपातनात् क्ति

भा॰के॰ ३९

आर्द्ध॰॥ ॥रुदादिभ्य एवेति॰ सार्वधातुक एवेति नियमस्तु रुदविदेति क्त्वासनोः कित्वविधानान्न भविष्यति अनिटः सनो रुदादेर्हलन्ताच्चेति कित्वस्य सिद्धत्वात्को
ऽपनिट् औपदेशिककित्वस्याभावात्॰ त्वम्यामिति॰ क्विबन्ता धातुत्वं न जहतीति रूपार्थवैकल्यात्॰ विहितविशेषणमिति॰ यद्यपि कृञ्चश्च धातोरित्यत्र धातुशब्दो

आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः॥ ॥आर्द्धधातुकग्रहणं किमर्थं॰ यथा वलादिग्रहणमार्द्धधातुकविशेषणं विज्ञायेत वलादेरार्द्धधातुकस्येति
अथाक्रियमाणे आर्द्धधातुकग्रहणे कस्य वलादिग्रहणं विशेषणं स्यात्॰ अङ्गस्येति वर्त्तते॰ अङ्गविशेषणं॰ तत्र को दोषः॰ अङ्गस्य वलादे
रादितीट् प्रसज्येत॰ अजागृ॰ तद्यथा अजागरवं गस्यादिति न भवतस्त्वद्दत्॰ क्रियमाणेऽप्यार्द्धधातुकग्रहणे नैषः शक्यो विज्ञातुं व
लादेरार्द्धधातुकस्य यदङ्गमिति॰ अक्रियमाणे चेष्टमङ्गस्य यो वलादिरिति॰ किं वाङ्गस्य वलादिर्निमित्तं यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भव
ति॰ कस्मिंश्चैतद्भवति प्रत्यये॰ यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायते अक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः॰ इदं तर्हि
प्रयोजनं॰ इह मा भूत्॰ आस्ते शेते॰ एतदपि नास्ति प्रयोजनं॰ रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति॰ रुदादिभ्य एव
सार्वधातुक इड् भवति नान्येभ्य इति॰ एवमपि वृक्षत्वं वृक्षता अत्र प्राप्नोति॰ धातोरिति वर्त्तते॰ एवमपि लूभ्यां लूभ्यामत्र प्राप्नोति
एवं तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति॰ ननु च धातोरेवायं विहितः॰ न चायं धातोरित्येवं विहितः॰ क्व पुनर्धा
तुग्रहणं प्रकृतं॰ कृञ्चश्च धातोरिति॰ तद्वै षष्ठीनिर्दिष्टं पंचमीनिर्दिष्टेन चेह विहितं शक्यते विशेषयितुं॰ अथेदानीं षष्ठीनिर्दिष्टे
नापि विहितं शक्यते विशेषयितुं शक्यमार्द्धधातुकग्रहणमकर्त्तुं॥ ॥इति महाभाष्ये स
प्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकं॥ ॥७॥

र्थपदार्थकस्तथापि सन्निधानाद्धातोरनुमानादित्यथा
तोरित्येतत्स्वरूपपदार्थकमाश्रीयते धातोरित्येवं विहितस्येति॰ पंचमीनिर्दिष्टेनेति॰ पंचम्यन्तानुकरणे धातोरित्यस्मिन्धातोरित्येवं विहितस्येति लभ्य
तेनान्यथा॰ अथेदानीमिति॰ धातुशब्देन धातुशब्दस्यानुकरणं तेन धातुशब्दस्य संबंधी यः प्रत्ययस्तस्येड्भवति यश्च धातुशब्दव्यापारे सन्नस्तत्संबंधी भवति॥ ॥

इति कैयटकृते भाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥

शिव॰ ३९

=अन्यथा निषेधबाधकतया विधित्वमेवस्यादिडागमसंभवे विधेर्गमकत्वान्नतु नियमत्वं १ =अक्रावीत् अक्रमीदित्यादौ २= प्रस्नोषीष्ट क्रंसीष्टेत्यादौ ३= सुकइत्यादेर्बाधनार्थत्वं समानत्वात् पुंस्त्वादिति २= एवं च प्रतिषेधार्थमेवेदं सूत्रं न तु किदादौ विध्यर्थं ४=

सुग.नो.॥ ॥स्नुक्रमोः कृदान्तानादिटि सिद्धे नियमार्थं वचनं अनात्मनेपदनिमित्त एव इत्यथास्मादात्मनेपदनिमित्तत्वे माभूत्‌ कि ति सनि चक्रमोतें प्रस्नुनः प्रसुस्नूषतीति क्र
मेश्च निष्ठायां क्रान्त इति स्नुकः किती ति स निग्रहगुहोश्च यस्य विभाषेति निषेध एव पुंस्त्वात्प्रतिषेधस्य हेतदेव प्रयोजनं इणोत्स्य प्रतिषेधो यथास्यात्तेन प्रतिषे
धबाधनार्थमेतन्न भवति अथवा इधातुकस्येड्वलादेरित्यस्यानुवर्त्तनादयमर्थो भवति यत्र पूर्वेण इड्विहितस्तत्रैवानेन न भवति पूर्वसूत्रेण प्रतिषेधवि
षयपरिहारेण विधानात्तत्रैवायं विधिः प्रवर्त्तमानो नियमाय संपद्यते अथवा आत्मनेपदनिमित्तत्वे न भवतीति प्रसज्यप्रतिषेधे आश्रीयत इति
किदादौ न दोषः प्रस्नविते ति य एवात्मनेपदविषयः स्नौतिः स एवात्रापि योग्यताश्रयणेन निमित्तव्यवहारदर्शनादात्मनेपदनिमित्तं भवतीति इण =ननु कुर्द्यपता प्रयोगः २= =यथा कुलस्य प्रवीर्तेकु. २=
प्राप्नोतीति वचनं कर्मकर्तृविषयश्चायं स्नौतिरिति कर्मकर्त्र्यात्मनेपददर्शनात् भवति तद्योग्यः एवं प्रस्नवितुं प्रस्नवितव्यमिति भावकर्मविषयत्वाद्भावक

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ ॥स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं प्रस्नुविता प्रस्नविता प्रस्नवितुं प्रस्नवितव्यं प्रक्रमि
ता प्रक्रमितुं प्रक्रमितव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं अविशेषेण स्नुक्रमोरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदपरे इति वक्ष्यामि आत्मनेपदपरप्रति
षेधे तत्परपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधः आत्मनेपदपरप्रतिषेधे परसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः तत्परपरे तावत्‌ प्रसुस्नूषिष्यते प्रचिक्रंसिष्यते सी
परप्रतिषेधेन
र्णयोरात्मनेपदोपलम्भादात्मनेपदनिमित्तं स्नौतिः प्रक्रमितेति आदिकर्मणोऽन्यत्र प्रयोगो विज्ञेयः आदिकर्मणि तु कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्क्रमतीति प्रतिषेधेन भाव्यं प्रक्र
मितुं प्रक्रमितव्यमिति भावकर्मविषयत्वात्तारम्भविषयत्वादात्मनेपदनिमित्तत्वं प्रसुस्नूषिष्यन इति आत्मनेपदपरः सः तत्परः स्नि इति स्यन्न व्यवहितत्वात्सन इ
ट् प्रतिषेधो न प्राप्नोति ननु च व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वर्त्तमानात्प्रतिषेधो न विष्यति नैतदस्ति आत्मनेपदपरे ने ति न स्त्र न्यासः किं तर्ह्यर्थप्रदर्शनपरमेतत्स्नु
क्रमोर्नात्मनेपद इति सूत्रन्यासः न च तस्मिल्लिति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानादव्यवहितस्य प्रतिषेधप्रसंगः ननु च सनिग्रहगुहोश्चेति प्रति
षेधो न विष्यति न सन्यनिडुधिः पूर्व प्रतिषेधविषय इति प्रागेवोक्तं यद्यप्युक्तमविशेषेणेति तस्यायमर्थः पूर्वसूत्रेण यः स्नुक्रमोरविशेषेणोक्तः तमन्त
घात्मनेपदपरप्रतिषेधो विधेयः एवं तर्हि प्रचिक्रंसिष्यत इत्येतदेवात्रोदाहरणं प्रस्नोषीष्टेति आत्मनेपदमेवात्र सीयुट् आर्द्धधातुकसीयुटस्तत्कृतत्वात्तत्ता

[illegible]

=प्रारम्भविषयत्वेहि भोपाभ्यां समर्थाभ्यामानिस्यात्मनेपदनिमित्तता प्रक्रमते उपक्रमत इत्यादौ वेदोपयोः समानार्थसलक्षणं सामर्थ्यं ५=

=नन्वेकादेशे प्रसक्तनिषेधः प्रवृत्तिः प्रकारांतरेणापि सिद्धः अस्तोप्यत इत्यादौ समग्रासमयोर्विधिनिषेधयोर्विधिबाधेन चरितार्थस्य निषेधस्य अस्तोप्यत इत्यत्रोकारीदेकादेशे प्रतिप्राप्यमाणस्य [illegible] ततः प्रागेव प्राप्तविधिबाधकत्वाभोगादत आह अत एवेति·तत्र ते

[illegible]

प्रस्तोप्यत इति· अचांतरंगत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमेकादेशेन भाव्यमिट्प्रतिषेधस्तु बहिरंगो त्रिलक्ष्यश्च·या णर्दांगं बलीय इत्यनेन त्वेकनिमित्ताप्रवृत्तिर्वा णस्य प्रतिबिध्यते न तु भिन्ननिमित्तेति स्यादेवेडागमः॥ अंतरंगेवेद्यपि कर्त्तव्ये या णर्दांगं इत्यस्यानुपस्थानं· एकादेशः पूर्वविधाविति·ननु चार्द्धधातुकस्य इट्प्रतिषेध उच्यते न चार्द्धधातुकमेकादेशात्पूर्वं व्यपवर्गाभावात्·अत्राहुः पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति समासाश्रयणाददोषः॥ प्रस्तविचीयत इति·तजंतात्क्यङ्सीङ्तत इतिरीङादेशः॥ बहिरंगलक्षणमिति·तजंतादाचारलक्षणे क्विप्यांतरेक्यङ्ततआत्मनेपदमिडागमस्तु पूर्वमेव तजंतावस्थायामुसन्तो नशक्यो निवर्त्तयितुमित्यर्थः॥ यद्येवं प्राचि कं सिष्यत इत्यत्रात्मने

एकादेशे प्रस्तोप्यंते प्रकंस्यंते· एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति· अंतादिवद्भावेन व्यपवर्गः॥ उभयत आश्रयेनांतादिवत्·एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः॥ तत्र ऋरपरसीमुलोस्त इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सिद्धं तु स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्यस्येट्प्रतिषेधात्· सिद्धमेतत्·कथं· स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्यस्यनेड्भवतीति वक्तव्यं·यदि स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्यस्यनेड्भवतीत्युच्यते प्रस्नविनेवाचरति प्रस्नविचीयते अत्र न प्राप्नोति· बहिरंगत्वाच्च· बहिरंगलक्षणमात्मनेपदं· क्रमेश्च·क्रमेश्चात्मनेपदेन समानपदस्यस्येण्न भवतीति वक्तव्यं· अथ किमर्थं क्रमेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न स्नुक्रमिभ्यामित्येवोच्येत·कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति नेति वक्ष्यति तत्क्रमेरेव यथास्यात्क्लोर्मा भूत्·प्रस्नविता प्रस्नविताशे प्रस्नवितारः॥ कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधः॥ कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ प्रकंता उपक्रंता·तत्तर्हि इदं बहु वक्तव्यं स्नोरात्मनेपदेन समानपदस्यस्येण्न भवतीति वक्तव्यं क्रमेश्चेति वक्तव्यं कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति वक्तव्यं·सूत्रं च भिद्यते·यथान्यासमेवास्तु॥

पदस्य बहिरंगत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति·नैष दोषः॥ समानपदस्यस्येति वचनादिडागमेन पदावस्थापेक्षणीया न तत्र चिविभक्त्याकुसन्नायां तच्येपि पदत्वे आत्मनेपदस्यासन्निधानादिडागमः प्रवर्त्तते·प्रचिक्रंसिष्यत इत्यत्र तु पदावस्थायामेवात्मनेपदसन्निधानात्प्रतिषेधप्रवृत्तिः॥ आत्मनेपदविषयादिति·तयोर्ण्यादित्यर्थः॥ प्रक्रंतेति·प्रारंभविषयात्क्रमेः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदविषयत्वं॥

लुक्कमी एवेति· अनात्मनेपदनिमित्ते इति प्रथमा द्विवचनं ननु सप्तमी सप्तम्यां हि भावादेरात्मनेपदनिमित्तस्या[redacted]श्रयणं लसत्वितव्यमित्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्· कथं पुनरिति· इत्या
दिरर्थ आत्मनेपदस्य निमित्तं न धातुरिति भावः॥ धातुरेवेति· इत्याद्यर्थ विशिष्टः॥ भावकर्मणोरित्यादिति· भावकर्मणोर्धातोरेव विषयभावेन विशेषणे इत्यर्थः॥ सत्यात्मनेपद
इति· न योग्यतामात्राश्रयमिह निमित्तत्वमाश्रीयते किंतु कार्यं कुर्वतः॥ यद्येवमर्थेपि निमित्तत्वेनाश्रीयमाणे दोषाभावात् कस्माल्लुक्कमी एवेत्युक्तं उच्यते· अर्थे निमि
त्तत्वेनाश्रीयमाणे नुपसर्गाद्वेत्यात्मनेपदमर्थनिरपेक्षत्वादसंगृहीतं स्यादिति धातुरेव निमित्तत्वेनाश्रितः॥ यदि सति कार्ये निमित्तमाश्रीयते तदा निमित्तम्

ननु चोक्तं लुक्कमोरनात्मनेपदनिमित्ते चेत् लसुपसंख्यानमिति· नैष दोषः॥ लुक्कमी एवात्मनेपदनिमित्तत्वेन विशेषयिष्यामः॥ न चेत् लुक्क
मी आत्मनेपदनिमित्ते इति· कथं पुनर्धातुर्नामात्मनेपदस्य निमित्तं स्यात्· धातुरेवात्मनेपदनिमित्तमित्याह· आह हि भगवाननुदात्तङित
आत्मनेपदं शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमिति· यत्र तर्हि धातुर्नाश्रीयते भावकर्मणोरात्मनेपदमिति· अत्रापि धातुरेवाश्रीयते भावकर्मणो
र्धातोरिति· कथं प्रक्रमितव्यं· सत्यात्मनेपदे निमित्तशब्दो वर्त्तते· कथं प्रक्रंता उपक्रंता· तस्मादसत्यपि· कथं प्रक्रमितव्यमुपक्रमितव्यं
तस्मात्सत्येव· कथं प्रक्रंता उपक्रंता· वक्तव्यमेतत्· कर्त्तरि चात्मनेपदविषयात्कृतीति· अथवा कृतीति वर्त्तते॥ ॥ग्रहोऽलिटि दीर्घः॥ ॥ग्रहे
र्दीर्घत्वे इड्ग्रहणं· रकर्त्तव्यं· इटो दीर्घ इति वक्तव्यं· न वक्तव्यं· प्रकृतमनुवर्त्तते· क्व प्रकृतमार्द्धधातुकस्येड्वलादेरिति· एवमपि कर्त्तव्यमेव॥

हणं न कर्त्तव्यं· आत्मनेपद इति सप्तमी सप्तम्याश्रयणात्· नैतदस्ति· तस्मिन्निति ||अकरणे ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यभावात्· अक्रियमाणे हीड्ग्रहणे असंप्रत्ययः स्यात्·
निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषायां सत्यां सप्तम्याश्रयणस्याशक्यत्वात्· अथवा कृतीति वर्त्तत इति· तच्च कृद्ग्रहणं वा कस्मेदेन क्रमितैव संबध्यते न स्को तिना· अ
नात्मनेपदनिमित्त इति च प्रसज्यप्रतिषेधस्तेनायमर्थः॥ यदा ह्यात्मनेपदयोग्यः क्रमिस्तदा ततः परस्य कृत इडागमो भवति॥ ॥ग्रहो॥ ॥इड्ग्रहणमिति·
आदेशस्य स्थानिनिर्देशार्थं षष्ठ्यां इड्ग्रहणं कर्त्तव्यं· एवमपीति· सत्येव प्रथमान्त इड्ग्रहणे षष्ठ्यन्तमन्यत् कर्त्तव्यमित्यर्थः॥ अक्रियमाणे हीति· प्रथमान्तमिड्ग्रहणम्
सतीति
=आत्मनेपदे[illegible]सतीत्यर्थः॥४=
योग्यत्वान्न संबध्यते· अत्र परिभाषोपस्थानाभावान्नास्य ग्रहेः परस्य दीर्घप्रसंगः॥ असंप्रसार

इति· ग्रहेः परस्येटो दीर्घ इत्ययमिडः संप्रसारयो न स्यात्॥ ॥

=अनुवृत्तं चारेत्याकर्त्तेपदं स्वत्संज्ञकप्रमयपदं चैतेन प्रक्रमितव्यमित्यादेनदोषः॥४=

तीर

क्रियमाणेइ ति·प्राकरणिकमिटं नपेक्ष्येटइत्युच्यमानेसर्वस्येटो विशेषाभावादीर्घप्रसंगाच्चिण्वदिटोदीर्घप्रतिषेधः। जरीगृहितेति·जरीगृहप्रशान्तेरूदइअ
ल्लोपयलोपयोः कृतयोर्द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमितिसरवयहिदिटोदीर्घप्रसंगः। दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादकारे ण्व्यवधानाभावः। यदिपुनरिति·इडि तिव
र्ततेदीर्घ इतिनिर्द्दिश्यते तत्रदीर्घइड्भवतीतिसामर्थ्याद्व्यक्तिपरित्यागेनेकारजातिराश्रीयते दीर्घग्रहणाच्च दीर्घव्यक्तिसमवेतासाविधीयतेटकारोदेशविध्य
र्थइतिसामर्थ्यादीडागमविधिः एवंचषष्ठीनिर्द्दिष्टमिड्ग्रहणंनकर्त्तव्यं·चिण्वदिड्वास्यापवादइतितत्र दोषाभावः। नचकस्यचित्स्थानिनो दीर्घत्वं विधीयतइ
तिस्थानिवत्त्वानिषेधात्पूर्वस्मादपिविधौ स्थानिवत्त्वादकारेणव्यवधानाद्यल्लोपेईटो प्रसंगः। अथत्वागमान्तरेपि दीर्घत्वमस्त्येवायं दीर्घविधिस्तदाय

किंकारणं·मध्यमाभावात्·षष्ठीनिर्द्दिष्टस्यादेशउच्यं तेनचात्र षष्ठीपश्यामः। क्रियमाणेचापीड्ग्रहणे चिण्वदिटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रा
हिष्यते·यल्लोपेच प्रतिषेधोवक्तव्यः। जरीगृहिता·जरीगृहितुं जरीगृहितव्यं·यदिपुनरिड्आगमान्तरं विज्ञायेत·इड्दीर्घइतिचेद्विप्र
तिषिद्धं·इड्दीर्घइतिचेद्विप्रतिषिद्धं भवति·यदीण्नदीर्घः अथदीर्घोनेट्·इड्दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धं· प्रतिषिद्धस्यपुनर्विधानेदीर्घत्वाभा
वः। प्रतिषिद्धस्यचपुनर्विधानेदीर्घत्वस्याभावः। बुभूर्षते विवरिष ते विवरीषते· अत्रापीड्दीर्घइत्यनुवर्त्तिष्यते·य र्हिविदेश
स्यप्रतिषिध्यपुनर्विधानं तन्नसिध्यति· ज्ञप्त्रयोः क्त्विश्रुकः किती सनेनप्रतिषिद्धेदीर्घत्वं न प्राप्नोति·जरीता·

ल्लोपेरेकोनपरिहृतः। इतरोव्यक्तिपदार्थाश्रयेणाह·इड्दीर्घइतिचेदिति·विवरीषतइति·सनीवन्ध्रग्रहेत्युभोवेत्यनेनपक्षेईटचप्रसक्तेसनिग्रहगुहोश्चेसनेनोभयस्मिन
पिप्रतिषिद्धेइट्सनिवेतिपक्षेइड्विधीयते ततःपुनरीटोविधानाभावादीर्घईकारःपक्षेनश्रूयेत·इट्स्तुपक्षेदीर्घविधौ दोषाभावः। अत्रापीति·इट्सनिवेसत्रदी
र्घइतिवृतइतिचानुवर्त्तनइतिसिद्धंत्रैरूप्यं·विदेशस्यमिति·दीर्घग्रहणमनुद्धनेरत्राभंसंभवः। जरीतेति·उदात्तत्वादिट्प्राप्तोवृतोवेसनेनर्ईट्वश्रुकः
किती·तिप्रतिषिद्धःईकारजातसाश्रयणाईटोपिप्रतिषेधःप्रवर्त्तते ततोज्ञप्त्रयोः क्त्वीसनेनइटि विधीयमानेपक्षेदीर्घोनस्यात्॥ ॥७॥ ॥७॥ शिवः
४१

पसे·

एतस्य निहरति॰ ईटो विधिरिटः प्रतिषेध इति॰ हृतोवेत्यनेन पक्षे ईडागमो विधीयते श्युकः कितीत्यनेन तु नेडित्यधिकारात्क्तिप्रत्याश्रयणाच्च निषेध इटो न तीटः। पाठान्तरं तु प्रकृ
तेर्थे दुर्योजत्वादस्माभिर्नोपन्यस्तं॰ सन्मार्गसंभवे को हि विमार्गमतिमान्भजेत्॰ यदि तर्हीति॰ इट्प्रतिषेध इटो यथा न भवत्येवं कार्यान्तरस्याप्यप्रसंगः। तस्मान्नेत दिति॰
इड्ग्रहणे इकारा कृतिराश्रयणीया न तु व्यक्तिः। भवति चेदिति॰ जग्रभ्याः क्तीति द्वौ दोषमेवेत्यर्थः। नन्वनुवादस्त्व विधावपीकारान्तत्वाश्रयणाज्जग्रदिता जरीत्येति रूपद्व

ईटो विधिरिटः प्रतिषेधो यथा प्राप्नं इट्दीर्घो न विष्यति॰ यदि तर्हीटो ग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवति जरीतान क्तासेडिति किल प्रतिषेधो न प्रा
प्नोति॰ इह चाग्रहीदिति इट ईटीति सिज्लोपो न प्राप्नोति॰ इह चाग्रहीत्वेनेटीति वृद्धिप्रतिषेधो न प्राप्नोति॰ मा भूदेवं त्यन्तानामित्येवं न विष्यति
अत्रापि नेटीत्येवानुवर्त्तते तत्रावश्यमिड्ग्रहणे नित्यनुवर्त्यमथाग्रहीदित्येवमर्थं तथा अग्रहीध्वमग्रहीढ्वं विभाषेट इति मूर्द्धन्यो न प्राप्नोति॰ तस्मा
न्नेतच्छक्यं वक्तुं इटो ग्रहणे ईटो ग्रहणं न भवतीति न वति चेत्यतिषिद्धस्य पुनर्विधाने दीर्घत्वाभाव इत्येव॰ तस्मादशक्य इड्दीर्घ आगमान्तरं वि
ज्ञातुं न चेद्विज्ञायते इटो ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं॰ आर्द्धधातुकस्येति वर्त्तते॰ ग्रहः परस्यार्द्धधातुकस्य दीर्घत्वं वक्ष्यामि॰ इहापि तर्हि प्राप्नोति॰ ग्रहणं
ग्रहणीयं॰ वलादेरिति वर्त्तते॰ एवमपि ग्रहीता ग्रहीतुमत्र न प्राप्नोति॰ अतपूर्वगत्वान्न विष्यति॰ एवमपि ग्राहकः अत्र प्राप्नोति॰ किं च इ
ट्प्रतिघातेन खल्वपि दीर्घत्वमुच्यमानं मिटं बाधेत तस्मादिटो ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतमार्द्धधातुकस्येड्वलादे
रिति॰ ननु चोक्तमेवमपि कर्त्तव्यमग्रहणे स्य संप्रसयः षष्ठ्यनिर्द्देशात्स्विति॰ नैष दोषः। ग्रह इत्येषा पंचमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीप्रकल्पयि
ष्यतीत्यस्मादित्युत्तरस्येति॰ एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति यदुक्तं चिण्वदिटः प्रतिषेध इ
यं न विष्यति॰ नैतदस्ति॰ विधौ जातसाश्रयेत्सविते सादावपि दीर्घः॥
स्यात्तस्मादिडितस्य दीर्घस्येड्ग्रहणेन ग्रहणं न तु विधेयस्य॰ ग्रह इति॰ इडागमे कृते तदाश्रयत्वादार्द्धधातुकस्यादेः परस्येति इट एव दीर्घः। वलादेरिति॰ वलादित्यपहृष्टमित्याश्री
यते॰ इतरः सांप्रतिकं वलादित्वमाश्रिसाह॰ एवमपीति॰ अतपूर्वगत्वेति॰ सांप्रतिकाभावादलिटीति प्रतिषेधाच्च॰ इट्प्रतिघातेनेति॰ येन नाप्राप्तिन्यायेनेटं बाधित्वा कृते

भा॰के॰

४२ नचेति॰ जुहुधत्योश्चश्लौ सनेन ननु चला दिलक्षण एवेह प्रतिप्रसत्य नइत्याप्राकरणिकत्वाभावाद्दीर्घः सिध्यति॰ यङ्लोपे चेति॰ सन्यङं तस्यस्याने द्विर्वचनमित्यस्मिन्पक्षे प्रकृतिप्रत्यय

सम्मोहात्लक्षः सम्प्रहिः॥ ननुच द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षस्तत्र स्थितस्तत्कथमस्थितपक्षाश्रयेण परिहारः॥ अत्राहुः॥ यङ्लोपे चोक्तमित्यत्रायमभिप्रायो वार्त्तिककारस

द्विः प्रयोग एव द्विर्वचने पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादकारेण व्यवधानाद्दीर्घाभावः॥ नपदान्तेत्यत्र पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति वक्तव्यं तस्मिन्नुच्यमाने पदान्त

वरेयल्लोपस्वरवर्जं द्विर्वचनादीनि न वक्तव्यानीति सामान्यके दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वं भवत्येव॰ सूत्रकारमतेपि ग्रहे विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणा यङ्लोपे दी

र्घाभावसिद्धिः॥ भाष्यकारेण तु स्थितमपि पक्षमाश्रित्य तदन्त द्विर्वचनादिति विवृतं अन्यथास्य दोषस्य सम्यक्परिहाराभिधानादनादरात्॥ ॥स्वरतिसूति॰॥ ॥अथे =एकाचो द्वे इत्यत्र २=

ति॰ इङ्सनिवेसतः॥ लिङ्सिचोर्निर्दिष्टस्यार्थमिति॰ ननु स्वरतिग्रहणं क्लिङ्सिचोरनुवृत्तिर्न भविष्यत्यृतश्च संयोगादेरिती द्विकल्पस्य सिद्धत्वात्॰ नैतदस्ति॰ नित्यार्थं स्व

नचैवं दिङ्प्रकृतः॥ यङ्लोपे कथं॰ यङ्लोपे चोक्तमिति सर्वत्र॰ क सर्वत्र यत्रैव प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमथापि इड्दीर्घ आगमान्तरं विज्ञायते॰ यङ्लोपे

चोक्तं किमुक्तं तदन्त द्विर्वचनादिति॰॥ ॥स्वरतिसूति॰॥ ॥अथ वेति वर्त्तमाने पुनर्वावचनं किमर्थं॰ पुनर्वावचनं लिङ्सिचोर्निर्दिष्टस्यार्थं॰ पुन

र्वावचनं क्रियते लिङ्सिचोर्निर्दिष्टस्यार्थं॰ अथ किमर्थं स्तृतिस्तृयस्योः पृथग्ग्रहणं क्रियते स्रुवतेर्मा भूदिति॰ अथ किमर्थं धूञः सानुबन्धकस्य ग्र हणं

रतिग्रहणमित्यज्ञापकं लिङ्सिचोर्वृत्तेः॥ अथ किमर्थमिति (हणं क्रियते धुवतेर्मा भूदिति॰ किं पुनरियं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते कथं च प्राप्ते कथं

स्वग्रहणं क्रियतामिति भावः॥ स्रुवतेरिति॰ अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति स्रुवतेरेव ग्रहणं स्यात्स्तृग्रहणेपि क्रियमाणे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्वि शिवः

करणस्यैव ग्रहणमिति स्तृयतेरेव ग्रहणं स्यात्॰ अस्याश्च परिभाषायाः स्तृग्रहणे कर्त्तव्ये स्तृतिस्तृयतीति भेदेनोपादानमेव ज्ञापकं॰ धूञ इति॰ धूञ्कम्पने इति स्वादौ

क्र्यादौ च पठ्यते इति द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणं॰ धु विधूनने इत्यस्मात्तु नित्यमिड् भवति॰ किं पुनरिति॰ स्वरत्युद्देशेनायं विचारोन्येषां तूदात्तत्वात्प्राप्ते विभाषा नित्यप्रा ४२

दोषाभावाच्च॰ स्वरतेस्तूदात्तानुदात्तत्वप्रतिज्ञाने दोषदर्शनाद्विचारः॥ कृतां च स्वृ इत्यविति परिगणनादस्योदात्तत्वं न प्रतिज्ञातं॰ तत्र किमुदात्तत्वप्रतिज्ञानेन दो

षः परिह्रियते अथानुदात्तत्वप्रतिज्ञानेन्यायेनेति प्रश्नः॥

=ननुसते॥ ३=

यदिस्वरतिरुदात्तइति॰ ननु क्ङिति प्रसये श्रुकः किती ति प्रतिषेधात्त आद्यान्ते विशेषेयं स्यात्॰ नैतदस्ति॰ अल्पविषयत्वप्रसंगात् स्वरतेः आम विशेषायां तु मर्त्यविशेषेयं भ
वति॰ किमर्थमिति॰ यदि पक्षे इण्निरसर्थं तदा कथं नोऽस्य इतीममपीदं पक्षे निवर्त्तयेदिति प्रश्नः॥ निरसर्थमिति॰ निरस्तिः कंचिदेव विधिं बाधते न सर्वमिति भावः॥ स
विधिरिति॰ कथं नोऽस्य इत्येषः॥ अयं प्रतिषेध इति॰ आम विशेषापक्षे यथा वलादिलक्षणइट् प्राप्तो निषिध्यते तथा स्वलक्षणोपि प्रतिषिध्येत॰ अनुदात्तविज्ञाने तु इमौ
रपि विधित्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिः॥ सोपीति॰ चेधर्म्मेण दृष्टांतः॰ यथा मृदुकार्पाससूत्रैः रज्ज्वादिर्दुर्बलो नैवं कथं नोऽस्य इत्ययं विधिः॥ सयथैवेति॰ कश्चिद्यतीसादे॰

यदिस्वरतिरुदात्तस्ततः आद्ये अथानुदात्तस्ततोऽन्त्ये॰ स्वरतिरुदात्तः पक्षे किमर्थं तर्हि वावचनं॰ वावचनं निरसर्थं॰ वावचनं क्रियते
निरसर्थं॰ अनुदात्ते हि क्ङिति वा प्रसंगः प्रतिषिध्य पुनर्विधानात्॰ अनुदात्ते हि क्ङिति सति पुनर्विभाषा प्रसज्येत तस्मात् किंकारणं॰ प्र
तिषिध्य पुनर्विधानात्॰ प्रतिषिध्य किलायं पुनर्विधीयते॰ सयथैवैकाज्लक्षणं बाधते एवं श्रुकः किती त्येतमपि बाधेत॰ यदितद्
दात्तः पक्षिष्यति विप्रतिषेधं स्वरतेर्वेट् इत्यादतः स्ये विप्रतिषेधेनेति तन्नोपपद्यते॰ किंकारणं॰ सविधिरयं प्रतिषेधः विधिप्रतिषे
धयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः॥ सोपि विधिर्नेमइत्यामिवकार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते॰ अपवायेन नाप्राप्ते तस्य बाध
नं भवति॰ न चाप्राप्ते वलादिलक्षणे इयं विभाषा आरभ्यते स्य लक्षणे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च॰ अपवादमध्ये पठिता दाः पूर्वान्विधीन्बाधं ते इत्ये
वमियं विभाषा वलादिलक्षणमिटं बाधिष्यते स्य लक्षणं न बाधिष्यते॰ अथवा पुनरस्त्वनुदात्तः॥ ननु चोक्तमनुदात्ते हि क्ङिति वा प्रसंगः

×सयथैवैकाज्लक्षणं प्रति×
×मर्थं बाधते एवमिममपि×
×बाधते××

एवमिममपीति॰ न च स्वरतेरुदात्तत्वे येन नाप्राप्तिन्यायो स्ति येनैकाज्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधेत न स्वरतिलक्षणं॰ यद्येवं विप्रतिषेधानुपपत्तिः स्यलक्षणस्य विधेस्तप
वादत्वादन्यथापीट् स्यासिद्धत्वोपपादि विप्रतिषेधः अथवा सविधिरयं प्रतिषेध इति विधेर्दुर्बलत्वं यदुक्तं तदनेन निराकृतं तत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वादुपपद्यते विप्रतिषेधः
अथवेति॰ परिभाषाश्रयणादुत्सर्गाभावे पतीतस्वयोर्विप्रतिषेधोपपत्तौ परत्वेन व्यवस्था॰ उदात्तत्वे दोषं प्रतिविधायानुदात्तत्वे दोषं प्रतिविधत्ते॰ अथवेति॰॥ ॥

=येन नाप्राप्ते इति मध्ये पठिता दा इति चेत्सर्थः॥ १९=

भा॰कै॰
४३

नचाप्राप्ते एकाज्लक्षणे इति॰ अयमेव पाणेरुक्तः॥ केचित्तु वलादिलक्षण इति पठंति॰ वलादिमात्रविषयत्वा द्वलादिलक्षणश्चात्र बाध्यते॰ श्युकः किती त्येतस्मिन्निति॰ तत्र सत्येव सत्रो भयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं॰ येम्यश्चानुदात्तेभ्य इति॰ प्रतिषेधकांडस्य पुरस्तात्करणस्य सर्वे इट्प्रतिषेधार्थतात्॰ मध्य मिति॰ यधुम्लक्षणं प्रतिषेधमध्यं विकल्पो बाधेत ततः स नियम्यत इत्येवं स स्य प्रतिषेध ... स्याभावादनेनैव सति विकल्पस्य सिद्धत्वात्सुनस्त्वन्न विरुध्यात्॥ ॥इणि॥ ॥सिद्धेति॰ नि

नैष दोषः॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते एकाज्लक्षणे प्रतिषेधे इयं विभाषारभ्यते श्युकः किती त्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च॰ अथवा श्युकः किती त्येष योग उदात्तार्थश्च येभ्यश्चानुदात्तेभ्य इट्प्राप्यते तद्बाधनार्थश्च॰ अथवा श्युकः कितीत्येतन्नुवर्त्तिष्यते॰ अथवा आचार्यप्रवृत्ति र्ज्ञापयति नेयं विभाषोऽक्लक्षणस्य विषये भवतीति यदयं सनीवंतर्द्धभ्रस्ज श्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनामिति स्व ग्रहणं करोति॥ ॥इणि ष्ठा यां॥ ॥इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थं॰ निसार्थोयमारंभः॥ नैतदस्ति प्रयोजनं॰ सिद्धात्र विभाषा पूर्वेणैव तत्रारंभसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति॰ नात्र पूर्वेण विभाषा प्राप्नोति॰ किं कारणं॰ यस्य विभाषेति प्रतिषेधात्तत्रारंभसामर्थ्याद्विभाषा लभ्येत पुनरिड्ग्रहणादिडे व भवति॥ ॥तीषसह॥ ॥इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः॥ इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ इरमात्त्वत् एषिता एषितुं एषितव्यं॥ ॥वसतिक्षुधोरिट्॥ ॥इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं किमर्थं॰ पुनरिड्ग्रहणं निसार्थं॰ इडिति वर्त्तमाने पुनरिड्ग्रहणं क्रियते नि सार्थं॰ निसार्थोयमारंभः॥ ॥७॥

रः कुषइसनेन॥ ॥तीषसह॥ ॥इषुइच्छायामिति केचित्तोदादिकमुदितमभिधीयते अन्ये त्वदिलस्य प्रयोजनमपश्यंत इष इच्छायामिति पठंति॰ ये त्विह तीषुसहेति पठंति तन्मते नेह विशेषणार्थ उकारस्तत्रवार्त्तिककारमते च योपीषयोननुबंधका इह च तीषसहेति पाठस्तदाह॰ इषेर्निर्दि ष्टस्य आभीक्ष्ण्ये इत्यस्य क्रैयादिकस्य तु विकल्पमिच्छति वार्त्तिककारः तौदादिकस्य तु उदित्वमुपगम्यमाने तीषसहेति पाठे अननुबंधकपरिभाषया क्रैयादिक स्यैव ग्रहणं स्यात्॰ इरमात्त्वदिति॰ विकल्पः तेन इषगता विसस्मात्तकारादेर्निसमिड्भवति॥ ॥५॥

शिव॰
४३

=परस्मैपदेपरे इसमर्थे उनलुमनेतिनिषेधेन न स्यदित्याशयात्स्माद्दिति भावः ॥ २= भाष्ये ततीलुपसंख्यानं २=

गमेः ॥ ॥ सिद्धं त्विति । इत्युक्ते जिगमिषितेत्यत्र इतिजिगमिषिष्यतेइति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्याप्रतिषेधाभावः ॥ केचित्तु योगविभागेनेष्टसिद्धिमाहुः । गमेः सकारादाविड्भवतीत्येको योगः ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो नियमार्थः । तुल्यजातीयत्वाच्च नियमस्यात्मनेपदविषय एव निवर्त्स्यत इति कृतिपरस्मैपदत्वं किं

गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥ ॥ गमेरिट्परस्मैपदेषु चेत्कृत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । जिगमिषिता जिगमिषितुं जिगमिषितव्यं । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । न कर्त्तव्यं । अविशेषेण गमेरिडागममुक्त्वा आत्मनेपदे प्रतिषेधं वक्ष्यामि । आत्मनेपदपरस्मैपदपरप्रतिषेधे तलरपरसीयुडेकादेशेषु प्रतिषेध इति । इहाप्यात्मनेपदपरप्रतिषेधे तलरपरसीयुडादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषेधे उक्तं । किमुक्तं । आत्मनेपदे तलरपरे तावत् संजिगंसिष्यते । सीयुटि । संगंसीष्ट । एकादेशे । संगंस्यते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । सिद्धं तु गमेरात्मनेपदेन समानपदस्यस्येट्प्रतिषेधात् । सिद्धमेतत् । कथं । गमेरात्मनेपदेन समानपदस्थस्येण्न भवतीति वक्तव्यं ॥ ॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ॥ वृतादिप्रतिषेधे च । किं । कृत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । विवृत्सिता विवृत्सितुं विवृत्सितव्यं । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं । न कर्त्तव्यं । अविशेषेण वृतादिभ्य इट्प्रतिषेधमुक्त्वा आत्मनेपदपरे इड्भवतीति वक्ष्यामि । आत्मनेपदपरइड्वचने तलरपरसीयुडेकादेशेष्विड्वचनं । आत्मनेपदपर इड्वचने तलरपरसीयुडेकादेशेष्विड्वक्तव्यः । तलरपरे तावत् । विवर्तिषिष्यते । सीयुटि । वर्तिषीष्ट । एकादेशे । वर्तिष्यते वर्धिष्यते । सिद्धं तु वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्यस्येड्वचनात् । सिद्धमेतत् । कथं । वृतादीनामात्मनेपदेन समानपद कादेशे

चेड्भवत्येव । जिगमिषितव्यं जिगमिषवमिति ॥ ॥ न वृद्भ्यः ॥ ॥ सिद्धं त्विति । तेन समानपदस्थस्येड्भवतीति वक्तव्यं । चतुर्ग्रहणं किं । विवृत्सासि कृपियहणमनर्थकं च । चतुर्ग्रहणं

८२ परस्मैपदेष्वलुक्यपि प्रतिषेधो भवतीति विवृत्सतमिति । अन्यथान लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् सपलक्षणप्रतिषेधः स्यादिति विवृत्सितीयतः सचतुर्णामेव वदात्मनेपद

स्य बहिरङ्गत्वादिडभावः ॥ चतुर्ग्रहणं चेति । कृपः सामर्थ्यं इति समानन्तरं कृकरणं पठ्यते नवृधुतादीनां वृतादीनां च समासार्थं भविष्यति । एकस्यानेकप्रयोजना वि

वर्त्तमिमिस इत्येतदवस्थानु

सर्वेभ्य इति· संकल्प्समतीसादौरूपेरपीसर्थः। भवेत्तासिग्रहणमिति· रूपिग्रहणाकरणपरमेतत्त्तु तासिग्रहणाकरणपरं तथा चास्यापि प्रत्याख्यानं करिष्यते· प
रस्मैपदेष्विति वर्त्तत इति· इतादीनामनुदात्तत्वात्ससनो विगायरूपेस्तासिंचा[illegible]र्धातुकं वत्तादिपरस्मैपदपरं नास्ति· एतच्च यथान्यासाश्रये णोच्य
ते· यदात्वात्मनेपरेन समानपदस्यस्ये इवतीलुच्यते तदा परस्मैपदेष्विति नानुवर्त्यते स्मिन्ननुवर्त्तमाने तासिचेत्यपि कर्त्तव्यं रूपइत्येतत्तु न कर्त्तव्यं रू

सर्वेभ्यो वृतादिभ्यः प्रतिषेध इष्यते. तासिग्रहणं चानर्थकं· किंकारणं· निवृत्तत्वात्सकारस्य· निवृत्तं सकारादावितिं· तास्यग्रहणे चेदानी
मक्रियमाणे रूपिग्रहणेनानार्थः एषोपि हि वृतादिः पंचमो भवेत्· रूपिग्रहणं न कर्त्तव्यं तास्यग्रहणं तु कर्त्तव्यं· यद्यपि तत्सकारादावितिन
तच्छक्यं निवर्त्तयितुं तत्र्यपि हि प्रसज्येत· वर्त्तितावर्द्धिता· तास्यग्रहणे चेदानी क्रियमाणे रूपिग्रहणमपि कर्त्तव्यं· अन्येभ्योपि वृतादि
भ्यस्तासौ मा भूदिति· भवेत्तास्तिग्रहणं कर्त्तव्यं रूपेस्तु ग्रहणं नैव कर्त्तव्यं· अन्येभ्योपि वृतादिभ्यस्तासो कस्मान्न भवति· परस्मैपदे
ष्विति वर्त्तते· रूपेरेव च तास्य रस्मैपदपरः· नान्येभ्यो वृतादिभ्यः। यद्येवं तास्यग्रहणेनापि नार्थः· तचि कस्मान्न भवति परस्मैपदेष्विति
वर्त्तते·॥ ॥उपदेशेऽत्वतः॥ ॥तासावत्वत्प्रतिषेधे थलि सः प्रतिषेधप्रसंगो कारवत्वात्· तासावत्वत्प्रतिषेधे थलि सः प्रतिषेधः प्राप्नोति
जघसिथ· किंकारणमकारवत्वात्· सोपि ह्यकारवान्· सिद्धं तु हलादिग्रहणात्· सिद्धमेतत्· कथं· हलादिग्रहणं कर्त्तव्यं· त
च्चावश्यं वक्तव्यं अघशी प्रयोजयतः। अघशी तावन्न प्रयोजयतः किंकारणं· तासावनिट् इत्युच्यते सेटौ चेमौ तासो· अंजश्च तर्हि प्रयो
जयतः। अंजश्चापि न प्रयोजयतः तासौ नित्यानिट् इत्युच्यते विभाषितेटावेतौ· अदिस्तर्हि प्रयोजयति· आदिथ·॥

पेरन्येभ्यो वृतादिभ्यस्तासेरात्मनेपदपरत्वादिटोभावात्॥ ॥उपदेशे·॥ ॥तासावितिं· तासाविडभावे सति तत्स्थलि प्रतिषेधे विधीयमाने इत्यर्थः। सिद्धंत्वि
ति· उपदेशग्रहणेन द्वयं संबध्यते उपदेशे यो त्वान् हलादिश्चेति न च घसिरुपदेशे हलादिः। अंजश्च तर्हीति· अश्रुया सा विसस्यानुदात्तत्वात्सल्यभावादुपन्यासो युक्तः॥

=भारस्तर्हीति· इडस्तीति प्रणसिद्धं· दहलादिग्रहणप्रयोजकलोकिमेकोरविनः। नचायंभावः। अदेस्तापदेशास्य घसेर्थ्यावर्त्तकेहलादिग्रहणेनैवादेरिष्टप्रतिषेधप्राप्तौ नित्यसिद्धेरिडस्तीति सत्राद्विमात्रविषमेऽष्टप्रदातिफलकमादिग्रहणं न कार्यमिति· सिद्धान्तेतु वाक्यरूपेण न कस्याणानी

निदृम

क्रियमाणेपीति। यद्यपि स्थान्युपदेशे घसिर्हलादिर्न भवति तथापि स्तोपदेशे हलादिरेव। तस्य चाभावादिति। उपमाने दृष्टानां धर्माणामुपमेये भूतानामभिनां वा संप्रत्ययः
तद्वतास्वच्छब्दवल्लिनेङ्गवतीत्युच्यमाने यद्यपि घसिस्तासो स्थाने तस्य लिप्रतिषेधो इति दर्शयेत। यत्तस्तु तासो नास्ति तत्रो स्य तासावेशाकांप्रति पत्तुमितिस्थल्यतिदेशो न प्र
वर्त्तते। अनिड्यस्तावित। असत्वादेवेड्भावात्। सप्तम्यर्थ इति। तासाविव तास्वदिलोपपक्षे पिकमधिकरणमाश्रीयते तासो परतः पूर्वस्य यथेण्न भवति तथा
थल्यपीत्यर्थः। ननु चास्य स्थान्य दिस्तासावस्ति स चानिड्ति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावात्तस्वानिट्स्यातां। नैतदस्ति। स्थानिवद्भावः शास्त्रीयेष्वेव कार्येषु भव

क्रियमाणेपि वेहलादिग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति ज घसिभ्य। एषोपि हलादिस्तस्य चाभावात्तासो। तासावनिटइत्युच्यते न च घसिस्तासावस्ति। ननु च य
स्तासो नास्ति अनिड्यसो तासो ऽभवति। नैवं विज्ञायते यस्तासावनिडिति कथं तर्हि यस्तासावस्ति अनिडिति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि कंपमनुच्यमा
नं गंस्यते। सप्तम्यर्थेपि वे वतिर्भवति। तद्यथा। मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्र इव पाटलिपुत्रवत्। एवं तासाविव तास्वत्॥ ॥ऋतो भारद्वा
जस्य॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते। न अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमित्येव सिद्धं। एवं तर्हि नियमार्थोयमारंभः। ऋत एव भारद्वाजस्य नान्यतो भारद्वाज
स्येति। क्रमात्तु तत्पपिथ वविथेति। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। ऋतो भारद्वाजस्येति नियमानुपपत्तिः। किं कार
णं। अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य। गुणे कृते रपरत्वे चानजंतत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। असति नियमे को दोषः। तत्र पचादिभ्य इड्वचनं। तत्र पचा
दिभ्य इड्वक्तव्यः। पेचिथ शेकिथेति। यदि पुनरयं भारद्वाजः पुरस्तादपकृष्येत अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं भारद्वाजस्य उपदेशे त्वतः भार

=नित्यानिट्

द्वाजेन च तासोसत्वं शास्त्रीयं कार्यं अत एव येस्य त्पुवयिथेति प्रतिषेधाभावः। क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यं न हि तासो नित्यानिट् क्रमिरात्मनेपद इड्भावात्परस्मैपदे सेट्
त्वात्॥ ॥ऋतो भा॥ ॥गुणे कृते इति। जहर्थे सादौ। न खयमजंतो नाप्युपदेशे त्वान्। असति नियम इति। जहर्थे सादावपि प्रतिषेधाभाव एव योगो स्तीति भावः। त
त्र पचादिभ्य इति। पूर्वयोगात्थलि पचादिभ्यस्य नित्यनिट्प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे इड्विधेयः। जहर्थे सादौ च नित्यप्रतिषेध इष्यते तत्र भारद्वाजस्येति वचनात्प्रसंगतस्तत्रानुसंधा
नाद्विकल्पः प्राप्नोति। नियमफलमन्यथोपपादयितुमाह। यदि पुनरिति। पूर्वयोगे भारद्वाजग्रहणं कृतात देव द्वितीययोगेनुवर्त्तते॥

तीङ्व॰

स्वस्मान्नतादिति॰ मारद्वाजस्यमतंपेविपपपिधैतिअन्येषांतुमतंपपक्ष्यपपाधेतिइउआनः न्यासविपर्ययेतुमतविपर्ययः प्रदर्शितःस्यात्॰ ननुचनित्येपुरस्ताद्वुवि कल्पितेविधौविकल्पमात्रंप्रदर्शयितव्यंतत्रकस्यकिंमतंपक्षव्याचितंस्यात्॰ उच्यते॰ विकल्पविधानायवाग्रहोणएवकर्त्तव्येपूजार्थमाचार्यउपादीयतेसाचै वंपूजाभवति॰ यदियेनाचार्येणयःशब्दःस्मृतःसतेनैवस्मृतत्वेनोपदिश्यते॰ एवंहितस्यस्मृतत्वेनप्रमाणत्वेनस्तुतिःकृताभवसेवंचाङार्ग्यगाल्वयोरित्या

सिध्यत्येवमर्यंतुभारद्वाजःस्वस्मान्नतास्त्रव्याचितोभवति॰ एवंतर्हियोगविभागात्सिद्धं॰ योगविभागःकरिष्यते॰ अचस्तास्वत्थल्युनि टोनित्यमुपदेशे॰ ततःअत्वतःअत्वतश्चोपदेशेइति॰ ॥ ॥बभूथाततंथजगृभ्म॥ ॥ग्रहणंकिमर्थं॰नकस्यन्दस्तुकुशुस्तुवोलिटीत्ये वसिद्धं॰ एवंतर्हिनियमार्थेमारंभः॰निगमएवयथास्यात्॰क्रमाभूत्॰ वरिथेति॰ ॥ ॥वस्वेकाचाद्घसां॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते॰ व स्वेकाजाद्घसांवचनंनियमार्थंनियमार्थोयमारंभः। वस्वेकाजाद्घसामेव॰क्रमाभूत्॰विभिद्वान्॰ किमुच्यतेनियमार्थमितिनपुनः विध्यर्थोपिस्यात्॰ प्रतिषेधोपिह्यत्रप्राप्नोति॰नेड्वशिकृतीति॰ कृत्वैवस्यंवशादिश्च॰ एवंतर्हिकस्यन्दस्तुकुशुस्तुवोलिटीसेतस्मान्नि यमादत्रेड्विष्यति॰ नात्रतेनपरिप्रापणंप्राप्नोति किंकारणं॰ प्रकृतिलक्षणस्यप्रतिषेधस्यसंप्रसारंभः। प्रसयलक्षणश्चायंप्र तिषेधः। उभयोःसंप्रसारंभः कथंज्ञायते॰ ह्रस्वोर्ग्रहणात्॰ कथंकृत्वाज्ञापकं॰ इमौह्रस्वावनुदात्तौतयोःप्रकृतिलक्षणःप्रति षेधोनप्राप्नोति॰ पश्यतित्वाचार्यउभयोःसंप्रसारंभइतिततोह्रस्वोर्ग्रहणंकरोति॰ दावनेकाचार्योपादानमर्थवद्भवति॰ विकल्पस्यैकाचार्योपादाने नापिसिद्धत्वात्॰ योगविभागइति॰ ततश्चकरत्सादीनांगुणरपरत्वयोःकृतयोःरनजंतत्वेप्युपदेशेजंतत्वात्सिद्धःप्रतिषेधेअस्यनियमार्थत्वोपपत्तिःआ देशोपदेशोप्याश्रीयतेनतुस्थान्युपदेशएवेतिअजन्तादेशस्यवीशब्दस्यचक्षिङादेशस्यचख्यो विकल्पस्यलिविनेथविवयिपआचरिथआचख्या थ॥ ॥बभूथात॥ ॥ग्रहणमिति॰ एकदेशाक्षेपद्वारेणववर्थशब्दःसमुच्चयएवाक्षिप्यते॥ ॥वस्वे॥ ॥किमर्थमिति॰ यदिकादिनियमःप्रकृत्याश्रयस्य प्रसयाश्रयस्यचप्रतिषेधस्यनिवर्त्तकस्ततइदंनियमार्थमथप्रकृत्याश्रयस्यैवततोनेड्वशिकृती

= विधिनियमयोर्विशेषाभावं दर्शयति उभयथेति ॥ ९ = नियमार्थमेवेति अतएव भाष्यकृतोक्तं वयं तु ब्रूमो नियमार्थमितीति ॥ ७ = नित्यत्वात्सर्वमिति ॥ द्वन्द्वे तु कृते द्विर्वचने नेकाच्त्वाद् आमो भवति स च नित्यः आद्यन्तवत्त्वात् अनुवर्तत इव अतश्च कृते नेति आम् भवतोप्यनित्यत्वादाम् नियतः प्रविरलत्वाद् इतिपनित्यत्वं नवाश्रयणमिति तावेदं ॥

न खलु कश्चिदिति ॥ उभयथैकाजाद् इति स्पष्ट एव सोऽप्राप्यं कान्येभ्यो विभिद्यानि साद्यादिति अर्थः ॥ आहो पुरुषिकामात्रमिति ॥ अहो अहं पुरुष इति यस्याभिमानः सो ऽहो पुरुषः इत्युच्यते यथा यथोर्णास्तर्वाणेनामन्त्र्ययोर्वर्णयुक्तो इति तत्समावेशो मनोज्ञादित्वाद् वुञ् कस्याभिप्रायेणोच्यते नेनखलु कश्चिद्विशेष इति ॥ अन्यत्र विशेषोऽस्त्येव ॥ यदिकादिनियमः प्रसक्ताश्रयस्य प्रतिषेधस्य स्यात् ततो पुपुविवेत्यादौ स्मुकः कितीति प्रतिषेधः स्यात् इडग्रहणं च क्रादिसूत्रे ऽनर्थकं स्यादिति प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधः क्रादिनियमेन निवर्त्यत इति तत्र मिदं नियमार्थमेव ॥ अथैकाज्ग्रहणमिति ॥ क्रियमाणमप्येकाज्ग्रहणमनित्यनिवृत्तये नालमिति मत्वा प्रश्नः ॥ विभिद्यानिति ॥ कृतद्विर्वचनानामनेका

न खलु कश्चिदुभयथा प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च तुल्यजातीये असति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको ऽवलयेवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको ऽवतिष्ठति ॥ अथ यावता वसावेकाजाद् इति स्पष्टाभवितव्यं को ऽन्यत्र विशेषः नियमार्थे वा सति विध्यर्थे वा न खलु कश्चिद्विशेषः ॥ आहो पुरुषिकामात्रं तु भवानाह विध्यर्थमिति वयं तु ब्रूमो नियमार्थमिति ॥ अथैकाज्ग्रहणं किमर्थं ॥ इहमा भूत् ॥ विभिद्यानु चिच्छिद्यानिति ॥ क्रियमाणेऽपि वै एकाज्ग्रहणे अत्र प्राप्नोति एषोऽपि ह्येकाच् ॥ एवं तर्हि कृते द्विर्वचने य एकाच् ॥ किं वक्तव्यमेतत् न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते ॥ एकाज्ग्रहणसामर्थ्यात् ॥ न हि कश्चिदकृते द्विर्वचने ऽनेकाजस्ति यदर्थमेकाज्ग्रहणं क्रियते ॥ ननु चायमस्ति जागर्तिः जागरवांसो अनुग्मन्तः यत्तर्ह्याकारग्रहणं करोति न हि कश्चिदकृते द्विर्वचने आकारान्तो ऽनेकाजस्ति ननु चायमस्ति दरिद्राति ॥

कृतेवारितार्थं विभक्त्यायमस्तु नार्थ इति वा नित्यत्वाद् विध्याप तेः

चानित्यत्वमिति अभिप्रायः ॥ एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ यद्यपि नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते नेकाच्त्वादि एव न भवतीति परिहारो ऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावानोक्तः ॥ तथा हि द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति इहो वॅकाशो यत्र कृते द्विर्वचने एकाच्त्वं पेचिवामादिवानिति विभिद्यानित्यादौ तु नित्यत्वात्सर्वं द्विर्वचनं जागर्तीति उभयविद् जागरभ्यो ऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वादामो जागर्तेः परः क्वसुः विरिजिरिचकास्तादिभ्यस्तु कास्येनेकाज्ग्रहणं चुलुंपाद्यर्थमित्यामा भामिति कसोः परस्यासंभवः ॥ जागर्वांस इति ॥ द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥

= न दरिद्रातेः कृतो कारस्यनेकाज्ग्रहणमिति आमामाप्यमिति कथमिदुपदिश्योतआह दरीति ॥ अनित्यत्वमिति अत एवकाभ्रस्यादिति स्वरदरिद्रांचकारेति भाष्यप्रयोगः संगच्छत इति बोध्यं ॥ भाष्ये सिद्धोसाविति एवंचादन्तत्वाभावान्नास्य तत्र प्रवृत्तिरिति भावः ॥ सामान्यमि विशेषविरिति आकार

न दरिद्रातेरिति· दरिद्रातेरनिसआमिलात ओं णलइसो कारे विधातव्ये ओकार विधानेनज्ञापितमोकारस्य प्रश्लिष्टवर्णत्वादुच्चारणे लाघवं अवतो कारस्य तु विश्लिष्टावर्णत्वादोकाराद्धिततरलाच्चगौरवमिसोकार एव विधेयः। नन्वरद्धिरेचीति वृद्धौकृतायांपपाविसादिसिध्यति दरिद्रावितिलाकारलोपेन सिध्यति· तदर्थमोकारविधानमिसनिसत्वमस्माद्दामोज्ञापयति· सिद्धोसाविदूविधाविति· कचित्तु सिद्धसिद्ध इति पाठः। सिद्धश्चासौ सिद्धश्चेति विशेषणसमासोयंत सिद्ध इत्यर्थः। एकेन सिद्धशब्देन [illegible] सामान्यसिद्धिः प्रतिपाद्यते द्वितीयेन तु विशेषसिद्धिः। एवमपीति· सांप्रतिकस्याकृतद्विर्वचनस्यानेकाचआकारांतस्याभावात् दरिद्राग्रहणेकर्तव्ये लाघवार्थमाद्ग्रहणंस्यादिति नैकमुदाहरणमाद्ग्रहणं प्रयोजयतीति नोक्तं· नेकमुदाहरणमिति· ऋणोतेर्वद्वावादेका त्वादेकाज्ग्रहणेनानिवृत्तिः। जागर्त्तेर्नेति· सत्रमिदं

= तथाचदरिद्रारिति सेवत्वकल्पनमितिभावः ॥

नैदरिद्रातेरिदानुवितव्यं· किंकारणं· उत्क्रमेतत् दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्चप्रत्ययविधाविति· यश्चेदानीं सिद्धः प्रत्ययविधौ सिद्धोसाविद्धिधौ· एवमपिन्नतपूर्वगति विज्ञायेत आकारांतोयोन्नतपूर्व इति· एकाज्ग्रहणमेवतर्हिज्ञापकं· ननुचोक्तं जागर्सर्थमेतत्स्यात्· नैकमुदाहरणमेकाज्ग्रहणं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनंस्याज्जागर्त्तेर्नेत्येवब्रूयात्· अथ घसिग्रहणं किमर्थं न एकाजित्येव सिद्धं· घसिग्रहणमनकत्वात्· घसिग्रहणं क्रियते लोपे कृतेऽनकत्वादिट् प्राप्नोति·

नियमार्थं· तत्र यघस्य जागर्त्तिरेव नि वर्त्तः स्यात्तस्यैव साक्षान्नतिषेधं कुर्यात् दधीयसी दिद्रासाप्रतिपत्तिः। नच दरिद्रातिर्द्वितीयो निवर्तेस्यांतस्य स्यायामाग्रहणस्याकृतद्विर्वचनानेकाजाकारांतार्थत्वात् न्नतपूर्वकारांताश्रयणात्सादेवनन्तइडागमोयघावे काज्ग्रहणेन कृतद्विर्वचनाएकाचोग्रहणं तेतदाग्रहणं कृतद्विर्वचनानेकाजाकारांतार्थं पपिवानितिसांप्रतिकाकारांतसंभावेन्नतपूर्वगतिरयुक्ताश्रयितुं· अथघसिग्रहणमिति· द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावः पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणप्रत्याख्यायते द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यस्तितच घस्त्व सितिस्थितेषघसिजसोर्हलिचेलुपधालोपं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधित्वाद्द्विर्वचनं भवति तत्र कृते पुनः प्रसंगविज्ञानादुपधालोपस्तत्र कृते द्विर्वचन एकाज्भवतीति सिद्ध इडागम इति प्रश्नः। इतरस्तु स्थानिवद्भावांशासर्वविप्रतिषेधोनाश्रि

= आद्ग्रहणस्य तज्ज्ञापकत्वापेक्षयाऽन्नतपूर्वानेकाजाकारांतार्थत्वंयुक्तमितिभावः ॥ प्रसोरजागुरिति न्यासात् ॥ पपिवानितीतिप्रयुक्तसत्याकारलोपः संनिपातपरिभाषया ॥ एकाज्ग्रहणेन कृताद्विर्वचनैकाचामग्रहणे त्वर्थः ॥

नित्यो लोप इति । हल्यचि च विधानात् । इड् तु लोपे कृते नेन कृतत्वं प्राप्नोतीत्यनित्यः । पूर्वविप्रतिषेधबाधात् । इडपि नित्य इति । कृते द्विर्वचन उपधालोपे चाभ्यासाकारस्य यणि कारान्तत्वात् । स्थानिवद्भावबाधात् । अनित्य इडिति । पूर्वविप्रतिषेधबाधात् । एवं तर्हीति । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवदिति सर्वत्र नाश्रीयत इति स्थानिवद्भावादनेकाच्त्वमिति न चोदनीयं । स्थानिवद्भावबाधात् । न सिध्यतीति । परत्वादिति । नित्यत्वादिडपि वक्तव्यं । वचनादिति । अपवादत्वादिति न बोद्धव्यं सत्यपि संभवे बाधनं ।

इदमिह संप्रधार्यं । इट् क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यं परत्वादिडागमः । नित्यो लोपः कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि । इडपि नित्यः कृतेपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्य इट् न हि कृते लोपे प्राप्नोति किं कारणमनच्कत्वात् । एवं तर्हि द्विर्वचने कृते अभ्यासयोकारस्य यणादेशे च इड् भविष्यति । नासिध्यति किं कारणं । द्वित्वाल्लोपस्य परत्वात् । द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यं परत्वाल्लोपः । लोपे च कृते ताद्धि द्विर्वचनं न प्राप्नोति । घसिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । कथं वचनादिड्भविष्यति । इटि कृते द्विर्वचनं क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं भविष्यति ॥ ॥विभाषा गमहन ॥ ॥दृशेश्चेति वक्तव्यं । ददृश्वान् । ददृशिवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दृशेरिति वर्तते ॥ ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ॥स्वरतेर्वेट्त्वादृतः स्येति विप्रतिषेधेन । स्वरतिलक्षणो ह्यावर्ततेऽतः स्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । स्वरतिलक्षणस्य वा वचनस्यावकाशः । स्वर्ता स्वरिता । ऋतः स्येत्यस्यावकाशः । करिष्यति हरिष्यति । इहोभयं प्राप्नोति । अस्वरिष्यत् । ऋतः स्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥यमरमनमातां सक्च ॥ ॥किमुदाहरणमयंसीत् । अरंसीत् । अनंसीत् । अयासीत् । अवासीत् । नेतदस्ति कोऽस्यत्र विशेषः सति वा इट्यसति वा ।

= किं विति । सत्यपि संभवे बाधनं तु तैरेव यत्र समानफलकालं विनाधो येषां कागमस्त्वत्रेत्रदीपिस्पष्टः २ = स्या २ = सावकाशं श्लोकि । सत्यपि संभवे बाधनं स्यापागुक्तवादस्य विरोधाभावेनात्सर्गं समानं

वती ति लोपद्विर्वचनयोरिष्टावाधप्रसंगात् । किंतु क्रमः प्रदर्श्यते । घसिग्रहणे क्रियमाणे कृताकृतप्रसंगित्वादिडागमो नित्यः कृतयोरपि लोपद्विर्वचनयोः प्रवर्तमानत्वाच्च कासाश्च लोपेपि नित्यः तत्र परत्वादिडागमः ततो लोपः ततो द्विर्वचनमिति सिद्धं जक्षिवानिति ॥ ॥विभाषा गमहन । दृशेरिति वर्तत इति । विभाषा सृजिदृशोरित्यतः इटत्र निवृत्तौ नामिति योगं प्रयोजनाभावादुक्तं यत्र सकाजादथ सामित्यत्र विभाषाग्रहणं संबद्धं दृशिग्रहणमनुवर्तते ॥ ॥यमरम ॥ ॥किमुदाहरणमिति । वृत्तिकारेणैकवचनान्तानामुदाहरणानुपन्यस्तानि । तत्र विशेषं संगिरावबुध्याष्टच्छति । कारस्तु दृष्ट्वा भावं स्वरवर्णविशेषं मत्वैकवचनमेवोदाहरति ॥ ॥अयंसीदिति ॥

= भवेत्प्रयोजनाभावेपि = ४ २ = ५१२

=अनिटः सिचः परस्य पितउत्तत्तं भवतीति तदर्थः।२= ईडजनोः स्ध्वेतिभाष्यपाठः। तत्रसादेःसार्वधातुकसंस्त्रस्त्वौपादानाञ्चेनेति रेवानुसृष्यतेइत्याहेतदर्थमित्यादिः अतएवाह·कथंपुनरिति·४=

प्रयोगोहिप्रव॰

भा॰के॰ ४७

अयंसिषामिति·नकेवलमत्रहध्यभावो विशेषोयावल्लगिटः श्रवणमपि·माहियासीदिति·अयासीदित्यत्राऽस्वरेभवतीति तन्निरहस्यर्थोमाङ्प्रयोगोहिवेति निघातप्रतिषेधार्थः। इघ्रसस्याधुदात्तंपदंस्यात्सतितुतस्यासिज्भक्तत्वादुदात्तत्वात्सेकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तंपदंभवति·तत्राहिः सिचोन्यतरस्या मितिपक्षेआधुदात्तंपरंपक्षेंतोदात्तं·एतच्चानिटःपितउपसंख्यानमित्युपसंख्यानमनपेक्ष्यप्रयोजनमुक्तं तेनयथाभाषिकार्यमित्यत्रपर्यायेणाघं तयोरुदात्तत्वंभवसेवंमाहियासीदित्यत्रासत्यपीटिमविष्यतीटोभावाभावयोः स्वरेभेदाभावः॥ ॥ईशः॥ ॥इष्यतईशिध्वेइति·एतदर्थमेवचकारेण

इदंतर्हिअयंसिषंअयंसिषुःव्यरंसिषंव्यरंसिषुःअनंसिषंअनंसिषुःअयासिषंअयासिषुःअवासिषंअवासिषुः।इदंचाप्युदाहरणं·अयंसीत्व्यरंसीत्अनंसीत्अयासीत्अवासीत्·ननुचोक्तंनास्त्यत्रविशेषःसतिवेघसतिवेति·अयमस्तिविशेषः।यद्यत्रेणस्यादिडिःप्रसज्येत·इटिपुनःसतिनेटीतिप्रतिषेधःसिद्धोभवति·माभूदेवंत्यंतानामित्येवंभविष्यति·अत्रापिनेटीत्यनुवर्त्तते·तच्चावश्यमिडग्रहणमनुवर्त्यंअयासीदित्येवमर्थं·आकारांतत्वात्पिपदपूर्वंएकवचनउदाहरणंमाहियासीत्·यद्यत्रेणस्यादनुदात्तस्यईटःश्रवणंप्रसज्येत·इटिपुनःसत्युक्तमेतत्अर्थवत्तुसिचश्विकरणसामर्थ्यादुदात्तत्वमिति·तत्रैकादेशउदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वंसिद्धंभवति·॥ ॥ईशःसेःईडजनोर्ध्वेच·॥ ॥किमर्थोयोगविभागः।नईशीडजनांस्ध्वेइत्येवोच्येत·ईशेःस्ध्वेमाभूदिति·इष्यतेईशिध्वेइति·ईडजनोस्तर्हिसेमाभूदिति·इष्यतेईडिषेजनिषे·

शिरनुकृष्यते·ईडजनोस्तर्हीति·कथंपुनरीडजनोःस्ध्वेचेतिसूत्रपाठेयोगविभागेनेडजनोःसेग्रहणमनुकृष्यतेनिवर्त्तयितुंउच्यते·चकारेणेशेरनुकर्षणात्सकाराघोसेशसइदिसिद्धेईशःसइतिनियमार्थंविज्ञायतेईशेरेवसेरिडितिएवंतीडजनोरितिसइति·धासःसइत्यस्यानुकरणंसुपांसुलुगितिसप्तमीलुकानिर्दिष्टं·इष्यतइति·नचानिष्टार्थोयोगविभागः।जनिमइति·व्यत्ययेनग्रपूतस्यवकुलंछंदसीतिलुकूछांदसत्वादुपधालोपाभावः।जायसइत्यत्रतुनित्यत्वाद्विकरणेकृतेतेनव्यवधानादिडभावः॥ ॥७॥ ॥८॥

यष्ट्यागमपक्षेभावयाम्यां नेमातल्लबुध्या·

शिव॰ ४७

=अतएवनजादेशः॥१=

ईशे स्त्व र्हि स्वेमान्मूदिति· चकारेणेशे रनुकर्षणं ण्तत् सकारादौ ध्वशब्देचेटः सिद्धे ईशः सेइति नियमः क्रियते ईशेः सेशब्द एव सकारादावित्यन्यस्मि
न्सकारादाविति· यद्यप्येकदेश विकृतमनन्यवदिति स्वशब्दः सेशब्द एव न भवति तथाप्यन्यस्य सकारादेर्व्यावर्त्यस्याभावादन्यत्वमाश्रित्य स्वशब्दो व्यावर्त्य
ते· सेत ईति· ईड्जनोर्ध्वे चेत्यनेन सर्व सकारादेरिटि विहिते ईशः सेइत्यनेन नियमः क्रियते सेशब्द एव सकारादाविति· तेन शिस इत्यत्र न भवति
ईशिषेत्यत्र स्यानिवद्भावाद्यस्तु लोट एव स्याने स्वशब्दो नासौ सेशब्द इति व्यावर्त्यते· अत्रापीति· लोड्मो लोहि स्वो लोटोन भवतीत्युक्तं तेन यथा लोड
देशस्य स्वशब्दस्य सेग्रहणेन ग्रहणं द्विवस्येवं क्रियासमभिहारे समुच्चये च लोड्देशस्य स्व स्य· अत्रैवार्थे वार्त्तिककारवचनं साक्षि तेनाह· आ तश्चे
ष्यत इति· तदेवं दोषवान्गुरुश्च योगविभाग इत्येक एव योगः कर्तव्य ईशीड्जनांसे ध्वयोरिति·॥ ॥अतो येयः॥ ॥केषांचिदतो याइ यइति सकारांतानुक

आतश्चेष्यते·२

ईशस्त्वर्हि स्वेमान्मूदिति· इष्यते ईशिध्व· सेत र्हि यः स्वशब्दः तत्र यथा स्यात् क्रियासमभिहारे यः स्वशब्दस्तत्र माभूदिति· अत्रापि इष्यते सन
वानीशिध्वे शिध्वे सेवायमीड इति· एवं स्याद सिद्धं तु लोटो मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनादिति·॥ ॥अतो येयः॥ ॥किं सार्व
धातुकग्रहणमनुवर्त्तते उताहो न· किं चार्थोनुवृत्त्या· बाढमर्थः· यधकारास्तरो या शब्दः आर्द्धधातुकमस्ति· ननु चायमस्ति चिकीर्ष्यात् जिहीर्ष्यात्· लोपोत्र
[redacted]बाधकोभविष्यति· किं तर्ह्यस्मिन्योगे उदाहरणं· पचेत् यजेत् अत्राप्यतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं प्राप्नोति· सयथैवेयादेशो दीर्घत्वं बाधत एवं लो
रणत्वात्सोन्येषां तु सोत्रत्वान्निर्देशस्य यलोपस्यासिद्धत्वानाश्रयणादतो येयइति· किं चार्थइति· आचार्यदे((शी))यमपि बाधेतत तस्मात्सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्त्यं·॥
शीय आह· प्रयोजनाधीनाह्यधिकारानुवृत्तिरिति मन्यते· आचार्य आह· बाढमर्थइति· चोदक आह· यधकारादिति· किं तु नास्तीति भावः। चिकीर्ष्यादिति· लिङाशि
षी सार्वधातुकसंज्ञा· लोपोत्रेति· कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यो लोपः। इयादेशस्तु लोपे कृते नकारांतत्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। इतरस्त्वियादेशस्य सावकाशत्वे लोप
स्य नित्यत्वनान्यथेति मत्वाह· किं तर्ह्यस्मिन्निति· सयथैवेति· न च येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घत्वस्यैव बाधक इति शक्यं वक्तुं यस्मात्स सार्वधातुके विधीयत इति सिद्धां
तः। तथा च ज्ञाजनोर्जा इत्यत्र वक्ष्यते· जानातीत्यत्राप्यतो दीर्घो यञी स्यैव दीर्घो भविष्यतीति यदिति ङि· दीर्घो विधीयेत कथं जानातीत्यत्र स्यात्· यत्तु वक्ष्यते ति ङि· स्वं तादिति नासौ
सिद्धांतः मध्यपवादा इत्यनाश्रित्यै तदुक्तं· तस्मिन्नाश्रीयमाणे लोपमेवे

=ओष्ठ्यर्मत्वमनैनै=
=तयोरुच्यते·२=

=नयं ... सिद्धांतिनस्तेनानुवर्त्ततेरंग ... आहाचार्यदेशीयइति·४=

भा·कै·
४८

आनेमुक्॥ ॥मुकीति·पूर्वांतकरणेदोषइत्यर्थः।अदुपदेशादितिस्वरोनसिध्यतिअग्निचितानित्यादेतुरुस्वनुङ्गामतुबित्याद्युदात्तत्वंप्राप्नोतीतिस्वरविधौव्यंजनमवि
द्यमानवदितिइषयित्वाहृस्वस्वरमाश्रित्यव्यंजनमविद्यमानवदितिपरिभाषाभाष्यकारेणाव्यवस्थापितेतित्यवधानेवमुगागमः।ननुचायमिति·अकारउपदेशइत्या
श्रीयतेनतकारांतइतिमुक्ताकार मात्रमक्तइतिव्यवधानाभावः।अंगस्येति·अंगाधिकारादंगस्यमुग्विधीयमानोंगमेवंव्यवदधातबैमवांतरंनुव्यवधाते

आनेमुक्॥ ॥मुकिस्वरेदोषः।मुकिसतिस्वरेदोषोभवति·पचमानोयजमानः।मुकाव्यवहितत्वातअनुदात्तत्वंनप्राप्नोति·ननुचायंमु
गदुपदेशभक्तःअदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते·नसिध्यति·अंगस्यमुगुच्यतेविकरणांतंचांगंसोयंसंघातभक्तोऽशक्यअदुपदेशग्रहणे
नग्रहीतुं·एवंतर्ह्यभक्तःकरिष्यते·अभक्तत्वेचकिंस्वरेदोषइत्येव·पचमानोयजमानः।मुकाव्यवहितत्वादनुदात्तत्वंनप्राप्नोति·एवंतर्हिपु
रस्तादिःकरिष्यते·पुरादौदीर्घप्रसंगः।यदिपरादिःक्रियतेअतोदीर्घोयञीतिदीर्घत्वंप्राप्नोति·नैषदोषः।तिङीसेवंनतत्सिध्यति·सन्तंतर्हि
भियते·यथान्यासमेवास्तु·ननुचोक्तंमुकिस्वरेदोषइति·परिहृतमेवतत्·अदुपदेशभक्तःअदुपदेशग्रहणेनग्राहिष्यते·ननुचोक्त
मंगस्यमुगुच्यतेविकरणांतंचांगंसोयंसंघातभक्तःअशक्यःअदुपदेशग्रहणेनग्रहीतुमिति·अथायमभक्तःस्यादुग्रहीतादुपदेश
ग्रहणेन·बाध्यग्रहीत·अभक्तस्तर्हिभविष्यति·तत्कथं·अतोयेयइत्यत्रअकारस्यग्रहणंपंचमीनिर्दिष्टंअंगस्येति·चषष्ठीनिर्दिष्टंतत्राभ्या
व·एवंतर्हीति·ककार[redacted]मनुबंधंकृत्वाविकरणवरकारांतार्थं॥कंविविभक्तित्वादतइतिपंचम्यांविशेषयितुंतस्मात्मिहानुवर्तिष्यते·एवमपिष
गास्यआनेपरतोमध्यमःकरिष्यते·मुकेति·यथान्यासाश्रयेणोक्तमभक्तत्वात्तुमकारेणेतिवक्तुंयुक्तं·एवंतर्हीति·आनस्यमुङितिन्यासेन·तिङीसेवंनदितिःमु
टिक्रियमाणेसार्वधातुकमनुवर्त्स्यतितिङीत्यनुवर्त्तमेवेतिभावः।पंचमीनिर्दिष्टमिति·पूर्वसूत्रएवातइत्यनेनांगंविशेषितमितितदंतविधिभावइत्युक्तंभवतितेनांगस्य
मोऽकारस्तस्मात्परस्ययासइयइत्यंगंयथापूर्वंक्तत्रैतथेहापीत्यंगावयवस्याकारस्यानेमुग्भवति·तत्रकृतमिति·विशेष्यंसत्प्रधानमेवसर्वं॥
विशेषणं

शिवः
४८

आनङ्स्येपेति· अकृतार्थासप्तमीपूर्वत्रकृतार्थायाः पंचम्याः षष्ठीप्रकल्पयतिनतु पंचमी सप्तम्याः। एवमंगस्यानङिति समानविभक्तिकात्वं तत्वविधिप्रसंगः। नैष दोषः। वि
शेषणविशेष्यभावे कामचारात् अंगेनानो विशेषणात्ततोनुगकारमात्रेण कृतात्व व्यवधायकः। एवमपि मुक्तिकृते थ्यर्धमात्रोकारस्त्रणास्तु पदेशग्रहणाद्युपदेशेमात्रिक
त्वाश्रयः स्वरः प्रवर्त्ततेनथा चपचावइत्यादौ दीर्घेपिकृते प्रवर्त्तिः पचमानइत्यादौ त्वातोङि· तृतीयादेशाभावानइति तपरकरणात्॥ ॥अष्टनः॥ ॥सौत्रत्वान्निर्देशस्य
अल्लोपोनइत्यकारलोपोनकृतः। समानविचारत्वात्सकरणं तत्र विहितमपि अनुनासिकस्यानिकमाकारमिहैवोपन्यस्यति· अष्टन्निति· यत्रतपरत्वमात्रि
तत्र तपरस्तत्कालस्येति वचनाद्गुणान्तरयुक्तस्य तत्कालस्य ग्रहणं त्स्यानेंतरतमइति वचनाच्चानुनासिकस्य स्थाने [redacted] नुनासिक एवाकारः प्राप्नोति· यत्रा

आनङ्स्येप्यासप्तम्यन्तइति पंचम्याः षष्ठीप्रकल्पयिष्यतित स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति·॥ ॥अष्टन आ विभक्तौ·॥ ॥अष्टन्जनादि पधिम
थ्यात्तेषां तरतम्यादनुनासिकप्रसंगः। अष्टन्जनादि पधिमथ्यात्तेषां तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति· अष्टाभिः अष्टाभ्यः जातः जातवा
न् पंथाः मंथाः। सिद्धमनण्त्वात्· सिद्धमेतत्· कथं· अनण्त्वात्· कथमनण्त्वं· अणसवर्णान्गृह्णातीत्युच्यते नचआकारः अण्। उच्चारण
सामर्थ्याद्वा· अथवा अस्त्रुद्धोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति· नैतोस्तुः परिहारो। यत्तावदुच्यते· अनण्त्वादिति· न ब्रूमोऽण्सवर्णान्गृह्णातीति·

=व्यक्तिपक्षआश्रीयते·२=

पितपरत्वाभावस्त्वाप्याङितिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वग्रहणात्सर्वदीर्घव्यक्तिप्रसंगे तरतमपरिभाषोपस्थानादनुनासिकस्यप्रसंगः। सिद्धमन
ण्त्वादिति· अणुदित्सवर्णस्येत्यत्राण्ग्रहणेनप्रत्याहारसन्निविष्टः अकारादयोगृह्यंते· नत्वाकारादयोऽसन्निविष्टत्वात्· नचप्रत्याहारेकारादिभिराकारा
दयोगृह्यंते तेनाण्युदित्सूत्रेअंगेषुस्वात्मनिचग्रहणकशास्त्रानभिनिर्वर्त्तनात्वात्मनिक्रियाविरोधाच्चग्रहणकशास्त्रांतराभावाच्च· कथमनण्त्वमिति·
अकारेणगृह्यमाणआकारोणग्रहणवतीति मत्वाप्रश्नः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह· अणसवर्णानिति· अनण्त्वाद्वक्ष्यमाणेनोण्सवर्णान्गृह्णातीति परि
हारेणोक्तः। यात्वासांभावाच्चांतरतमपरिभाषानोपतिष्ठते· उच्चारणसामर्थ्याद्वेति· यद्यनुनासिकोनभविष्यत्स एवोच्चारयिष्यतेति निरनुनासिकेणोच्चार
णसामर्थ्यात्प्रवर्त्तते तत्रपूर्वःपरिहारो द्वन्द्वस्याद्याकाराभिप्रायेणोक्तः· उत्तरस्तुजनाद्याकाराभिप्रायेण· चोदकस्तुविषयविभागमबुध्वाह·नैतौस्त इति·॥

=उच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वग्रहणं(सा)मांतर्वतम्यामावाद्युतस्येतिभावः।६=

= इदं समुदायरूपत्वमुक्तं तत्र समुदायस्यावयवद्वारेण यथासंख्यं भविष्यतीत्यर्थः परस्य संभवति इत्यपरिहारत्वेऽपि न दोष इति प्रतिपादयन्नाह स्यार्थः॥ ५ =

भा॰कै॰ कथं तर्हीति॰ अणितीति तत्र नानुवर्त्तते॰ उत्तरार्थमिति॰ इत्यननुनासिक उच्चार्यमाणे ननुनासिक उक्त स्वच कर्त्तव्य इति लाघवार्थं नानुनासिकोच्चारणं स्मादित्यर्थः॥ इतरः

४९ स्वाभिप्रायमाह॰ एवं तर्हीति॰ अयं न आलेनश्चोपरिहारौ नापि जनाधाले किंतु विषयविभागेन॰ एक इति॰ यद्यपि द्वावेतौ परिहारौ वा शब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्तथा

पि समुदायापेक्षया संगवापेक्षया चैवमुक्तं॰ अथवैको ऽसहायः क्वचित्किञ्चिदन्यनिरपेक्षः परिहार इत्यर्थः॥ स एवाह॰ यद्येवमिति॰ यदि भवाल्संमन्यते परिहार

समुदाये यथासंख्यमवयवयोः परिहारत्वेन तदा समुदायकल्पनया नार्थः पृथगेवैतौ परिहारौ यथाविषयमवतिष्ठेते॥ ॥युष्म॰॥ ॥हलीति वर्त्तत इति॰ रायोह

कथं तर्हि तपरस्तत्कालस्येति॰ यद्यप्युच्यते॰ उच्चारणसामर्थ्यादिति॰ अस्त्यन्यदुच्चारणे [redacted] प्रयोजनं॰ किं॰ उत्तरार्थं॰ रायो हलीति॰ ए

वं तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकं परिहारोयं॰ सिद्धमनणत्वादुच्चारणसामर्थ्यादिति॰ इहतावद्द्यानिरद्याभ्य इति॰ अनणत्वात्सिद्धं॰ जातेः जात

वान्॰ पंथाः मंथाः॰ उच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धं॰ यद्येवं पृथक्परिहारयोरपि न दोषः॰ योयत्र परिहारः स तत्र भविष्यति॥ ॥युष्मदस्मदोरनादेशे॰

॥ ॥अनादेशग्रहणं शक्यमकर्त्तुं॰ कथं॰ हलीत्यनुवर्त्तते॰ न चादेशो हलादिरस्ति॰ तदेतदनादेशग्रहणं नियमतुनात्वसंन्यासिकं॥ ॥योचि॥

अज्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं॰ कथं॰ अविशेषेणायत्वमुत्सर्गस्तस्य हलादावात्वमपवादः॥ ॥शेषे लोपः॥ ॥शेषग्रहणं शक्यमकर्त्तुं॰ कथं॰ अ

विशेषेण लोप उत्सर्गस्तस्याजादौ यत्वमपवादो हलादावात्वं॥ ॥

लीसतः॥ न चादेशो हलादिरिति॰ भ्यसोभ्यमित्यभ्यमादेशो न तुभ्यमित्यर्थः॥ तदेतदिति॰ उक्त

स्त्रोपयोक्ष्यते॰ योचीति यत्वमादेशे ऽजादौ मा भूत् त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थार्थं च॥ ॥योचि॥ ॥यत्वमुत्सर्ग इति॰ अनादिष्टायां विभक्तौ विधी शिव:

यमानं यत्वमुत्सर्गो हलादौ त्वात्वमपवादः आदेशे तु लोप इत्यसंकरेण त्वयत्वलोपाः सिध्यन्ति अज्ग्रहणेऽक्रियमाणेप्यनादेशग्रहणं यत्वलोपयोर्विष

यविभागार्थं कर्त्तव्यमित्यनादेशग्रहणाश्रयेणाज्ग्रहणमुक्तं स्वच शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं॥ ॥शेषे॥ ॥अविशेषेणेति॰ विभक्तावित्यधिकारादित्युक्तिस्मि ४९

न्नेलोपो विधीयमान उत्सर्गो भवति॰ तस्मादनादेशे विभक्तौ यत्वमपवादो यत्वस्यापि हलादावात्वमिति शेषग्रहणं पूर्वं च चाज्ग्रहणमन्तरेण विषयविभागेन कार्यत्रयसिद्धिः॥ त

=आदेशविभक्तिरिति न त्वशेषोपधामकल्पैवेति भावः॥ ५ =

=यथामर्यादितं क्षेत्रमित्यादौ मर्यादायाः ॥५=

=अन्यपदार्थविषयत्वमिति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषार्थः एवं च पदद्वयेऽपि आवेश इत्यर्थः संसर्गस्त्वार्थंतरस्य समस्तुपरकतेनेत्यर्थः वर्त्तते सं..दिष्यः ॥२=

क्षेत्रावयवत्वात्

मपर्यंतस्य ॥ ॥ अयमंतशब्द इति अन्यपदार्थविषयस्यांतशब्दस्येदं व्याख्यानं क्वचिदंतर्गतार्थोन्यपदार्थो बहुव्रीहेरभिधेयः क्वचिदनंतर्गतार्थ इत्यर्थः मर्यादांतमिति मर्यादायाः क्षेत्रेन्यपदार्थेनुप्रवेशः नद्यंतमिति नद्याः क्षेत्रानवयवत्वादन्यपदार्थेनुप्रवेशाभावः पर्यंतशब्दस्त्वन्यपदार्थविषयः सहतेन वर्त्तत इति परिग्रहणं कृतं तेन युष्मदस्मदित्येतयोरादेशा भवंति न युष्मदस्मदित्येतयोः सर्वत्रेति अंतशब्दोवयववाची सवयवेन विग्रहः समुदायः समार्थ इत्यवयवस्यावश्यमन्यपदार्थेंतर्भावः नद्यंतं क्षेत्रमित्यत्रांतशब्दः समीपवाची सन्यपदार्थेन यथांतर्भावः यत्तूच्यते सर्वत्रैवांतशब्दः सहतेनेति वर्त्तत इति तत्संभवापेक्षं यस्यावयवत्वं सामीप्यं च संभवति तस्यावयवत्वमेवा[illegible]श्रीयते अंतशब्दस्यावयववाचित्वेप्रसिद्धतरत्वाद्यस्य तवयवत्वा

मपर्यंतस्य ॥ ॥ परिग्रहणं शक्यमकर्त्तुं मांतस्येत्येव सिद्धं न सिध्यति किं कारणं अंतशब्दस्यानेकार्थत्वात् कथं अयमंतशब्दोस्त्येव सहतेन वर्त्तते तद्यथा मर्यादांतं देवदत्तस्य क्षेत्रं सह मर्यादयेति गम्यते अस्ति प्राकृतस्माद्वर्त्तते तद्यथा नद्यंतं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति प्राङ् नद्या इति गम्यते तद्यः सहतेन वर्त्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेतान्येनेति तदस्ति प्रयोजनं सर्वत्रैवांतशब्दः सहतेन वर्त्तते अथ कथं नद्यंतं देवदत्तस्य क्षेत्रमिति नद्याः क्षेत्रत्वे संभवो नास्तीति कृत्वा प्राङ् नद्या इति गम्यते अवधिद्योतनार्थं तर्हि परिग्रहणं कर्त्तव्यं मांतस्य

संभवस्तस्य सामीप्यमेवांतशब्देन प्रतिपाद्यते यथा ॥ त्वयमानेयत्रैव मांते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशास्युः क्व च मांते युष्मदस्मदी युष्मानाचष्टे अस्मानाचष्ट इति णिचि नद्यंतं क्षेत्रमिति अन्ये त्वाहुः सर्वत्रैवांतशब्दोवयववाची कस्यचिन्मुख्यमवयवत्वं कस्यचित्सामीप्यादुपचरितमित्यभिप्रायेणेदं भाष्यं ततश्चांतशब्दस्यावयववाचित्वान्मपर्यंतस्यादेशलाभाल्लार्थः परिग्रहणेन अवधिद्योतनार्थमिति यदि युष्मदस्मदी मांते अथाप्यमांते सर्वथादेशाय यास्युरेवमर्थं परिग्रहणं यत्रैवेति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः स्यात् अथापि वैयधिकरण्यमाश्रीयते युष्मदस्मदोरवयवस्य मांतस्येति तथापि युत्रमां ते युष्मदस्मदी तत्र भेदाभावादादेशा न स्युः न च व्यपदेशिवद्भावोस्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् परिग्रहणे तु त्रिमया णे युष्मदस्मदवयवे पि युष्मदस्मच्छब्दे वर्त्तत इति सर्वत्रैवादेशसिद्धिः वैयधिकरण्येन वा संबंधे परिग्रहणोपादानसामर्थ्यादप्रातिपदिकेनेति प्रवृत्त्या मांतयोरपि युष्मदस्मदोरादे

प्रतिषेधा

=द्वितीयायां त्वां मां युवां आवां युष्मानस्मान् ॥ तृतीयैकवचने त्वया मया ॥ अम्लुयुष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रेणात्र प्रामाण्यात्स्वे बहुत्वयुष्मदादि विषयत्ववा ॥ पंचम्येकवचनद्विवचनयोः त्वत् मत् युवाभ्यां आवाभ्यामिति ॥ एवं चतुर्थी युष्मभ्यं अस्मभ्यमिति ॥=

भा॰के॰

५०

युष्मयते रि ति ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमौ न भवतः इष्ठवच्चावादिलोपः क्वौ लुमंत स्यानि व दि ति मांते युष्मदस्मदीन ततः क्वदंतत्वात्त्वादयः प्रकरणे विकृतस्यानन्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयकार्यप्रवृत्तिस्तत्र सौ त्वमहमिति तिभवति द्विवचने प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामिति मकारस्यात्वे प्राप्ते परत्वा युवावयोः कृतयोः पुनः प्रसंगविज्ञानाद्यात्वे कृते युवामावामिति भवति तृतीयाद्विवचने युवाभ्यामावाभ्यामिति भिसि युषाभिरस्माभिः रि ति ङे प्रत्यये तुभ्यं मह्यं भ्यसि युषभ्यं अस्मभ्यमिति शेषे लोप इति लोपः पंचमी भ्यसि युषदस दि ति ॥ अपर्यंतापेक्षे तु शेषेऽत्र आश्रीयमाणे मास्तरस्यान्यस्यान्भावात् लोपाभावाद्युष्मदस्मदिति भवति ॥ इत्थं त्वामाचष्टे मामाचष्टे इति णिचि प्रत्ययोत्तरपदयोरि ति त्वमयोः कृतयोः अकृसेकाजि ति प्रकृतिभावादसति टिलोपे

=षष्ठीसप्तम्योः तवममयु स्मा=
=ःआ ब्योः युषाकं अस्मा कं युष्मा=
=कं अस्माकं ॥ त्वि म्यि युवोः आवो=
=ः युषासु आसासु ॥ ५=

युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये ॥ ॥प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते न त्वमावेकवचन इत्येवात्र सिद्धं न सिध्यति किं कारणं ॥ एकवचनाभावात् ॥ एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः ॥ एवं तर्हि इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतामादेशा इति किमत्र कर्त्तव्यं परत्वादादेशाः ॥ नित्यो लुक् कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ अंतरंगा आदेशाः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययोत्तरपदयोस्त्वमौ शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः ॥ अंतरंगानपि विधीन्बाधित्वा बहिरंगो लुग्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं गोमान्प्रियोऽस्य गोमत्प्रियः यवमत्प्रियः गोमानिवाचरतउपधाया इति दीर्घाभावः अथ त्वं गच्छतु इच्छत्याश्रीयते तदा

दीर्घाभावः ॥ तत्र तस्तु मह्यं इति स्पि ते अपर्यंतामावात्तो होऽसा विसस्यापि वर्त्तत्वहि पक्षे त्वा स्मा स्मिति भवति तस्माद्येनुत्वस्मस्मिति ॥ केचित्तु मांत यो युष्मदस्मदोरादेशं नेच्छंति ॥ अपर्यंतस्य रूपेणेदियत्र परिशिष्टस्याप्रावल्याचादेशार्थमिति परिशिष्टाभावेन भाव्यमादेशैरि ति तेन ब्रुवंति ॥ ॥प्रत्ययो ॥ ॥अंतरंगाइति ॥ निसारप्यंतरंगे बलीयांस्तथा चोक्तं परनित्यांतरंगप्रतिपद विधयो विरोधि सन्निपाते तेषां मिथः प्रसंगे परबलीयस्त्वमिति ॥ गोमत्प्रिय इति ॥ अत्रांतरंगात्वेकपदाश्रयत्वान्नुम्लोपादयः स्युः पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरंगो लुगिति गोमान्प्रिय इति स्यात् ॥ अस्मिंस्तु ज्ञापके सत्यंतरंगाण्यपि कार्याणि बाधित्वा लुग्भवति तूलोन लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नुम्दीर्घाभावे गोमत्प्रिय इति सिध्यति ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव बाधकत्वमनेन ज्ञाप्यते तस्यैव हि संभवात् ॥ केचित्तु सामान्यापेक्षया ज्ञापकत्वमाश्रिता

शि॰व॰

५०

=त्वे एकवचनाभावादिति ॥ एकवचनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणं एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थे केचित् ... लुकं ॥ विभक्त्यादिसाधिकारफलं तु त्वं ॥ ङिसः पुत्रोऽयस्य सयुष्मद्पुत्रः अस्मत्पुत्र इत्यादि त्रिपरबहुव्रीहौ शब्दादेशाभावः ॥=

येन्य इति॰ एकवचनाधिकारादेकवचननिमित्तानामादेशांतराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां न तु ज्ञापका विसर्गः॥ यत्तर्हीति॰ केचिद्व्याचक्षते यथादेशांतराणां त्वमौ बाधकौ स्यातां तद्वत् मपर्यंतग्रहणं तु वृत्तिमृते॥ ग्णोत्सर्गसमानदेशत्वादपवादानां त्वमौ सिद्धाविति किं तदनुवृत्त्या॰ अनुवृत्त्या तु ज्ञाप्यते प्रागेव तु किन्तु नैवि नत्त्वनाबाद सत्त्वादेशांतरेषु त्वमौ विधीयेते इति एतद्वायुक्तं॰ नायं नियम उत्सर्गसमानदेशोऽपवाद इति अम्बुकुजकवांभिन्नदेशानामप्यपवादत्वदर्शनात्तत्र्श्चैस सामपर्यंतानुवृत्तौ आदेशांतराणामपि त्वमौ बाधकौ स्यातां अनेकांत्वादिति सप्रयोजनामपर्यंतानुवृत्तिः तस्मादन्यथा व्याख्यायते॰ तवममादय आदेशाः स्या निप्रकृत्यर्थमिहानुवर्त्तंते तत्र तवममादीनां प्रसंगे सिद्धयोस्त्वमौर्म पर्यंतानुवृत्तिस्त्वपाकृतं तत्कृतमित्याद्यर्थाभवं ती लुको बाधकत्वं ज्ञापयति॰ ततश्च

अंतरंगानपि तु मादीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति॰ नैतदस्ति ज्ञापकं॰ अस्मन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं॰ किं॰ येन्ये एकवचनादेशाः प्राप्नुवंति त बाधनार्थमेतस्मात्॰ तद्यथा॰ तव पुत्र त्वत्पुत्रः मम पुत्रो मत्पुत्रः॥ तुभ्यं हितं त्वद्धितं मह्यं हितं मद्धितमिति यत्तर्हि मपर्यंतग्रहणमनुवर्त्त यति॰ यद्यत्रान्य एकवचनादेशः स्युर्मपर्यंतानुवृत्तिरनर्थिका स्यात्॰ त्रिचतुर्युष्मदस्मद्ग्रहणे चार्थग्रहणं शब्दविशेषणं॰ त्रिचतुर्युष्मदस्म ग्रहणेषु अर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यं॰ त्रिचतुरोः स्त्रियामिति स्वचतस्त्र यद्यपि समासः पुंसि नपुंसके वा वर्त्तते त्रिचतुरौ च स्त्रियां वर्त्ते

तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यंतानुवृत्तिर्ज्ञापना प्रभवति॰ केवलाहि मपर्यं॥ नेभवलेववृत्तिस्वचतस्त्रा भवः॥ प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्यो यस्य प्रियतिसा॰॥ ॥७॥

तानुवृत्तिर्ज्ञापयाय स्यात्॰ गरीयसी हि तवाद्यनुवृत्त्या सा ज्ञाप्यते नियतीति॰ ततो ज्ञापनार्थं प्रभवेत् तस्मात्तवाद्यनुवृत्तिसहितामपर्यंतानुवृत्तिर्यथोक्तप्रकारेण यथोक्त ज्ञापनायालं॰ त्रिचतुरिति॰ स्त्रियां द्विवचने एकवचन इति ये पर्यायनिर्दिष्टास्ते श्रूयमाणनामेव शब्दानां विशेषणं न तंगस्येत्यर्थः॥ शाप्तविशेषणसंबंधे त्रिचतुर्युष्म दस्मद्भिरंगं विशेष्यते तत्र पदांगाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति केवलानां तदंतस्य चादेशप्रवृत्तिः द्विवचनैकवचने च शाब्दिका विकेनयुष्मते किंतर्हि द्वयोर्वचनमभिधानं द्विवचनमेकस्य वचनमेकवचनमित्यर्थनिर्देशः॥ प्रियतिसेति॰ अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति अकृत एव तिसृभावे तु

प्रियतिस्रावि‍ति· अचिर इति रादेशः। प्रियतिस्र इति· कथं पुनरत्र तिसृभावो यावता निसतात्त्वमेनं पुंसकादिति लुकि कृते न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणम ति

प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः। प्रियचतस्रा प्रियचतस्रौ प्रियचतस्रः। प्रियास्तिस्रोऽस्य ब्राह्मणकुलस्य प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि· प्रियचत
सृ प्रियचतसृणी प्रियचतसृणि· यदा हि समासः स्त्रियां वर्तते त्रिचतुरौ च पुंसि नपुंसके वा तदा माभूतामिति· प्रियास्त्रयो ब्राह्मणा अस्य ब्रा
ह्मणाः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः। प्रियाणि त्रीणि ब्राह्मणकुलान्यस्य ब्राह्मणाः प्रियत्रिः प्रियत्री प्रियत्र
यः। प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः। युवावौ द्विवचने यद्यपि समास एकार्थो वा भवति बह्वर्थो वा भवति तथापि युष्मदस्मदी भवत एव युवा
वौ· किमविशेषेण नेत्याह· यूयवयौ जसि त्वाहौ सौ तुभ्यमह्यौ ङयि तवममौ ङसि एतान्विधीन्वर्जयित्वा· अतिक्रान्तो युवां अतित्वं अत्यहं· अति
क्रान्तौ युवां अतियुवां असावां· अतिक्रान्ता युवां अतियूयं अतिवयं· अतिक्रान्तं युवां अतियुवां अत्यावां· अतिक्रान्तौ युवां अतियुवां असावां अ
तिक्रान्तान् युवां अतियुवान् असावान्· अतियुवया असावया अतियुवाभ्यां असावाभ्यां अतियुवाभिः अत्यावाभिः अतितुभ्यं अतिमह्यं अ
तियुवाभ्यां असावाभ्यां अतियुवभ्यं असावभ्यं अतियुवत् असावत् अतियुवाभ्यां असावाभ्यां अतियुवत् असावत् अतितव अतिमम अ
तियुवयोः असावयोः अतियुवाकं असावाकं अतियुवयि असावयि अतियुवयोः असावयोः अतियुवासु असावासु· त्वमावेकवचने यद्य
पि समासः अर्थो भवति बह्वर्थो वा एकार्थे च युष्मदस्मदी भवत एव त्वमौ· किमविशेषेणेत्याह· तानेव विधीन्वर्जयित्वा· अतिक्रान्तस्त्वां अ
तित्वं अत्यहं अतिक्रान्तौ त्वां अतित्वां अतिमां· अतिक्रान्तास्त्वां अतियूयं अतिवयं· अतिक्रान्तं त्वां अतित्वां अतिमां· अतिक्रान्तौ त्वां अतित्वां अतिमां
अतिक्रान्तांस्त्वां अतित्वान् अतिमान्· अतित्वया अतिमया अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां अतित्वाभिः अतिमाभिः अतितुभ्यं अतिमह्यं अतित्वाभ्यां अतिमाभ्यां·

षेधेन भाव्यं उच्यते· इकोऽचि विभक्ताविसत्रान्यग्रहणं ज्ञापकं क्वचिल्लुमताल्लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणस्य· तथा चोक्तं अपोऽपि इति संबुद्धौ गुणो भवति· क्वचिन्न प्रियत्रीति पा

शेषइतिवर्त्तत इति· अन्यथातिक्रांतोयुष्मानतित्वं अत्यहमतिक्रांतायुष्मानतितुभ्यमतिमह्यमतिक्रांतस्ययुष्मानतितवातिममेत्यनेकार्थत्वेयुष्मदस्मदोः समा
से सावकाशास्त्वाहादयोऽसमासे समासे पियुष्मदस्मदोरेकार्थत्वेपरत्वात्त्वमाभ्यांबाधनात्प्राप्नुवंतित्वमहंतुभ्यंमह्यंतवममेति· शेषग्रहणानुवृत्तौतुयत्र
युष्मादयोनभवितारस्तत्रत्वमौभवतोनतुयूयादिविषयेतच्चशेषग्रहणंलोपग्रहणसंबंधानुवृत्तायूयादिभिर्नसंबध्यतेत्वमावेकवचनइत्यत्रतुलोप

अतित्वभ्यंअतिमभ्यंअतित्वत्‌अतिमत्‌·अतित्वाभ्यांअतिमाभ्यांअतित्वत्‌अतिमत्‌·अतितवअतिममअतित्वयोःअतिमयोःअतित्वाकंअतिमाकं
अतित्वयिअतिमयिअतित्वयोःअतिमयोःअतित्वासुअतिमासु· पूर्ववंयूयवयोजसित्वाहेसोतुभ्यमह्योङ·यितवममौसीसेनेभ्योविधिभ्यःपर
त्वात्त्वमावेकवचनइतिप्राप्नोति·सावकाशास्तेतेविषयइत्यनीभवंति·कोवकाशः।अनेकार्थेयुष्मदस्मदी·त्वमावेकवचनइतिप्राप्नोति·नैषदोषः।
शेषइतिवर्त्तते·कश्चशेषोजसादिभिरव्याप्तंयदेकवचनंतस्मिन्शेषे·अशेषत्वान्नभविष्यति·अथवात्वमावेकवचनइत्यत्रयूयवयोजसि
त्वाहेसोतुभ्यमह्योङ·यितवममोङ्सीसेतदनुवर्त्तिष्यते·॥ ॥त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ·॥ ॥तिसृभावेसंज्ञायांकनुपसंख्यानं·रकर्त्तव्यं·
तिसृकानामग्रामः।×त्वमावेकवचनइत्यस्यावकाशःअन्यानिवचनानि·एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरेतेषुवचनेषूभयंप्राप्नोति·परत्वा×चतसृ
र्याद्युदात्तनिपातनंच·चतसृर्याद्युदात्तनिपातनंकर्त्तव्यं·किंप्रयोजनं·चतस्रःपश्य·शसिस्वरोमाभूदिति·किंचान्यत्‌उपदेशिवचनं
(च·उपदेशिवद्भावश्चवक्तव्यः।किंप्रयोजनंस्वरसिध्यर्थं·॥ ॥
ग्रहणंनिहत्तंशेषग्रहणमनुवर्त्ततइतिनकश्चिद्दोषः।अथवेति·वाक्यभेदेनत्वमयोर्विध
येयूयादयोविधीयंते·॥ ॥त्रिच·॥ ॥तिसृएवतिसृकास्वार्थेकनुप्रत्ययः·ह्रस्वत्वेकुत्सितत्वेवाविवक्षितेसंज्ञायांकन्निति·वा·तत्रविभक्तेर्लुकिकृतेविभक्तोविधी
यमानेत्रिस्वभावोनप्राप्नोतीतिवचनं·तत्रकेचिद्बहुवचनांतत्रिसृकाशब्दः·संज्ञेत्याहुः।अपरेत्वेकवचनांतइतिग्रामस्यैकस्यतिसृकेतिसंज्ञेतिनास्तिबहु
वचनप्रसंगइत्याहुः।चतस्रइति·चतुरःशसीसनेनस्यानिवद्भावादंतोदात्तत्वंप्राप्नोतिततउदात्तयणोहल्पूर्वादितिशसउदात्तत्वप्रसंगः॥ ॥७॥ ॥

भा॰कौ॰

पुरार

चतस्रणामिति॰उपदेशावस्थायामाद्युदात्ते च तस्यादेशे कृते षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सति शिष्टस्वरः प्रवर्त्तते॰यद्येवं चतस्रः पश्येत्यत्रापि चतुरः शसी
५२ ति सति शिष्टत्वात्प्राप्नोति॰नैष दोषः॰आंतरतम्यादुदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तत्वं निपात्यमानं चतुरः शसीत्यनेन विधीयमानं स्यादित्यनु आवाव आ पनं तोदात्तत्वं बाधते तच्च
त बाधित्वा पुनः प्रसंगाभावात् कुतः सति शिष्टत्वं॰उक्तमिति॰चतुरः शसीत्यत्र हलादिग्रहणं॰चतस्रः पश्येत्येतदर्थमेव क्रियते॰यदि च निपातनस्वरेण विभक्ति
स्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमंतरेणापि विभक्तिस्वरेणानभिविष्यतीति किं हलादिग्रहणेनेत्यक्षिप्य माणं निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरो बाधक इति ज्ञा

उपदेशावस्थायामेवाद्युदात्त निपातने कृते विभक्तिस्वरेण बाधनं यथा स्याच्चतस्रणामिति॰सत्यर्थ उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः॰नवक्तव्यः॰उ
क्तं वा॰किमुक्तं॰विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणं त्वाद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणमनर्थकमिति॥ ॥अचिरकृतः॥ ॥अचिरादेशे
जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्॰अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं॰तिस्रस्तिष्ठंति चतस्रस्तिष्ठंति॰किं पुनः कारणं न सिध्यति॰गुणपर
त्वात्॰परत्वाद्गुणः प्राप्नोति॰तत्तर्हि वक्तव्यं॰न वा नवकाशत्वादस्य॰न वा वक्तव्यं किं कारणं अनवकाशत्वादस्य॰अनवकाशो रादेशो
गुणं बाधिष्यते॰सावकाशो रादेशः॰कोवकाशः॥तिस्रः पश्य चतस्रः पश्य॰नैषोस्त्यवकाशः॥अत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति॰स यथै
व पूर्वसवर्णं बाधत एवं गुणमपि बाधिष्यते॥
पश्यति॰अथवा हलादिग्रहणेनाद्युदात्तनिपातनमेव न कर्त्तव्यमिति प्रतिपाद्यते॰यदि च तस्रः पश्येत्य
त्र चतुरः शसीत्यस्य प्रवृत्तिरध्यवसीयते तत्तथाद्युदात्तस्य चतुः शब्दस्याद्युदात्त एवान्तर्यात्तस्यादेशो भवति॰चतुः शब्दोन्तः संख्याया इति वाच्यते
कुर्वन्तीति निवाद्युदात्तः॰चतस्रणामित्यत्र तु षट्त्रिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति॥ ॥अचिर॥ ॥अचिरादेश इति॰मध्येपवाद इ शिवः
इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य कृतउदितु लस्य च बाधः प्राप्नोति न तु जसि च ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरिति गुणस्येति भावः॥न वेति॰मध्येपवादाइ ५२
ति परिभाषा नाश्रये लोच्यते॰विध्यंतरपूर्वकत्वादस्य सर्वापवादत्वमित्यर्थः॥

=[redacted]

=त स्निग्धत्वादि स्थानादिमान्यं विकल्पसंपादकविधानं ... ... गुणाथ

गुणेप्यनवकाश इति सोपि विध्यंतरपूर्वकः कर्त्तोरा विसत्र पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति कर्त्तारः सत्र जसि चेतिगुणः सि ङः कर्त्तारमि सत्राप्य मिपूर्वइति प्राप्नोति तत्र द्व योर्विध्यंतरापवादयोरपवादविप्रतिषेधात्परत्वाद्गुणप्रसंगः इतरेणाविधिपूर्वकत्वाभावेगुणस्य दर्शयति सावकाश इति हे कर्त्तरितिसंबुद्धौ ह्रस्वस्य गुण इति गुणं परत्वाद्धेतोऽसि तिगुणे बाधत इति मन्यते तत्र कर्त्तारा विसादौ यद्यपि परत्वात्पूर्वसवर्णादिकं बाधित्वा गुणो भवति तथापि विध्यंतरपूर्वके एतद् देशे नवकीयस्तानस्यहेतइति भावः नैष इति एतद्द्वयोर्गुणस्यनावरं ओल्लक्षणं तरेणाक्षिप्त्वा दित्यर्थः हे मातरिति संबुद्धिनिमित्तो गुणो नास्ति अं बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वेन बाधनात् एवोपीति गुणे ह्रस्वत्वं परत्वाद्बाधत इति भावः अंबार्थे ति तस्मिंश्च सति ऋतो ङि ति गुणः प्रवर्त्तते न वेदीर्घाणा मिति न नु दीर्घाणां ह्रस्वविधानं ह्रस्वस्य गुण इति गुणविधानार्थमेवस्यात् ह्रस्वानां तु ह्रस्वविधानं गुणबाधनार्थं स्यात् नेतदस्ति एवं हि दीर्घाणामेव

गुणेप्यनवकाशः सावकाशो गुणः कोवकाशः हे कर्त्तः नैष सर्वनामस्थाने गुणः कस्तर्हि संबुद्धिगुणः अयं तर्हि हे मातः एषोपि संबुद्धिगुण एव ना त्र संबुद्धिगुणः प्राप्नोति किं कारणं अंबार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं न वेदीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न स्यात् ह्रस्वानां तु खलु ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिगुण इति परत्वात्संबुद्धिगुणेन भवितव्यं अथापि कथंचित्सावकाशो गुणः स्यादेवमपि न दोषः पुरस्तादपवादा अनंतरा न्विधीन्बाधंत इत्येवमयं रादेशो जसि गुणं बाधते सर्वनामस्थानगुणं न बाधिष्यते तस्मात्तु श्च्यते अचि र आदेशे जसुपसंख्यानं गुणपरत्वादिति

गुणं विरध्यात नदीह्रस्वयोर्गुण इति प्रक्रियागौरवमेवं परिहृतं भवति परत्वात्संबुद्धिगुणेनेति गुणस्यावकाशः अग्ने वायो ह्रस्वस्यावकाशः अंब अक्क हे मातरिति परत्वा द्गुणः एवं च सर्वनामस्थानगुणः पूर्वसवर्णापवाद एवं सपवादविप्रतिषेधात्क्ति स्त्रीति परत्वाद्गुणप्रसंगः स च न जसि चेत्यनेन किं तर्हि ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरित्यनेन जसि चेत्य स्यासरत्वात् अथापीति ह्रस्वस्य गुण इति यदि योगविभागः क्रियते अंबार्थस्य ह्रस्वांतस्य ह्रस्वो भवति ततो गुण इति ततश्च हे मातरिति सत्र ह्रस्वे कृते सर्वनामस्थानगुणः कि न्नेनेन बाधितः तथापि लक्षणव्यवस्थानुसारेण तदुच्यते न त्वयं रादेशो नवकाशो यतः ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोरित्यनेन गुणं बाधते जसि चेति गुणबाधनेन ऋतउदित्युत्वस्य बाध नेन शसि पूर्वसवर्णं बाधनेन चरितार्थत्वात् तस्मादिति जसि यद्ग्रहणं ङि सर्वनामस्थानोपलक्षणमित्याहुस्तथा च प्रियतिस्रौ विति र आदेशो प्राप्य इदाहृतः तेन प्रियमति स्त्रि निषेधो स

... एतदुत्तरपूर्वेणनैतु योगविभागस्य किं चिदस्ति प्रयोजनं सर्वनामस्थानगुणमिति यद्यप्यबाधितः सर्वनामस्थानगुणो जसि गुणः ...

= एतत्रपरत्वात् ... संबुद्धिगुणस्य बाधकमेव च सर्वनामस्थानगुणे विध्यंतरबाधने ... सावकाश इति नास्ति ... सर्वनामस्थानादिः ...

भा॰कौ॰
५२

जरायाः॥ ॥प्रियसक्थ्नेति॰ नपुंसकेनांगस्य विशेषणान्नुमोऽप्राप्तिरनङ्धौत्वस्यादीनां विशेषणं नपुंसकमिमनङ्भवति॰ अतिजरांसीति॰ अतिजरअस् इति
स्थिते यद्यपि पूर्वं नुमागमः स्यात्स च पूर्वांगभक्तोऽङ्गमेव न व्यवधायक इति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति अ
थापि स्यात्तथापि सकारात्परस्य नुमः श्रवणं स्यात्तस्यासरतात् पूर्वं जरस्त्वभाव एष्टव्यः तत्र कृते हलंत लक्षणो नुमागमः॥ अतिजरसं प्रपश्येति॰ अतिजर
अमिति स्थिते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरसि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति लुक् प्राप्नोति॰ ननु चातिजरशब्दस्यादंतत्वादतोमिसम्भावेन लु
ग्बाधितः कथं प्राप्नोति॰ नैतदस्ति॰ नाचाम्भावः प्रवर्तते परत्वान्नित्यत्वाच्चाजरसादेशेन बाधितत्वाज्जरसादेशे कृते ऽनकारांतत्वा[redacted]दम्भावाप्रसंगात्लु

जरायाजरसन्यतरस्यां॥ ॥नुमो नङ्जरसो॰ ऽजवनो विप्रतिषेधेन॰ नुमोवकाशः त्रपुणी जतुनी तुंबुरुणी॰ अनङोवकाशः प्रियस
क्थ्ना प्रियसक्थ्नेन॰ इहोभयं प्राप्नोति प्रियसक्थ्ना॰ अनङ्भवति विप्रतिषेधेन जरसोवकाशः॥ जरसा जरसे॰ नुमोवकाशः कुंडानि वना
नि॰ इहोभयं प्राप्नोति अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि॰ अनङ्जरसो भवतो विप्रतिषेधेन॰ अथेदानीं कस्मान्न भवत्यतिजरसं प्र
पश्येति॰ किं पुनः कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाह्रियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि अतिजरसं तिष्ठति॰ अस्त्यत्र विशेषः॥ नाचाकृते
अम्भावे जरसा भावः प्राप्नोति॰ किं कारणं॰ अचीत्युच्यते॰ यदा च जरसाभावः कृतस्तदा लुग्भविष्यति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा
तस्येति॰ यद्येवं अतिजरसं अतिजरसैरिति न प्राप्नोति॰ अतिजरं अतिजरैरिति न सिध्यति॰ गोनर्दीय आह॰ इष्टमेवैतत्संगृहीतं भवति

कृप्राप्तिर्बाध्यते॰ न पुनरिति॰ सोऽपि हि लुङ्नेष्यते॰ यदा च जर ८ अतिजरं अतिजरैरिति न वितव्यं सस्मामेन स्यापरिभाषायां सन्निपातलक्षणो वि
सत्त्वा वइति॰ या पूर्वं लुक्प्राप्तिः सापवादेन बाध्यते कृते तु जरस्त्वभावे सन्निपातपरिभाषया अजादिसन्निपातेन जरस्त्वभावो निष्पन्नो नोत्सहते अजा
धानं तर्पं विहंतुं॰ यद्येवं निमिति॰ सोऽपि सस्थाकारांतसन्निपातेनाजादिराहोऽस्य ऽकारांतविघातिनं जरसादेशं प्रसन्नि मित्तं स्यात् अम्भावमिति॰ सन्निपा
तपरिभाषावशात् अतिजरसं पश्येत्यत्र तु नाकारांतसन्निपातकृतमजादित्वं भवतीति भवत्येव जरसादेशः॥ सतजादिसन्निपातनिमित्तत्वादजादेर्लुक् प्र

शिवः
५२

= वार्त्तिकानां शेषे लोपेन ... =

त्यदादीनामः ।। ।। युष्मदस्मदंतानामिति । युष्मद् भवतु अस्मद् इति येषां गणपाठस्तदपेक्षयैतदुक्तं । यद्यप्यस्मच्छब्द एवां नस्तथाप्यंतग्रहणं सर्वांच्छास्त्रे युष्मदस्म
दोर्युष्मच्छब्दो निर्दिष्टः । भवदंतानां वेति । युष्मदस्म भवतीति पाठापेक्षमेतत् । किंशब्दस्य तु कादेशेन भवितव्यमिति त्यदादीनामंतेपि किमः पाठे किमंताना
मिति नोक्तं । केचित्तु द्विशब्दात्पूर्वं किंशब्दम धीयते तेन किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्य इति किमो भेदेन ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । तत्र भवच्छब्दस्या
नापनिर्देशो युष्मदस्मदोस्तात्पर्यतल्लोपेन त्वं बाध्यत इति दोषाभावः । शेषे लोपस्य लोपेनेति । यः शेषे लोपः प्रसिद्धस्तत्संबंधिना लोपशास्त्रेणेत्यर्थः
कचित्तु शेषे रूपस्य लोपेनेति पाठस्तत्रायमर्थः । शेषे [redacted] विषये रूपस्य लोपो विधीयते येन तेन । ततोऽदिति । तत्परकरणार्थस्तपरनिर्देशः स्वच्चे

त्यदादीनामः ।। ।। त्यदादीनां द्विपर्यंतानामकारवचनं । त्यदादीनां द्विपर्यंतानामत्वं वक्तव्यं । किंप्रयोजनं । युष्मदस्मदंतानां भवदंतानां
वा माभूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं । त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वा युष्मदस्मदोः शेषे लोपस्य [redacted] लोपेन ज्ञापयत्याकृततोऽदिति
यदयं त्यदादीनामत्वेन सिद्धे युष्मदस्मदोः शेषे लोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्राक्कतो त्वं भवति न सर्वेषामिति । अपि चोपसमस्तार्थमसाम
वाक्तत्वं भवेत् । नैतदस्ति ज्ञापकं । उपसमस्तार्थमेतत्स्यात् । अतियूयं अतिवयं । उपसमस्तानां त्यदादीनामत्वं नेष्यते । अतितत्
= प्रयोजनांतरमाह ।= अतितदौ अतितदः । टिलोपश्चावश्यं बाधः कर्त्तव्य इति तत्स्मृतं । यस्तु शेषे लोपः टिलोपः स वक्तव्यः । किंप्रयोजनं टाप्प्रतिषेधार्थं ।
टाम्भाभूदिति । स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।
तत्परएवाकारो निर्दिष्टः । अपि चेति । ज्ञापकत्वं विघटयति । उपसर्जनानां त्यदाद्यत्वाभावादु
पसर्जनयुष्मदस्मदर्थो लोपः स्यात् । अतियूयमिति । त्वामतिक्रांता इति प्रादिसमासः । टिलोप इति । अत्वे सति टाप्प्रसंगात्तदभावार्थः शेषलोपष्टिलोपः स
ति प्रयोजनं । अलिंगे युष्मदस्मदी इत्यनभ्युपगम्यैतदुच्यते । एकपदवाच्यस्याप्यर्थस्य शब्दांतराभिव्यंग्यत्वं दृश्यते अस्मत्त्वं ग्राममिति लिंगवत्त्वं केश्चित्तयो
रभ्युपगतं । अत एव नपुंसकादेशो यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा इति विप्रतिषेधः प्रथिनोनपुंसकस्य स्वमोर्लुक्स्यादिभ्य इति चस्त्री प्रत्ययनिषेधः पक्षः कृतः । स तर्हीति । न
नज्ञापकं २ नत्वेन सिद्धत्वाद्वचनाट्टिलोपो भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वादेशं स्यादुपसर्जनस्य चात्वासिद्धिरुक्ता ।।

(54)

= अस्य इति ... =

[illegible]

भा॰ के॰ अथवेति॰ उक्तमेतल्लोपप्रकृत्यर्गं विधायानादेशे हलादावालमजादौ तु यत्वमपवादो विधास्यत इति शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणार्थमनर्थकं तत्क्रियते लोपस्य

५४ विषयार्थमपर्यन्ताद्यन्यः स शेषः स च द्विरेव तस्य लोपस्य स्थानी विषयसम्बन्धानिर्दिष्टः॥ नन्वेवं तव ममेत्यादावादेशे कृतमपर्यन्ताभावात्तदपेक्षयाअ

इत्यस्य शेषव्यपदेशाभावाल्लोपाभावप्रसंगः॥ नैष दोषः॥ प्रागादेशविधानाच्छेषः शेषत्वेन परिच्छिन्न इति परिच्छेदयोपादानादत्र त्वमपर्यन्तस्य

लुप्तशिष्टेहीति॰ लुप्तेयः शिष्टः तस्मिन्कार्यस्यटाबभावस्य सिद्धिः॥ तवममादिषु चादेशेषु अकारउच्चारणार्थो हलन्ता एव त्वादेशा इति न कश्चिद्दोषप्रसं

गः॥ यद्यमिति॰ किं सर्वनामबहुव्य इति किमः शब्दस्य भेदेनोपादानादिशब्दात्परः किंशब्दो गणे पठ्यत इति निर्णयः यदिच द्विशब्दात्परे पाठस्तं स्यात्कि

अथवा शेषसम्बन्धा शेषे लोपो विधीयते॰ इत्युक्तदस्मदोर्लोपइतीयतां सस्य लोपः सिद्धः सोयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति

तस्यैतत्प्रयोजनमवशिष्टस्य लोपो यथास्यादिति॰ लुप्तशिष्टेहितस्याकः कार्यसिद्धिं मनीषिणः॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सर्वे

षां सदादीनामत्वं भवतीति॰ यद्यं किमः क इति कादेशं शास्ति॰ इतरथा हि किमोऽभवतीत्येव ब्रूयात्॥ सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापका

र्थो भवति न च किमोऽत्वेन सिध्यति॰ अत्वे हि सति तस्य प्रसज्येत सियमंतस्य पूर्वेणैवृतत्त्वारंभसामर्थ्यादिकारस्य भविष्यति॰ कुतो

खल्वेतदनं सार्थआरंभे सतीकारस्य भविष्यति न पुनः ककारस्य स्यात्॥ यत्तर्हि किमोग्रहणं करोति॰ इतरथा हि काऽभवतीत्येव ब्रूया

मः कं न विरुध्यात्॥ किम इत्येव ब्रूयात्तत्पूर्वस्त्वादकार॥ तः एवमपि ककारमात्रास्य प्राप्नोति॰ सदादीनामिति वर्त्तते न चान्यत्किमस्सदादिषु

स्यानुवृत्त्या पूर्वेणांतस्यात्वे कृते इकारस्य तु किमइत्यनेन द्वयोरकारयोः पररूपेण क इत्यादेः सिद्धत्वात्॥ न पुनः ककारस्येति॰ अनंत्यविकारेस्या

देशस्येति परिभाषाप्रयोजनाभावात्स आख्याता॰ काऽभवतीति॰ ककारे॰ कार उच्चारणार्थः कादित्येतावत्सूत्रं क्रियते॰ कारस्तु पूर्वसूत्रादनुवर्त्त

ते स चादेः परस्येति इकारस्य भवति मकारस्य तु पूर्वेण॰ ककारमात्रादिति॰ कः कवा कुत्रेत्यादावपि॰ न चान्यदिति॰ यद्यपि सर्वाणि सदा दीन्येकचाककारव

ति तथापि तेषां कासरोऽकार एवेति नास्ति विशेषः द्विकिंशब्दस्य तु सदाघतत्वं भवत्येव॥ ॥

शिव॰

५४

=उत्सर्गत्वादिति· कुतिहोः क्वासाम्ध्ये कध्यप्यवत्यप्रत्तिः। उत्तिहोरती दित्यासेउकारस्यांत्वादेश त्वापत्रिये तदर्थनानर्थकत्वात् अगोरवमंगरत्तपरिज्ञानगात्गुणावात्सेवृत्तोश्रवतिभावइति विवरणकारः। उत्तिहोः वानी तिन्यासेतु तंत्राश्रमणेन प्रयोजनं =

एवमपीति· विशेषस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्प्रमाणाभावात् साकच्कार्थं इति· सर्वस्य साकच्कस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं किमः कइति कर्तव्यं· तेनाज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कइत्येव भवति न तु ककइति· ननु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति साकच्कस्य कादेशो न प्राप्नोतीति· नच यः कोवकुं किमः कइति वचनसामर्थ्याद्भवतीति· किमइति स्यादिनिर्देशस्यानन्तरार्थत्वात्· एवं तर्हि तंत्राश्रयणात्साकच्कस्यापि भविष्यतीत्यदोषः॥ ॥कोति॥ ॥किमर्थमिति· कुभावे कृते अंगरूत इति वचनाद्गुणो न भवति· यणादेशस्त्वनांगत्वाद्भविष्यतीति भावः। न सिध्यतीति· निमित्तत्वस्य दुर्ज्ञानत्वात्॥ ॥तदोः॥ ॥किमर्थमिति· विशेषण

एवमप्यनैकांतिकं ज्ञापकं एतावत्तु ज्ञाप्यते न सर्वेषां त्यदादीनामत्वं भवतीति न च कुत एतद्विपर्यंतानां भविष्यति न पुनर्युष्मदस्मदंतानां वा स्यादभवदंतानां वा· किंचावश्यं खल्वप्युत्तरार्थं किमो ग्रहणं कर्तव्यं कुतिहोः क्वातीति· कादेशः खल्वप्यवश्यं साकच्कार्थो वक्तव्यः। कः को कइत्येवमर्थं· तस्माद्विपर्यंतानामत्वं वक्तव्यं· त्यदादीनामकारेण सिद्धत्वाद्युष्मदस्मदोः। शेषे लोपस्य लोपेन ज्ञापनेप्राकृतोदिति अपि चोपसमस्तार्थमत्वाभावात्कृतं भवेत्· द्विलोपश्चावभावार्थः कर्तव्य इति तत्कृतं अथवा शेषसप्तम्यां शेषे लोपो विधीयते· लुप्तशिष्टहितस्याद्रुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः॥ ॥कोति॥ ॥किमर्थं कादेश उच्यते· न कुतिहात्विसेवोच्येत· कारूपासिद्धिः। कुः यणादेशेन सिद्धं· न सिध्यति· ओर्गुणः प्रसज्येत॥ ॥तदोः सः सावनंत्ययोः॥ ॥किमर्थमनंत्ययोरित्युच्यते· अंत्ययोर्माभूदिति· नैतदस्ति प्रयोजनं· अत्वमंत्ययोर्बाधकं भविष्यति· अनवकाशा विधयो बाधका भवंति· सावकाशं चात्वं कोवकाशः द्विशब्दः। सत्वमपि सावकाशं· कोवकाशः अनंत्यं॥ ॥

विशेष्यभावे कामचारात्त्यदादीनां च द्विपर्यंतानां मध्ये नकारांतस्य कस्यचिद्संभवात्त्यदादिभिर्विशेषितयोस्तदोः सत्वं विधीयमानमनंत्ययोः सावकाशमंत्ययोरत्वेन बाधिष्यत इति प्रश्नः। अंत्ययोरिति· परत्वात्प्राप्नोति न कारस्यांत्यस्यासंभवेपि सत्त्वे छंदो रूपादानादंत्ययोरित्युक्तं· नैतदस्तीति· पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य चोदयति· द्विशब्द इति· उदाहरणमात्रमेतत्· अन्यत्रसोः सर्व एव त्यदाद्यवकाशः। सत्वमपीति उभयोः सावकाशयोः परत्वात्प्रसंगः॥

=सर्वविप्रतिषेधात्=

=अथवेत्यादिपक्षद्वयेपि कथंपुनरित्यादिग्रंथः सिद्धांतिन इति विशेषः। तृतीयेवक्ष्यमाणमाक्षेपं हृदि निधाय सिद्धांती पर्यनुयुंक्ते इति द्वितीयाद्विशेषः॥=

गो॰के॰ कथंपुनरिति॰ आचार्यदेशीयः शिष्यबुद्धिपरिज्ञानाय पृच्छति॰ समुदायावयवसन्निधावुभयोरनुग्रहणार्थं येन समुदायो विशेष्यते एवं हि समुदायस्यापि कार्ये
५५ ण संबंधः प्रतिपादितो भवति॰ अत्वोऽसस्येति वचनादवयवस्यापि॰ भवेदिति॰ व्याप्तिन्यायाश्रयणात्तकारांतासंभवाच्च सप्तादिभिः न दो विशेष्यते॰ एव
मपीति॰ सिद्धांतवादी॰ अथवा सत्वमपीति चोदकस्य ग्रंथः स च पूर्वविप्रतिषेधं मन्यते॰ कथंपुनरिति चोदकमाचार्यो बुद्धिपरीक्षार्थं पर्यनुयुंक्ते॰ भ
वेदिति चोदकः एवमपीत्याचार्यः। अथवा कथंपुनरित्यस्यायमर्थः। अनंत्यस्यैव कथं सत्वं लभ्यते यावतांत्यस्यापि परत्वात्प्राप्नोति॰ चोदकस्त्वगृही
ताभिप्राय आह॰ भवेदिति॰ आचार्यः स्वाभिप्रायमाह॰ एवमपीति॰ किंच स्यादिति॰ अंत्यस्यापि दस्य सत्वे हल्ङ्यादिलोपेन सद्ध्यादीनि सिध्यंती

कथंपुनः सत्यसे अनंत्यस्य सत्वं स्यात्॰ भवेद्यस्तकारदकाराभ्यामंगं विशेषयेत्तस्यानंत्ययोर्न स्यात्॰ वयंतु खल्वंगेन तका
रदकारौ विशेषयामः। एवमप्युभयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः परत्वात्सत्वं प्राप्नोति॰ किंच स्यात्॰ यद्यंत्ययोः सत्वं
स्यात् हे सदृशति एड्ह्रस्वादिति संबुद्धेर्लोपेन स्यात्॰ इदश्चेयास्माः अत इति टाप्न स्यात्॰ न स्यादनंत्ययोरिति वक्ष्यंनवक्त
व्यमेवं वक्ष्यामि॰ तदोः सः सौ॰ ततः अदसः। अदसश्च दकारस्य सो भवतीति॰ इदमिदानीं किमर्थं नियमार्थं अदस एव दका
रस्य नान्यस्य दकारस्येति॰ यदि नियमः क्रियते दीयते रप्रत्ययः द इति प्राप्नोति स्व इति चेष्यते॰ यथालक्षणमप्रयुक्ते॥

निमत्वाप्रभः लोपेन स्यादिति॰ सत्वे सति हस्वांतत्वाभावात्॰ ननु सदाघत्वे पि कृते सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपाप्रसंगः। अनित्यत्वादस्याः परि
भाषायाः नायं दोषः। इदश्चेति॰ नयास्मयोरिति लिंगमाश्रीयमाणे अनेकोर्थः कल्पनीयः स्यात्॰ ततोदस इति॰ तत्रंतदोः सः साविति वर्तनेन तकारो शिवः
संभवात्सज्यते॰ दीयते रिति॰ द्वाविषदितिदीयति ततः क्विप् अकारयकारयोर्लोपाः ततः साविकारस्य सदाघत्वे सति स्व इति तद्भावे तु द इति प्रा
प्नोति॰ यथालक्षणमिति उपसर्जनत्वान्नात्र त्यदादिकार्येण भाव्यमिति॰ अथवाप्रयुक्तान[redacted]म्नाख्यानारंभाद्दिशाद्दस्य च कर्मजं तस्य क्विपि प्रयोगाभावान्नकेनचि ५५

द्दीदिसेव भवति॰२

अदसओ॥ ॥अदस इति अदसः परस्य सोरौत्वं विधीयते तन्न सर्वत्रादेशे ह्रस्वादि सिध्यति॰ ह्रस्वादिति यदि त्यदाद्यत्वं क्रियते त
दा सान्तत्वात्संबुद्धिलोपप्रसंगः तस्मादौत्वं सुलोपो विधीयते॰ नरुलइति॰ नायं दोषो यस्मात्सोरुलोलोपो विधीयते तेनौकारस्य न भविष्यति हे अ
साविति॰ अत्वे टापि च सति यावर्ण्णान्तांगं बलीय इति टिड्रेचौ इति द्विमेकादेशं बाधित्वा आङि चाप इत्येत्वं प्राप्नोति॰ प्रश्लिष्टनिर्देशो यमिति॰ आ

अदसऔ सुलोपश्च॥ ॥अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते॰ अदस एव सोर्भवेदौत्वं कि[ ]मर्थं सोर्लोपो विधीयते
ह्रस्वात्सुलोपेन संबुद्धिः इह हे असाविति एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः प्रसज्येत॰ न हलः हल्लो लोपः संबुद्धिलोपः तद्ग्रहणं क
र्त्तव्यं॰ न कर्त्तव्यं॰ प्रकृतं हि तत्॰ प्रकृतं हल्ग्रहणं॰ क प्रकृतं॰ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति॰ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनि
र्दिष्टेन चेहार्थः ह्रस्वादिसेषा पंचमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति॰ आप एत्वं भवेत्तस्मिन्॰ इह
हे असौ ब्राह्मणि आङि चापः संबुद्धौ चेत्येत्वं प्रसज्येत॰ न ङ्लीस[ ]नुवर्त्तनात्॰ ङ्लीति तत्रानुवर्त्तते॰ क प्रकृतं॰ सुपि च ब
हुवचने ङ्लत्येदिति॰ प्रत्ययस्थात्ककादित्वं इह च असको ब्राह्मणीति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वं प्रसज्येत॰ नैष दोषः। प्रश्लि
ष्टनिर्देशोयं॰ आ आविति॰ इहापि न हि [redacted] न प्राप्नोति॰ कारिके हारिके इति॰ =तस्मादेष दोषस्तेष प्रतिभाषः॥९=

कारस्यापि आनत्चेत्वं भवतीह तु टाप्रोक्ताया ओकाररूपं॰ कारिके इति॰ ओङः आप इति श्रीमाव आकुएे च कृते एकारः॥ अपत इतीत्वं न प्राप्नोति॰ संबुद्धौ वाका
रिके इति रूपं॰ ननु चायं तरंगवा आकुबुसने रित्वं न भविष्यति॰ असकाविसत्तुभाकबुसन्ते सामर्थ्यात्॰ एवं तर्हि टापि कृते एकादेशान्तस्य वर्णग्रहणांगं बली
य इतीत्वं प्राप्नोतीति आकाररूपएवाविति किं प्रश्लेषनिर्देशेन तस्मात्सामर्थ्याद्यथावर्ण्णग्रहणमिति बाधित्वैकादेशो न भवत्येवं कारिके सत्याप्यं न रंगे सास्पूर्वविभक्तित
[redacted]

=समानाश्रयश्चेदमिलनतुनमानं॰९=

श्रीभावश्चेति· ओ᳟ऽ इति वचनादोकारस्य पदादिः दादेशानुमानं वर्णमात्रनिर्देशो वाऽङ्कारस्तच्चारणार्थस्तदा श्रीभावप्रसंगः पदात्तु पूर्वस्त्वेण निर्देशस्तदा
प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव श्रीभावेन भाव्यमिति दोषाभावः। एतमपि प्रश्लेषनिर्देशेन शक्यं परिहर्तुं· न च काचित्के इत्यत्र दोषः समानं प्रातिकमेवैकादेशमि

श्रीभावश्च प्रसज्येत। इह त्वश्रीभावश्च प्राप्नोति। असौ ब्राह्मणी आपत्तुत्तरस्य ओ᳟ऽः श्रीभवतीति श्रीभावः प्राप्नोति तस्मात्तोर्लो
पो वक्तव्यः। सो ओत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा तु त्वं च· सो ओत्वप्रतिषेधः साकच्काद्वा वक्तव्यः। साञ्च परस्य उत्वं वक्तव्यं· अ
सकौ· असुकः। उत्तरपदभूतानामादेशउपदेशिवद्वचनं· उत्तरपदभूतानांत्यदादीनामादेशउपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। पर
माहं· परमायं· परमानेनाद्भिः प्रयोजनं· अनादिष्टार्थं प्रकृतेरेकादेशो आदेशाययथास्युरिति। किं पुनः कारणं एकादेशस्तावद्भवति·
न पुनरादेशाः। न परत्वादादेशैर्भवितव्यं बहिरंगलक्षणत्वात्· बहिरंगा आदेशाः अंतरंग एकादेशः। असिद्धं बहिरंगमंतरंगे। सत
र्थुपदेशिवद्भावो वक्तव्यो न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। पूर्वोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति· नैकादेश इति· यदयं नेदमस्य प
रस्येति प्रतिषेधं शास्ति· कथं कृत्वा ज्ञापकं· इदं द्वावचो· तत्र ज्ञायस्येति लोपेनादिष्यते· अपर एकादेशेन· अनक इंदं संवन्नः तत्र
कृते· प्रसंगः पश्यति त्वाचार्यः पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति। नैकादेश इति· ततो नेदमस्य परस्येति प्रतिषेधं शास्ति·
अदसः सोर्भवति त्वंद्भिः न तु लोपो विभाषितो। कृत्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्नहलः प्रकृतं हि तत्र। आपएत्वं भवत्यस्मिन्न शलीत्यनुवर्तना

तंप्रतीक्षते ननु भिन्नकालप्राप्तिकं· साकच्कादिति· साकच्को यः सुर्विहितस्तस्मिन्विसर्जः प्रतिषेधसन्नियोगेन सासरस्याकारस्योत्वं भवति· बहिरंगा आदे
श इति· समासाद्या विभक्तिकृतलघुतेनत्वदपेक्षतावन्तो नांतरंगत्वादेकादेशं कृतेन स्यादिव भावादादेशे बुद्धिप्रमाणोऽसुपरमहं परमय मिसादिरतिप्रसंगः॥

शिवः ५६

मृजेः॥ ॥कंसपरिमृड्भ्यामिति। विमृक्किमाश्रित्य वृद्धिः प्राप्नोति क्ङिति चेति प्रतिषेधः क्ङिन्निमित्ता या एव वृद्धिरिति तत्र न प्रवर्त्तते। रज्जुसृड्भ्यामिति। भ्यां प्रत्ययो हलादिरकिद्भवतीत्यमागमप्रसंगः। प्रणड्भ्यामिति। नशेर्वेति कुत्वमप्यत्र न भवतीति केचिदाहुः। तदयुक्तं। पदत्वनिबंधनत्वादस्य प्रत्ययानपेक्षणात्। मस्जि-नशोर्झलीति नुमागमस्तु प्रत्ययापेक्षत्वाद्धातुप्रत्ययेन भवतीति। वार्त्रघ्न इति। हनस्तोचिण्णलोरिति तत्वं न भवति कुमति चेति णत्वं तु कुप्वाये हादेशेषु

मृजेर्वृद्धिः॥ ॥मृजेर्वृद्धिविधौ क्ङित्प्रतिषेधः। मृजेर्वृद्धिविधौ कंसपरिमृड्भ्यां तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कंसपरिमृड्भ्यां कंसपरिमृड्भिः। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धं। अथवा धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्धं। धातुप्रत्यये कार्यं भवतीत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। सृजि-दृशि-मस्जि-नशि-हंति-गिरत्यर्थं। सृजि। रज्जुसृड्भ्यां रज्जुसृड्भिः। दृशि। देवदृग्भ्यां देवदृग्भिः। मस्जि। उदकमग्भ्यां उदकमग्भिः। नशि। प्रणड्भ्यां प्रणड्भिः। हंति। वार्त्रघ्नः भ्रौणघ्नः। गिरि। देवगिरौ देवगिरः। यदि स्वरूपग्रहणे इत्युच्यते प्रसृड्भ्यां प्रसृड्भिः अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति सम्प्राप्नोति। एवं तर्हीयं परिभाषा कर्त्तव्या धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवतीति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्त्तव्या न कर्त्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषेति यदयं क्षोणग्रहणेन तं शास्ति॥ ॥अचो ञ्णिति॥ ॥अज्ग्रहणं किमर्थं। इग्ग्रहणं वर्ज्यग्रहणं गोर्थं वृद्धावज्ग्रहणं क्रियते गोतो णिदिति यथा स्यात् गौरिति। नैतदस्ति प्रयोजनं। णित्करणसामर्थ्याद्वा वृद्धिर्भविष्यति। अस्त्यन्यणित्करणे प्रयोजनं। किं। गावौ गावः इति। चातउपधाया प्रतिषेध इति न भवति। देवगिरौ विति। अचि विभाषेति लत्वं न भवति। अभ्याभ्रौतीति। तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानात्॥ ॥अचो॥ ॥अज्ग्रहणमिति। अंतरेणाज्ग्रहणमिकाद्येषा परिभाषा पस्थानादिगंतस्य वृद्धिः सिध्यति अकारस्य तु चिकीर्षकः इत्यादावतो लोपेन भाव्यं आकारस्य तु विशेषो नास्ति संध्यक्षराणामात्वेन भाव्यमिति प्रश्नः। गोर्थमिति। अस्त्यज्ग्रहणे इकारि

[illegible]

[illegible]

मा॰कै॰
५७

अथयोगविभागइति॰यद्यपिणौविलुक्तेनोदाहरणेनयोगविभागस्यप्रयोजनंप्राप्यतेतथाप्यनेकप्रयोजनोपन्यासायप्रश्नप्रतिवचने॰सखायाविति॰सखिशब्दो
इतिस्थितेनवृद्धेरसंगः। णित्वंतुसखायइत्यत्रजसिगुणेऽयादेशेकृतेऽतउपधायाइतिवृद्ध्यर्थंस्यात्॰सखायाइत्येतत्तुप्रसंगेनोदाहृतंणित्वावकाशप्र
दर्शनार्थंवा॰व्यंजनाद्यर्थइति॰व्यंजनादिर्यःप्रत्ययस्तत्रवृद्ध्यर्थः।जैत्रमिति॰जियुभ्यामौणादिकःष्ट्रन्॰चौलमिति॰जनिदाच्युभ्यःइतित्रन्॰तलमिति॰

अथयोगविभागःकिमर्थः।नञ्णित्यतउपधायाइत्येवोच्येत॰कारूपसिद्धिः।चायकोलावकःकारकोहारकः।गुणेकृतेऽयवोरपर
तेचअतउपधायाइत्येवसिद्धं॰योगविभागःसखिव्यंजनाद्यर्थः।योगविभागःक्रियतेसख्यर्थोव्यंजनाद्यर्थश्च॰सख्यर्थस्तावत्॰सखा
यौसखायः।व्यंजनाद्यर्थः।जैत्रंयौत्रंचौलं॰योगविभागेचेदानींसखिव्यंजनाद्यर्थेक्रियमाणेऽज्ग्रहणमपिकर्त्तव्यंभवति॰किंप्र
योजनंगोरर्थं॰ननुचोक्तंणित्करणसामर्थ्याद्गवांवृद्धिर्भविष्यति॰अस्त्यन्यत्णित्करणेप्रयोजनं॰किं॰गावोगावः।अतउपधायाइ
तिवृद्धिर्यथास्यात्॰यत्तुसौणित्करणंतदनवकाशंतस्यानवकाशत्वादेववृद्धिर्भविष्यति॰यथैवखल्वपिणित्करणसामर्थ्या
दनिकोवृद्धिःप्राप्यतएवंतलमपिप्राप्नोति॰तलमपिहिञ्णितीत्युच्यतेतस्मादज्ग्रहणंकर्त्तव्यं॥ ॥तद्धितेष्वचामादेः॥ ॥अज्
ग्रहणंकर्त्तव्यं॰ननुचक्रियते॰द्वितीयंकर्त्तव्यंयथाचामादिग्रहणमज्विशेषणंविज्ञायेत॰अचामादेरचइति॰अथाक्रियमाणे
अज्ग्रहणेकस्याचामादिग्रहणंविशेषणंस्यात्॥

नस्लोः।चिन्नलोरितिनिर्दिश्यमानंगोरपिस्यात्तस्मैषदोषःप्रापदितिज्ग्रहणंक्रियते॥
तद्धितेषु॥ ॥अज्ग्रहणंकर्त्तव्यमिति॰अचामित्यनेननिर्धारणषष्ठ्यंतेनसामानाधिकरण्येनादेर्विशेषयितुमशक्यत्वादिकसरिनाभोपस्थानादिकए
वाचोवृद्धिप्रसंगः।अथाक्रियमाणइति॰निर्धारणंतुल्यजातीयस्यसंभवतियथाकृष्णागवांसंपन्नक्षीरतमेत्युक्तेगोरेवप्रतीयतेतथाचामादिरजे

कर्त्तव्यकृतमिति॥

शिवः
५७

=ननुनियमार्थं तं विधिनियमसंभवइतिन्यायादिसर्वः ॥ ३ ॥ =इकारस्येनगतो विशेषणसंभवात् ॥ १ ॥

नियमार्थं वा ग्रहणं २

इग्विशेषणमिति· तुल्यजातीयनिर्धारणेपीकारस्योपस्थानं न निवार्यते· अज्ग्रहणे तु क्रियमाणे निर्दिष्टस्थानिकलादिकाविशेषानुपस्थानं यथा चो ञ्णितीस त्रे अज्मात्रस्येति· नन्वङ्ग्रहणसामर्थ्यादज्मात्रस्यनभविष्यति· नतत्सामर्थ्यात्तर्हिनिवृत्तिरेवाज्ग्रहणस्यस्यादकारस्यैव वृद्धस्वस्यनान्यस्येति दीर्घस्यतीक इकार सात्राद्युपधायाःस्यादेव· अकारे णेति· विशेषणस्याजंतरनिवृत्तिःप्रयोजं· अथ वैकयोगइति· एकोभवतिरध्याह्रियते· तेन तुल्यकालताविधानस्यस्वका

इग्विशेषणं· तत्र कोदोषः। इहैवस्यात्· ऐतिकायनः औपगवः इह नस्यात्· गार्ग्यो वात्स्यइति· तत्तर्हिज्ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं· प्रकृतमनु वर्त्तते क्व प्रकृतं· अचोञ्णितीति· यदितदनुवर्त्तते· तउपधायाअचश्चेति अज्मात्रस्योपधायावृद्धिः प्रसज्येत भेद्यच्छेदइति· अकारे णतपरेणचं विशेषयिष्यामः अचः अत इति· इहेदानीमचइत्यनुवर्त्तते· तइतिनिवृत्तं· अथवा मंडूकगतयोधिकाराः· तद्यथामं डूकाउत्प्लुत्योत्प्लुत्यगच्छंतितद्वदधिकाराः। अथ वैकयोगःकरिष्यते अचोञ्णिति तउपधायास्ततस्तोह्नितेषचामादेरिति· न चै कयोगेनुवृत्तिर्भवति· तद्धितेषचामादिवृद्ध्यवंसोपधालक्षणप्रतिषेधः। तद्धितेषचामादिवृद्ध्यावंसोपधालक्षणयावृद्धेः प्र तिषेधोवक्तव्यः। कौष्टुः जागतइति· ननुचाचामादिवृद्धिरंलोपधालक्षणांवृद्धिंबाधिष्यते कथमन्यस्योच्यमानान्यस्यबाधिका स्यादस्तिखल्वपिसंभवे बाधनं भवतिअस्तिखल्वपिसंभवोयदुभयंस्यात्· लोकविज्ञानात्सिद्धं· लोके सत्यपिसंभवेबाधनंभ ति· तद्यथा· दधिब्राह्मणेभ्योदीयतांतक्रंकौंडिन्यायेति

यैयापाशस्यत्रोपस्थानाभावः। कौष्टुइति· कोष्टुशद्वात्तस्येदमित्यण्· जागतइति· जग च्छद्वादण्· ननुचाचामादिरिसंगंकार्यमिन्यतेतत्र तक्रकौंडिन्यन्यायावतारः। इतरस्तुस्थानिभेदंमत्वाह· कथमन्यस्येति· आमलकीजइत्यादावन्य स्यापिस्वरोविधीयमानोन्यस्वरंबाधत एवेत्याशंकाह· अस्तिखल्वपीति· लोकविज्ञानादिति· अंगंकार्यितदेवावयवद्वारेणसंक्रियतेततश्चैकस्यका

इ॰ ३ नञ्गा ३

भा॰कै॰ नाप्राप्त इति॰ सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः स चेह नास्ति॰ पुष्करसद्ग्रहणादेति॰ वाशब्दस्तर्हि अर्थे पूर्वस्य हेतोरनवस्थितत्वात्॰ ननु च ठगर्थः पुष्करसद्ग्रहणं ठः स्यात्
५८ पुष्करसदा चरति पौष्करसादिक इति॰ ञ्णिसत उपधाया इति वृद्धेर्विधाना हुक्प्रसंगात्॰ एवं तर्हि ठगतो नभिधानान्न भवति॰ यथा प्रतिपदविहितः स्त्रेव पुष्क
रसद उत्तरपदस्य वृद्धिर्नभवतीनान्यत्र॰ केचिदाहुः॥ लोकविज्ञानात्सिद्धमिति वार्त्तिककारस्याविप्रतिषेधो विवक्षितो यथा भल्लवोनुन्विधावुगिल्लतिषेधात्सि
द्धमिति॰ अंसोपधालक्षणया वृद्धेरवकाशः॰ गोः पावक इति अस्यावकाशः सौस्नुत इति॰ क्रोड्ञागतइत्स चोभयप्रसंगे परत्वादादिवृद्धिर्भवति॰ सकृद्गतप

सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्त्तकं भवति॰ एवमिहापि सत्यपि संभवेऽचामादिवृद्धिरंत्योपधालक्षणं वृद्धिं बाधि
ष्यते॰ विषमउपन्यासः॥ नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यते तस्मात्तदारभ्यमाणं बाधकं भविष्यति॰ इह तु न रप्राप्तायामंत्योप
धालक्षणायां वृद्धावचामादिवृद्धिरारभ्यते सुस्नुत सौस्नुत इति॰ पुष्करसद्ग्रहणाद्वा॰ अस्य मनुशतिकादिषु पुष्करस भवाभव
च्छद्रं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो चामादिवृद्ध्या वंसोपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीति॰॥ ॥इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॰ पादश्च द्वितीयः समाप्तः॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥

रिनाषाश्रीयते न तु पुनः प्रसंगविज्ञानं॰ एवं च पुष्करसद्ग्रहणं हेतिविकल्पार्थ एव वाशब्दः बाधकत्व सामान्याभिप्राये एव च शास्त्रविज्ञानमेव लोकवि शि॰कः
ज्ञानमुक्तं॰ अथ यत्रादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रांत्योपधलक्षणा कस्मान्न भवति यत्सोऽभावो वैयसवमिति इग्॰ तां चेत्स एव्यापदिभवं वैयापद ५८
मिति॰ अत्राप्यैचौ परत्वाद्बाधकाविति सर्वैष्टसिद्धिः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्र कैयटकृते भाष्यप्रदीपे सप्तमाध्याय द्वितीयपादे द्वितीयमा
ह्निकं॰ पादश्च द्वितीयः समाप्तः॥ ॥७॥ ॥श्रीः॥

देविकाशिंशपा०॥ ॥देविकादिष्विति। विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदंगेन देविकादीनि विशेष्यंते तदा तेषामंगसंज्ञा न भवतीति तदंतविध्यभावाद्दंगानि
देविकादीन्याश्रीयंते। यदा तु देविकादिभिरंगं विशेष्यते तदा तदंतविधिना देविकाद्यंतमंगं गृह्यते तेन तु कथंचित्तदादिविधिः संभव इति तदादिग्रहणं क-
र्तव्यं। तत्र केवलानां देविकादीनां तदादीनां चाकारो भवतीति वक्तव्यं अन्यथा केवलानां न स्यात् दाविकमुदकं शांशपश्चमस इति। न च व्यपदेशिवद्भावो-
स्ति। अप्रातिपदिकेनेति प्रतिषेधात्। यदि तु प्रत्ययविधिविषय एवायं निषेधः तदा केवलानां व्यपदेशिवद्भावात्सिध्यति। आद्यज्विशेषणमिति। अंगस्य देवि-

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्॥ ॥देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्तव्यं। इहापि यथा स्यात् दाविकाकूलाः शालयः शांश-
पास्थला देवाः। किंपुनः कारणं न सिध्यति। अन्यत्र तद्ग्रहणात्तदंतग्रहणं वा। अन्यत्र हि तस्य वा ग्रहणं तदंतस्य वा भवति। न चे-
दं तन्नापि तदंतं। आद्यज्विशेषणत्वात्सिद्धं। आद्यज्विशेषणं देविकादयः। नैवं विज्ञायते देविकादीनामंगानामचामादेरचाकारो भ-
वतीति कथं तर्हि ञ्णिति अंगस्याचामादेरचः आकारादेशो भवति स चेद्देविकादीनामाद्यच् भवतीति। अंतरतमनिवर्तकत्वाद्वा। अथवा नांते
गानंतरतमाद्वृद्धिर्निवर्त्स्यते किं तर्ह्यंतरतमानेन निवर्त्यते। सिद्धात्र वृद्धिस्थले तेषु चामादेरित्येवं तत्रांतरतमानेन वृद्धिर्निवर्त्स्यते। परि-
हारांतरमेवेदं मत्वा पृच्छति। कथं चेदं परिहारांतरं स्यादित्याद्यज्विशेषणं देविकादयः अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं आद्यज्विशेषणं देविकादय
इति। यदि नाद्यज्विशेषणं देविकादयः स्युरिहापि प्राप्नोति। सुदेविकायां भवः सौदेविक इति। अथात्राप्याद्यज्विशेषणत्वादित्येव सिद्धं परि-

कादिभिः संबंधाभावः। अंतरतमनिवर्तकत्वाद्वेति। ञ्णिति किति चेति वर्तते तत्र स्थानेंतरतम इति वचनादैकारो वृद्धिसंज्ञः प्राप्त आदिति वचनेन निवर्त्स्यते न
तपूर्व आकारो विधीयते अनेन हि स्थानेंतरतम इति नियमं बाधित्वा नियमांतरं क्रियते देविकादीनामाकारो वृद्धिर्नान्या। परिहारांतरमिति। पूर्वत्राप्येयं दे-
विकादीनां वृद्धिर्विधीयमाना आकारो भवतीति केवलानां तदादीनां च वृद्धौ देविकादीनां भवतीति तत्रैव परिभाषाप्रवृत्तिः सुदेविकायां तु प्राप्त वृद्धिर्न स्याद्देविकादि

59

तियाति:
=न तु प्रत्ययैवपक्षे तदंगस्य विशेषणत्वे दाविकाकूले [illegible]त्यादिः विशेष्यत्वे सौदेविके आद्यजि [illegible] मिति। परिभाषाप्रकरणे द्रष्टव्यं न चांगसन्निधानान्न दोष इति भावः। तदा देविकादीनामिति।

-मर्थास्त्विति· एवं च निरुत्तरत्वात्कार्यकालाभावात्परिहारांतरलोक्तिरसंगतेत्याशयः॥ विधिमाह वर्णादिविधिरेव युक्तः॥ २=

भा·कै·
५९

यथोद्देशं च परिभाषा श्रीयते न कार्यकाला· अन्यथांगप्रकरणे देविकादीनामादिस्सोपस्थानादयास्मतियास्योः पूर्ववदन्यतरप्रसंगात्प्रकृतप्रदेशेऽन्यत्रोक्रियमाणे विधेरेवा
कारस्य भवति अर्थात्त्वैकारस्य निरुत्तिरितिनायं परिहारउपपद्यते नरतमनिवर्त्तकत्वादेति· सत्यं तर्हीति· अष्टाध्यायीलक्षणं सत्यं सान्निवेशांतराश्रयणेन भिद्यते·
अथवास्मेवसत्त्वम स्यस्यान भेदाद्देशो भवति· आधज्विशेषणत्वादिति· द्वितीयः परिहारो दूषितः पूर्वस्तु स्थित एव· अत्रैवार्थे लिंगदर्शनं· न्यग्रोधे चेति· केवलग्रहणं
मिहप्रकरणे गृह्यमाणमाधज्विशेषणमिति ज्ञापयस्यन्यथा तदनर्थकं स्यात्· न च तदंत विधिनिरासार्थमंगेन न्यग्रोधस्य विशेषणात्तदंत विधेरप्रसंगात्· तदेत

न्नस्मोयत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति किं तर्हि यत्राक्रियमाणेन दोषस्तत्र कर्त्तव्यं· कच क्रियमाणेन दोषः॥ संज्ञाविधौ· वृद्धिरादैचू देविका
दीनामाकार इति· सिध्यति· सत्यं तर्हि भिद्यते· यथान्यासमेवास्तु· ननु चोक्तं देविकादिषु तदादिग्रहणं कर्त्तव्यमन्यच तद्ग्रहणंतदादिग्रहणं
चेति· परिहृतमेतत्· आधज्विशेषणत्वात्सिद्धमिति· न्यग्रोधे च केवलग्रहणं तत्· न्यग्रोधे च केवलग्रहणमन्यामहेआधज्विशेषणे दे
विकादय इति· तस्य केवलग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं इह माभूत्· न्याग्रोधमूलाः शालय इति· यदि चाधज्विशेषणं देविकादयस्ततः केवलग्रहण
मर्थवद्भवति· तदेतत्कार्यं सत्वाज्ज्ञापकं भवति यदि न्यग्रोधशब्दोऽव्युत्पन्नं शाति पदिकं भवति· अथ हि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधस्ततो नियमार्थं प
दांत इतिकत्वान ज्ञापकं भवति· वहीनरस्येद्वचनं· वहीनरस्येत्वं वक्तव्यं· वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः॥ कुरुनरवाडवस्त्वाहनैषवहीनरः कत्त
दिति· व्युत्पत्तिपक्षे न्यग्रोधस्य च केवलस्येतिवृद्धिनिषेधस्यैव च अविधायकमिति केवलग्रहणं ज्ञापकार्थं भवति हि विहीनर एषः विहीनो नरः कामभोगाभ्यां विहीन
ति· व्युत्पत्तिपक्षेतु न य्वाभ्यामिति सिद्धे केवलस्यैव न्यग्रोधस्य यथा स्यात् न्याग्रोधमूलाः शालय इत्यादौ माभूदिति नियमार्थं केवलग्रहणं न ज्ञापकं भवति· न हि न्यग्रोध
स्यैतावताभिमतनियमसिद्धिः· तदंगस्यैव न्यग्रोधस्य नांगादेरित्येवमिष्टो नियमः सिध्यत्येव· नैतदस्ति· अनिष्टोपि नियमः स्यान्न्यग्रोधस्यैवानिमित्तात्
रस्य वृद्धिप्रतिषेध इति नैयायिको नैयासिक इत्यादौ न स्यात्तस्मात्केवलग्रहणमभिमतनियमसाधनाय भवादेरित्ययं तु निषेधउक्तार्थज्ञापको भवति· वहीनर
स्येति· वहोस्यास्तीति वही स चासौ नरश्चेति कर्मधारयसमासो ऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः॥ तस्यापत्यमत इञ्· इकेरपवाद

शिवः
५९

=विनापि केवलग्रहणमिदं नियमार्थं कृतं न स्यादिति· २= भवादेरिति· नायं दिगुपदेशस्यापवादः किंतु देविकादिसूत्रप्राप्तस्य निषेधोयं· भवानमित्रेषु वैदिकेषु दृष्टं· २=

प्रतिषेध ॰ ध्यवा॰

नय्वाभ्यां॰॥ ॥य्वाभ्यांपदांताभ्यांपूर्वौवैजित्येवसूत्रंकार्यंनार्थोरद्धिप्रतिषेधेन॰अपवादाविति॰एकस्मिन्नंगविशेषेविधीयमानावैचौसामान्यविहितायारद्धेर्बाध कौसत्यपिसंभवेसामान्यविशेषविषयत्वेनबाध्यबाधकभावदर्शनात्॰इदानींविषयभेदादसत्यप्येज्रद्ध्योर्बाधकत्वेप्रतिविधानुमाह॰यद्यपीति॰अभ्यु पगम्यवादेनोच्यते॰नहिरद्धौसत्यांसर्वेष्टसिद्धिःवैयाकरणभार्यइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येगिधुंवद्भावप्रसंगात्॰तस्मात्सूत्रंतरप्रासारद्धिमात्र त्यांबाधितानित्यावैचौनविष्यतःबाधितत्वाचपुनर्वृद्धिर्नभविष्यतीत्यभ्युपेयं॰ऐचोर्विषयार्थमि॰याभ्यांयवाभ्यांपरस्यरद्धिःप्राप्तानिषिध्यतेता

=नेति॰न्यायवत्तनन्यायादितिभावः॥४=

नय्वाभ्यांपदांताभ्यां॰॥ ॥य्वाभ्यांपरस्यारद्धित्वं॰प्रसिद्धं॰कुतः॥अपवादोवदृहितौ॰अपवादोहिरद्धेस्तावैचावुच्येते॰नित्यावैचौतयोर्वृ द्धिः॥अथवानित्यावैचौकृतायामपिरद्धौप्राप्नुतःअकृतायामपि॰नित्यत्वादैचोः॥कृतयोरप्यपिरद्धिस्तयोरेव॰किमर्थंनेतिशिष्य ते॰अथकिमर्थंप्रतिषेधउच्यते॰ऐचोर्विषयार्थंप्रतिषेधसन्नियुक्तवचनं॰ऐचोर्विषयार्थंप्रतिषेधसन्नियोगेनैचावुच्येते॰यत्रय्वाभ्यां परारद्धिस्तत्राध्यध्येयर्थानतौ॰यत्रय्वाभ्यांपरस्यारद्धिरुच्यतेतत्रैचौयथास्यातांइत्येवमर्थमिति॰आध्यध्विदीध्यध्विभिर्वाध्य ध्विरिति॰नैतदस्तिप्रयोजनं॰अचामादेर्वाभ्यांतौ॰अचामादिनात्र्यौविशेषयिष्यामः॥अचामादेर्यौय्वाविति॰कथंयाशीतिकेनतौ

याशीतिकइत्यत्रकस्मान्नतौभवतः॥ ॥७॥

भ्यांपूर्वौवैचौयथास्यातामन्याभ्यांमाभूतामित्येवमर्थंप्रतिषेधवचनं॰आध्यध्येयर्थानताविति॰स्यातामिति वाक्यशेषः॥अध्यारूढोध्वमितिप्रादिसमासः॥अतइत्यत्र॰असत्यपिनिषेधंधानेदोषंपरिहर्तुमाह॰अचामादेरिति॰अचामादेरचःस्थानेयौय्वौताभ्यांपूर्वौ नवत्वइत्याश्रीयमाणेआध्यध्विनित्यादावैचोऽप्रसंगः॥याशीतिकइति॰द्वेअशीतीमूनतइतिमद्धिसमासः॥ततष्ठन्॰अर्थ्येपूर्वद्धिगोरित्सचार्दिलधिको रुद्धुभवति॰अचाचामादेरचोपकारस्यविधानात्ततःपूर्वएकारःप्राप्नोति॰ताविति द्विवचनंयाशीतिकस्योपलक्षणंतानुपात्तं॰यद्यपियोरकामादिनावि

तार्थे॰

=स्वांगकइत्यादौस्वंगतगरद्वादरूपानदनीतिनुनितुमुसर्वार्थेसुनरपदद्धौरोपात्॰७=

एतत्परिहर्तुमाह·यत्रेति·अचामादेरित्यत्र वृद्धिः प्राप्नोति तदपवादाद्वैचौ विधीयेते·अत्र तु संख्यायाः संवत्सर संख्यस्येति वृद्धिर्विधीयते·अचामादेरिति वर्त्तते तेन चेह अचामादेरित्येतदाश्रीयेते·नत्वेकं रूपपदं·तेनाचामादेरित्येवं प्राप्ता वृद्धिस्तस्यां प्राप्तायां तदपवादाच्चामादेः स्थाने प्याभ्यां पूर्वौ वैचौ भवत इत्यर्थः संपद्यते·उत्तरपदाधिकारे पीति·तथा च प्रग्राश्रीति के दोषः पूर्वत्रैव लिंग इति·प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदस्य वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते·नैष दोषः

यत्र वृद्धिरचामादिस्तत्रैवाचत्र प्योर्हिसा·यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिस्तत्रैवाभ्युच्यते·अत्र प्योरित्येवं वृद्धिः। किमिदं प्योरिति·उत्तरपद

स्येति·उत्तरपदाधिकारे प्यवश्यमेवागमोनुवर्त्तते पूर्वत्र लिंग इत्यत्र वः पूर्वत्रैव लिंग इत्येव मर्थं·नैष दोषः। उत्तरपदेनात्राचामादिं विशेषयिष्यामः अचामादिनायो उत्तरपदस्याचामादेर्यौ प्यावितिः अथ कस्मात् पदान्ताभ्यां·अथ किमर्थं पदान्ताभ्यामित्युच्यते·यमेणोनन्ये वध्येनः। इणो यणोदेशो माभूत्‌·यत्र छात्राः याता इति·इह वैयाकरणः सौवश्व इति प्राकलं प्राप्नोति·प्योस्वस्यानिवन्नावादयो वैप्राप्नुतः। शाकल्यावादेशेषु चोक्तं·किमुक्तं·शाकलेनावधुक्तं सिद्धित्यसमाससयोः शाकल प्रतिषेध इति·अथवा वोः किमुक्तं·अचः पूर्वत्वविज्ञानादेचोः सिद्धमिति·प्याभ्यां परस्या वृद्धिस्तमपवाधोरवुद्धितौ·निसा वैचौ तयोर्हि वृद्धिः किमर्थं नेतिशिष्यते यत्र प्याभ्यां परा वृद्धिस्तत्राध्यस्थेर्यथानतौ·अचामादेर्यवाभ्यां नौ कथं प्राश्रीति केन तौ·यत्र वृद्धिरचामादेस्तत्रैवाचत्र प्योर्हिसा

ति·प्राश्रीति कइत्यत्र तदेवं नेतिप्रत्यास्यातं·याता इति· ((अथ कस्मात् पदान्ताभ्यां पथे णोनन्मे वध्यनः।। ।।वारा।। ।।अथ परस्या वृद्धिरित्य अचामादेरचः स्थाने भवतु स यं यकार इत्यैच्प्राप्नोति·ननु चान्तरंगत्वात्पूर्वमेव यणा भाव्य मिति वैयाकरणः स्वश्च इति पूर्वमेव यण भवतिततो यथाचामादेर्यणो भवत्यथा यणादेशो भवती सदोषः। अचः पूर्वत्वविज्ञानादिति·योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधौ स्थानिवद्भावइत्यर्थः।। ।।वारा।। ।।पूर्वत्र त्रे वृद्धिर्विशे

ध्यतत्पूर्वगता

षः प्रतिपत्तिलापपवायकृतौ न घेकेनाचामादेरित्यनेनोत्तरपदाकां विशेषणित्यु[redacted]नाप्यप्रतिषिध्यमाना

यदीति॰ यद्येवं वृद्धिप्रतिषेधस्तर्ह्येवैज्भ्यां भाव्यं नान्यत्र॰ शौवमिति॰ श्वनो विकार इति प्राणिरजतादिभ्योऽञिति अञ्॰ श्वशब्दस्य तु पाठस्तदा पर्थः स्यात् तत्र शौवहान

मिति॰ यावंतोयण इति॰ अपदाविर्थस्यादस्य सर्वेभ्यो यण्भ्यः पूर्वौ वै चौ प्राप्नुतः प्रतिषेधे तु विज्ञायमाने याभ्यां पवाभ्यां पदस्य वृद्धिप्रतिषेधस्ताभ्यां पूर्वौ वै

चावितिनास्ति सर्वप्रसंगः प्रकृत्यैकाजितीष्टमेव यं स्वप्रकृतिभावस्तथा चद्रेत्ये दैवतास्य इत्यत्र न भवति॰ इत्यत्र विशेषेण प्रकृतिभावमाश्रि

सेन तदुक्तं परिहारदिक्प्रदर्शनार्थं अत्र हि परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यत इति न वृत्त्यैजागम इत्यय मत्र परिहारः॰ शुनुवाध्य

यद्यनुवर्त्तते शौवं मांसं टिलोपे कृते ऐजागमो न प्राप्नोति॰ अपरिनिर्वर्त्तनं स्वाध्याय शब्देकारादिषु पठ्यते तत्र यावंतो यणः सर्वेभ्यः पूर्व

ऐजागमः प्राप्नोति॰ यद्येवमसितथास्तु॰ अस्तु नाम वर्त्तते॰ कथं शौवं मांसं॰ आनुपूर्व्यासिद्धमेतत्॰ नाचाकृत ऐजागमे टिलोपः

प्राप्नोति॰ किं कारणं प्रकृत्यैकाजितिहि प्रकृतिभावेन भवितव्यं॰ तदेतदानुपूर्व्यासिद्धं भवति॰ अथवा पुनरस्तु निर्वर्त्तनं॰ ननु चो

क्तं स्वाध्याय शब्दे कारादिषु पठ्यते तत्र यावंतो यणः सर्वेभ्यः पूर्व ऐजागमः प्राप्नोति॰ कः पुनरर्हति स्वाध्याय शब्दं कारादिषु पठि

तुं॰ एवं किल पठ्येत स्वमध्ययनं स्वाध्याय इति तत्र न शुनुवा अध्ययनं शोभनं वाध्ययनं स्वाध्याय इति॰ अथापि स्वमध्ययनं स्वाध्या

य एवमपि न दोषः अचामादेरिति वर्त्तते॥ ॥श्वादेः॥ ॥अयं श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते न तत्र कः प्रसंगो यन्न दादेः स्यात्॰ नैव प्राप्नो

तिनार्थस्तदादिप्रतिषेधेन॰ इह तस्य वाग्यहणं भवति न दं तस्य वानचेदं तन्नापि

धायनमिति॰ अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः आङ्वामध्ये प्रश्लेषः

यः॥ अचामादेरिति वर्त्तत इति॰ तत्रैवमभिसंबंधोऽचामादेरनंतरयोर्य्वोर्नाभ्यां पूर्वौ वै चौ भवत इति तेन स्वाध्यायशब्दे यकारात्पूर्व ऐज्भवति न तु पकाराभ्यामिति

र्थः॥ यद्यपि स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इत्यस्यामपि व्युत्पत्तौ स्वाध्यायशब्दो न पठितव्यः स्वशब्दस्य द्वारादिषु पाठात्तदादिविधेश्चेष्टत्वात्तथापि पाठे विशेषो नास्तीति प्रदर्शनाय भाष्यकारेण

पाठमनुगम्य

इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह· न वैतत्तदादिविधिरस्तीति· अन्यहणे इति· अवयवग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् एतत्प्रकरणे निर्दिष्टे ईकादिनिर्देशादिभिश्चा
देशो विशेषणेन तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते· शौवहानमिति· जिहते अस्मिन्निति ल्युट् शुनां हानमिति षष्ठीसमासः। अहानमस्मिन्नस्तीति तदस्मिन्नस्ती
ति देशे तन्नाम्नी सण्· वृद्धिप्रतिषेधः ऐजागमश्च द्वारादित्वात्· शौवादंष्ट्र इति· शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा शुनो दंत इति दीर्घः तत्र भव इत्यण् संज्ञापूर्वको विधि

न वैतत्तदादिविधिरस्तीति· अत उत्तरं पठति· प्रतिषेधे श्वादिग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र अवयवग्रहणे तदादिग्रहणस्य शौवहानाद्यर्थं· प्रतिषेधे
श्वादिग्रहणं क्रियते ज्ञापकार्थं· किं ज्ञाप्यं· एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र अवयवग्रहणे तदादिग्रहणं भवतीति· किमेतस्य ज्ञापने प्र
योजनं· शौवहानाद्यर्थं· शौवहानं नगरं· शौवादंष्ट्रो मणिरिति· इकारादिग्रहणं च श्वागणिकाद्यर्थं· इकारादिग्रहणं च कर्तव्यं· किं प्र
योजनं· श्वागणिकाद्यर्थं· श्वगणेन चरतीति श्वागणिकः। तदंतस्य चान्यत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः। श्वाभस्त्रेः स्वं श्वाभस्त्रं।। ।।उत्त
रपदस्य।। ।।किमर्थमिदमुच्यते अवयवादृतोरिति वक्ष्यति तदुत्तरपदस्य यथा स्यात् अचामादेर्मा भूत्· नैतदस्ति प्रयो
जनं अवयवादिति पंचमी तत्रांतरेणाप्युत्तरपदं उत्तरपदस्यैव भविष्यति· उत्तरार्थं तर्हि सुसर्वार्धाज्जनपदस्येति सुसर्वार्धा
दिति पंचमी दिशोमद्राणां दिश इति पंचमी प्राचां ग्रामनगराणां दिश इत्येव· संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च संख्याया इति पंच
मी वर्षस्याभविष्यति संख्याया इत्येव परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोरिति संख्याया

रनिसइति दृष्टाच्छो न भवति· इकारादिग्रहणं [illegible] मिति· श्वादेरि

=भसमासेनिष्कादिभ्य इति सूत्रस्य पदमनैकिकरतिभाष्येदाहरणविरोधेप्येकदेशिमतमेतदि

तीति सूत्रं कर्तव्यं· तत्र यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति तदादिविधिर्भवति· श्वागणिक इति· श्वगणादृश्चेति ठञ्· तदंतस्येति· इञं तस्य· श्वाभस्त्रमिति· इ
त्रश्चेत्यण्· वासतद्धितनिमित्तो वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च बहिरंगतात्स्वरूपग्रहणाश्रयेण निषेधेन निवारयितुमिति वचनारंभः।। ।।उत्तर।। ।।किमर्थमिति· तस्मादित्यु

= स्वयंफलांतरमाह · उत्तरेति · इदमवयवाद्यो दिसादिसकल वृद्धिप्राधान्यं · = चिंत्यमेतदिति · चिंताबीजं तु पूर्वपदस्य चेत्यत्र पूर्वपदग्रहणाद्यत्रोत्तरपदस्य वृद्धिस्तत्र पूर्वपदस्याचामादेर्नोत्वृद्धिर्नेति ज्ञापनाद्द्विषाष्टिके ग्रामादिवृद्धिर्न · व्याशीतिके तदंतरंगलाघवाच्च स्यात्

जेप्रोष्ठपदानामिति · पंचमीनिर्देशाभावादुत्तरपदस्य न स्यात् · वचनं तु नाद्यजर्थं विज्ञायमानं पूर्वपदस्यापि वृद्धिं विदध्यात् नियमार्थं वा स्याज्ज्ञातार्थ एव
प्रोष्ठपदानां वृद्धिः प्रोष्ठपदानामेव बाजातार्थ इति · प्रोष्ठपाद इति · प्रोष्ठपदाभिर्युक्तः काल इत्यण्लुबविशेषे इति लुपि कृते संधिवेलादिसूत्रेणाजा
तार्थे ण् · अत्रांगस्याचामादेर्वृद्धिर्माभूदित्येवमर्थं उत्तपदाधिकारः उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रोत्तरपदाधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थश्च · द्विषाष्टि
क इति · नन्वत्राप्यचामादेर्वृद्धिः प्राप्नोति कथमयमवकाशः अथात्र येन नाप्राप्तन्यायेनादिवृद्धिर्बाध्यते तद्व्याशीतिके विप्रतिषेधानुपपत्तिः उत्सर्गाप

× चामादिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धि ×
× र्भवति विप्रतिषेधेन · किंप्र ×
× योजनं · व्याशीतिकाद्यर्थं · अ ×

इदं तर्हि प्रयोजनं · जेप्रोष्ठपदानां उत्तरपदस्य यथा स्यात् पूर्वपदस्य मा भूत् · प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो बालकः · तद्धितेष्वचामा
दिवृद्धेरुत्तरपदवृद्धिर्विप्रतिषेधेन व्याशीतिकाद्यर्थं · तद्धितेष्वचामादिवृद्धेरवकाशः ऐतिकायनः औपगवः · उत्तरपदवृद्धेरवकाशः
द्विषाष्टिकः त्रिषाष्टिकः · इहोभयं प्राप्नोति व्याशीतिकः · उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन · कः पुनरत्र विशेषोऽचामादिवृद्धौ सत्या
मुत्तरपदवृद्धौ वा · अयमस्ति विशेषः · यद्यत्राचामादिवृद्धिः स्यादैजागमः प्रसज्येत · ॥ प्राचां ग्राम ॥ ॥ नगरस्य ग्रहणं किमर्थं · न प्रा
चां ग्रामाणामित्येव सिद्धं · न सिध्यति · अन्यो ग्रामः अन्यन्नगरं · कथं ज्ञायते · एवं हि कश्चित् कंचित्पृच्छति कुतो भवानागत इति · ग्रामा
त् · स आह · न ग्रामान्नगरादिति · ननु च यो ग्रामः य एव ग्रामः तन्नगरं · कथं ज्ञायते · लोकतः · ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नग
वादयोरतुल्यबलत्वादिति वार्त्तिककारस्य विप्रतिषे रेण क्रियन्ते · तद्यथा · अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते नतरां नागरे
धोपन्यासोऽनुपयुक्त इति चिंत्यमेतत् · यद्यत्रेति · सा च प्रतिषिध्येत तत्र तत्प्रतिषेधसन्नियुक्त ऐजागमः स्यादित्यर्थः · उत्तरपदवृद्धेस्तु यथात्र प्रतिषेधो
न भवति तथा न य्वाभ्यामित्यत्र प्रतिपादितं ॥ ॥ प्राचां ग्राम ॥ ॥ नगरस्य ग्रहणमिति · यद्यपि समुदायवचनोऽपि ग्रामशब्दोऽस्ति भूतग्राम इन्द्रियग्राम इति त
थापि जननिकायनिवासार्थत्वेनातिप्रसिद्धः अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटो ग्रामेणा [illegible] पेयमिति तदर्थस्यैव ग्रहणमिति मत्वा प्रश्नः · अन्यो हि ग्राम इति · विशेषे

= प्रतिपादितमित्यंतं तत्र त्वादचामादिवृद्धेरेव सन्निषेध इती निषेधविवरणं सतस्तत्र · पूर्वत्रैव जिंदे दोषप्रसंगात् · तस्मान्न य्वाभ्यामित्यत्राचामादेरनंतरस्तु यस्य यस्य वृद्धिर्विधीयते उत्तरपदस्यांगस्य वा तत्र प्रवर्तस्याचामा ·

चारण२

संस्त्याय विशेषमिति॰ सामान्यशब्दस्यादिप्रकरणवशाद्विशेषावस्थानं दृश्यते॰ संस्त्यायाद्यगमने निर्ज्ञाते विशेषपरिज्ञानाय कुत आगच्छतीति प्रश्ने ग्रामश
ब्दो विशेषवाची ग्रामशब्देन प्रयुक्त इति प्रतीयते॰ संस्त्यायो निवासः शालिकर्षकपुरुषप्रधानो देशो ग्रामः गोमहिष्यादियुक्तो घोषः प्राकारपरिखान्वितं श्रे
णीधर्मयुक्तसंस्थानं नगरं प्राकारपरिखायुक्तस्तु श्रेणिधर्मान्वितो देशः संवाहः। न च नगरशब्दसन्निधाने गोबलीवर्दन्यायेन विशिष्टग्रामग्रहणमसं

ग्रामेनाध्येयमिति साधीयो नगरेऽपि नाधीयते तस्माद्य एव ग्रामस्तन्नगरं कथं यदुक्तं एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति कुतो भवानागत इति
ग्रामात्स आह॰ न ग्रामान्नगरादिति॰ संस्त्यायविशेषमसावाचष्टे॰ संस्त्यायविशेषास्ते ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति॰ एवं तर्हि सि
द्धे सति यद्ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं न भवतीति॰ किमेतस्य ज्ञापने प्रयो
जनं विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॰ यद्येतज्ज्ञाप्यते उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तो
दात्तादित्यत्र नगरग्रहणं कर्तव्यं॰ वाहीकग्रामेभ्यश्च नगरग्रहणं कर्तव्यं॰ दिक्छब्दाद्ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु नगरग्रहणं
कर्तव्यं॰ इदं चतुर्थं ज्ञापकार्थं तत्रातिनिर्बंधो न लाभः। तस्माद्यस्मिन्नेव ग्रहणे नगरग्रहणं नेष्यते तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ ॥सं ग्रामम्
ख्यायाः संव॰॥ ॥संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणं तस्येति कृतत्वात् संवत्सरग्रहणमनर्थकं॰ किं कारणं॰ परिमाणं तस्येति
कृतत्वात् परिमाणं तर्ह्यसंज्ञाशाणयोरित्येव सिद्धं ज्ञापकं तु कालपरिमाणानां वृद्धिप्रतिषेधस्य॰ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः कालप
रिमाणानां वृद्धि[redacted]र्न भवतीति॰
वाहादिनिवृत्त्यर्थं नगरग्रहणं संवाहादिनिवृत्तेरनिष्टत्वात् उदीच्यग्रामाच्चेति॰ मा नगरमित्यादौ भ्रान्त्यर्थं च वा
हीकग्रामेभ्यश्चेति शाकलिकइत्याद्यर्थं॰ दिक्शब्दा इति॰ पूर्वपाटलिपुत्रमित्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तार्थं॰ अतिनिर्बंध इति॰ अतिगौरवं॰ न लाभ इति॰ ला
घवं॥ ॥संख्यायाः संव॰॥ ॥संवत्सरग्रहणमिति॰ कालः क्रियापरिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणं न विशेषवाची संवत्सरशब्द इति भावः॥ ॥७॥ ॥

न्यायादिति·कस्तेषयेनाप्येकस्यांगस्य द्विकस्य एकः संस्कार इति [redacted] दधितआभ्यांदाभ्यामप्येकस्यौदनस्योपस्येककरणकः संस्कारस्तेनेहसमानफलकत्वमात्रेणबाध्यबाधकभावो ऽसत्यपिविरोधेऽस्तिभावः॥२॥

द्वैराचिकइति·द्वेराच्यौअधीष्टइतितद्धितार्थेसमासेराज्यहःसंवत्सराच्चेतिशारव विधानात्प्रक्षेत्र्न्त्रःद्वैसमिकइति·अधीष्टादिषुसमापाःस्वःद्विगोर्वेति
पक्षेत्र्न्त्रःअचामादेरिद्धिर्नस्यादिति·सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीतिन्यायात्·अपरआहेति·पूर्वंविशेषविषयंज्ञापनमाश्रितमिदानीतुसामान्यविषयमि
तिभेदः॥द्विवर्षेति·द्वेवर्षेभूतानातमधीष्टइतित्र्न्त्रःतस्यवर्षाल्लुक्चेतिपक्षेलुक्द्विगोरितिङीप्प्रात्सोऽपरिमाणेतिप्रतिषिद्धः॥ ॥प्रवाह्॥ ॥पूर्वस्यतुवे

किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं·द्वैराचिकःत्रैराचिकःअत्रवृद्धिर्नभवति·नैतदस्तिप्रयोजनं·नास्त्यत्रविशेषःससांवोत्तरपदवृद्ध्याव
ससांवा·इदंतर्हिद्वैसमिकःत्रैसमिकः॥इदंचाप्युदाहरणं·द्वैराचिकःत्रैराचिकः॥ननुचोक्तंनास्त्यत्रविशेषःससांवोत्तरपदवृद्ध्या
ईदि२ वससांवेति·अयमस्तिविशेषःयद्यचोत्तरपदवृद्धिःस्यादचामादेर्नस्यात्·अपरआह·ज्ञापकंतुकालपरिमाणानांपरिमाणग्रह
णस्य·एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्यःकालपरिमाणानांपरिमाणग्रहणेनग्रहणंनभवतीति·किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजनं·अपरिमाण
बिस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकिद्विवर्षात्रिवर्षा·परिमाणपर्युदासेनपर्युदासोनभवति॥ ॥प्रवाह्॥ ॥परस्यवृद्धिर्नेत्य
नुवर्त्ततेउताहोन·किंचातः॥यद्यनुवर्त्ततेप्रवाहणेयीभार्या॥स्येतिप्रवाहणेयीभार्यः॥वृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधोन
प्राप्नोति·अथनिवृत्तं·नदोषोभवति·यथानदोषस्तथास्तु·अथवापुनरस्तुवर्त्तते·ननुचोक्तंप्रवाहणेयीभार्याअस्यप्रवाहणे
यीभार्यःवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधोनप्राप्नोतीति·नैषदोषः॥मामृदेवं·ज्ञातेनैत्येवंभविष्यति॥
स्तुनुवर्त्ततेनत्रयपरपूर्वस्यवृद्धिर्नास्तित
सेनत्तरपदस्यवृद्धिभावाभावयोः॥श्रुतोविशेषाभावाद्विशेषांतरजिज्ञासयाप्रश्नः॥परस्येति·प्रवाहणेयीति·अल्पादिभ्यश्चेतिढक्·ननुवृद्धेर्निमित्तंयस्मि
न्नणकारादिःसवृद्धिनिमित्तइत्याश्रितंततोस्मिन्नपिवृद्धौवृद्धिनिमित्तव्यपदेशस्यभावात्पुंवद्भावप्रतिषेधोनविष्यति·नैतदस्ति·प्रणकानांवृद्धिमु
त्पादयतामेववृद्धिंप्रतिनिमित्तत्वंनान्यथायथास्तुक्रमोरन्तात्मनेपदनिमित्तइत्यत्रसत्येवात्मनेपदेस्नुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वादिड्भावोनासतिज्ञाते

रिति·गोत्रंचचरणैःसहेतिजातित्वादनुवृत्तेनैवंप्रयोजनाभावः॥

यथातथा एतौ पदार्थानतिवृत्तौ ... वयथा ... वौ तथाभावमनतिक्रान्तं यथातथं सत्यं पुरा यथाभूतं यद्वस्तु तद्यथापि तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरं अत एव सूत्रे ह्रस्वनिर्देशः इति ... न एतच्च यथातथाभाव इति भाष्ये ॥ वितथ्यते तस्मान्न ... दीर्घपाठ एवोचित इति परं

विशिष्टो निपात इत्यर्थः सुखुपेति सत्यरूपार्थ इत्यर्थः

मा॰के॰ ६३

यथा॥ ॥नयथातथेति॰ यथातथेत्ययं निपातो॰ विपरीतार्थ वृत्तिरिति केचिदाहुः अन्ये तु यथातथाशब्दयोः समास एतदर्थः इत्याहुस्तेनो नञिति समासे कृते ब्राह्मणादिषु दर्शनात्ष्यञ् स्वरेपि नास्ति विशेषः आयथातथ्यमित्यस्य ञित्वादाद्युदात्तत्वाद्याथातथ्यमित्यस्याप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वान्मूलयांतरार्थत्वेन लभवतिं अनभिधानादेतान्यां प्रत्ययान्तराभावात्॥ ॥आतो॥ ॥इहाविति॰ उत्तमस्यणल्लोणित्वाभावपक्षे श्राव काश्रमोत्वं णित्वेपरत्वाद्युग्बाधेत॰ अदायीति॰ सूत्रे चिण्णो निमि

यथातथा॰॥ ॥अयंयोगः शक्योऽवक्तुं॰ कथं॰ अयाथातथ्यं॰ आयथातथ्यं॰ अयाथापुर्यं आयथापुर्यं॰ यदा तावत्पूर्वपदस्य वृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते॰ नयथातथाऽयथातथाऽयथातथाभावः अयथातथ्यं॰ यदोत्तरपदवृद्धिस्तदैवं विग्रहः करिष्यते यथातथाभावः याथातथ्यं नयाथातथ्यमयाथातथ्यं॥ ॥हनस्तो॥ ॥हंतेस्तकारेतद्धितेप्रतिषेधः॥ हंतेस्तकारेतद्धिते प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ वार्त्रघ्नं

श्रौणघ्नः॰ उक्तं वा किमुक्तं॰ धातोःस्वरूपग्रहणे तत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात्सिद्धमिति॥ ॥आतोयुक्॥ ॥कृद्ग्रहणं किमर्थं॰ इत्याद्

द॰ ददौ॰ दधौ॰ नैतदस्ति॰ अचिण्णलोरितिवर्त्तते॰ यद्यचिण्णलोरितिवर्त्तते अदायीत्यत्र न प्राप्नोति॰ वचनाच्चिणि भविष्यति॰ अचि

ण्णलोरितिवर्त्तते॰ एवमपिचोऽडिबोन्त्वाकिरित्यत्र न प्राप्नोति॰ लोपोत्र बाधको भविष्यति॰ इदमिह संप्रधार्यं॰ लोपः क्रियतां युगिति

किमत्र कर्त्तव्यं॰ परत्वाद्युक्॰ एवं तर्ह्याचामादेरितिवर्त्ततेयत्राचामादिराकारस्तत्रयुगिति॰ एवमपिशादेवनाऽस्यस्यालीपाक

स्यज्ञः स्यालीपाकः अत्र न प्राप्नोति॰ तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यं॥ ॥लोपात्तोप॥ ॥असत्यमिदमुच्यते॰ नाचमेरिति॰ अनाचमिकमिवमी

नत्वे नोपादानादचिण्णलोरित्यनुवर्त्तनाच्च विधिनिषेधयोः पर्यायः स्यात्॰ वचनादिति॰ आतो युक्चिण्कृतोरिति चिणः साक्षादुपादानान्निषेधो न भविष्यति॰ चिणि

विधिः अलक्ष्यशिष्टत्वादसंदिग्धो निषेधस्तु णलर्थ एवानुवर्त्तने अपि चिणपीति संदिग्ध इत्यसंदिग्धो विधिरेव प्रवर्त्तते॰ अचामादेरितिवर्त्तत इति॰ नत्वे

वं दद्मि ज्ञायके युक्प्राप्नोति एवं तर्हि दोषांतरोपन्यासादयं दोषो नोक्तस्तदाह॰ एवमपीति॰ आदिवज्ञावाच्च प्रसंगोयं धाद्यायइत्यादौ॥ ॥नोदा॥ ॥कामइति॰ आयादय

शिवः ६३

शाखा·॥ ॥पातेर्लुगिति·यद्यपिपालरक्षणात्मस्यपालयतीतिसिध्यतितथापिपातेःपुङ्निवृत्त्यर्थेलुगागमविधानंलुग्विकरणत्वान्तस्यधुँकोऽप्रसंगः॥ ॥प्रत्ययस्याकाः॥ ॥स्यग्रहणमिति·कादितिवर्णग्रहणंनचवर्णमात्रंककारःप्रत्ययोस्तीतिसामर्थ्यात्प्रत्ययावयवेप्रत्ययशब्दोवर्त्तिष्यतइतिप्रश्नः॥इतरःपृष्टांतरेप्रयोजनमास्यातुमाह·इदमिति·वक्ष्यमाणस्यवुध्याप्रसक्तीकृतपरामर्षः॥इत्यपीति·अन्यथादन्तिकेस्यास्यादवस्यादज्ञातापर्पविवक्षायामत्रकप्रत्ययः॥स्यग्रहणेतुक्रियमाणेसर्वत्र नवतिप्रत्ययस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनप्रत्ययस्यत्वात्·असुबतइति·नसुबसुबदितिनञ्समासोऽसुपइत्यस्यबहुव्रीहित्वप्रदर्शनायभाष्यकारेणनाश्रितंतदाश्रयणेहिबहुव्रीहिरेवन्याय्योनतुमतुबंतसमासः॥तत्रायंप्रश्नः॥किमसुपइति

शाखा·॥ ॥णिच्चकरणेधन्त्रीजोर्लुग्वचनं·णिच्चकरणेधन्त्रीजोर्लुग्वक्तव्यः॥धनयतिं·प्रीणयति·पातेर्लुग्वचनं·पालयति·॥ ॥प्रत्ययस्याकास्सर्व·॥ ॥स्यग्रहणंकिमर्थं·इदंविचारयिष्यतेइतेकग्रहणंसंघातग्रहणंवास्याद्वर्णग्रहणंवेति·नयदासंघातग्रहणंतदास्यग्रहणंकर्त्तव्यंयदापियथास्याकारिकाणारिका·यदाहिवर्णग्रहणंतदाकेवलःककारःप्रत्ययोनास्तीतिसत्त्वावचनाद्भविष्यति·अथासुपइतिकथमिदंविज्ञायतेऽसुबंतोंगस्येत्याहोस्वि[redacted]न्चेत्सुपःपरआबितिकिंचातःयदिविज्ञायतेऽसुबंतोंगस्येतिबहुचर्मिकाअत्रनप्राप्नोति·अथविज्ञायतेनचेत्सुपःपरआबितिनदोषोभवति·यथानदोपस्तथास्तु॥

बहुव्रीहिराश्रीयतेनविद्यतेसुब्यस्मिंस्तदसुबितिअथतत्पुरुषःप्रसज्यप्रतिषेधश्चनचेत्सुपइति·प्रत्ययग्रहणेनतदंतविधेःसुबंतादितिबोद्धव्यं·बहुचर्मिकेति·बहूनिचर्माण्यस्यामितिबहुव्रीहिःप्रत्ययलक्षणेनसुबंतदंगमितीत्वंनप्राप्नोति·नलुमतांगस्येतिनिषेधोत्रनास्ति·लुमतालुप्तेयदंगंतस्य कार्येसप्रतिषेधःइदंतुशब्यंगं·नदोषोभवतीति·चर्मशब्दःसुबंतोनचतस्मात्परआप्व्यवधानात्·बहवःपरिव्राजकाअस्यांबहुपरिव्राजकेति·अत्रलुप्तप्रत्ययलक्षणेनसुबंतात्परिव्राजकशब्दात्परआबितिप्रतिषेधःप्रवर्त्तते·यथुदाप्याश्रयणेत्समासात्सुबंता

=स्थानिवद्भावादिति·नयाचाकानवत्तकावसंघातःसमवसेयेतिभावः।पात्त्रीयकार्येस्थानिवद्भावप्रसङ्गमवमादाह·अथवेति·५=

भा·के·
६४

इत्वेइति·यघकारां तस्यशब्दस्यकादितिनिर्देशस्ततःसंघातग्रहणंअथागंतुनाकारेणोच्चारणार्थेननिर्देशस्ततोवर्णग्रहणं·ननुवर्णग्रहणेस्यग्रहणान
र्थक्यात्स्यग्रहणात्संघातग्रहणेनभाव्यं·नैतदस्ति·कोत्रनिर्दोषःपक्षइति·विचार्यते·यदिवसंघातग्रहणंपक्षोदोषवांस्तन्माकारिस्यग्रहणमुपचयो
भविष्यति·एतिकारइति·एतदेऽकचिजासिस्यघघलेटापीतेचरूपं·अकेचोकारउच्चारणार्थेनश्रवणार्थस्तेनधक्किकिरकुदित्यादिसिध्यति·वचना
दिति·यथैवकारिकेसाद्यावेकादेशेकृतेऽनचेककारेसंपन्नेप्लुतपूर्वगतस्यानवलेवमकत्र्विधिस्त्वेकशब्दःसंघातउच्चारितइतितदाश्रयेत्वमप्राप्तिः
अस्तीति·एकादेशस्यपूर्वविधौस्थानिवद्भावात्·अपवादवचनादित्यस्यायमर्थः।नयासयोरितिवचनाज्ज्ञापकाद्भविष्यति·इतरस्त्वगृहीताभिप्रा

इदंविचार्यते·इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंवास्याद्वर्णग्रहणंवेति·कश्चात्रविशेषः।इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंचेदेतिकास्वप्रा
सा०दर प्तिः।इत्वेकग्रहणंसंघातग्रहणंचेदेतिकास्वप्राप्तिः।एतिकाश्वरंति·वचनाद्भविष्यति·अस्तिवचनेप्रयोजनं·किं·कारिकाहारिके
ति·अस्तुतर्हिवर्णग्रहणं·वर्णग्रहणंचेद्व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः।वर्णग्रहणंचेद्व्यवहितत्वान्नप्राप्नोतिकारिकाहारिका·अका
×एकादेशेकृतेनास्ति× रेणव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति·एकादेशःपूर्वविधौस्थानिवद्भवतीतिस्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव·एवंतर्ह्युदाहरणंप्रत्ययस्था
×अवधानं×× त्कात्पूर्वस्येति·नकश्चिद्व्यवधानंतत्रवचनाद्भविष्यति·वचनप्रामाण्यादितिचेद्रपकघादिष्वतिप्रसंगः।वचनप्रामाण्याद्
पआह·अस्तीति·ततस्त्वाभिप्रायमप्रकाश्यपक्षांतरमाश्रयति·अस्तुतर्हीति·व्यवहि दितिचेद्रपकघादिषुदोषोभवति·रथकघागर्गकाम्या।।
तत्वादिति·नत्वचापीसनेनककारेणविशेष्यते·किंतर्हिकारःआपिचपरतोऽकारस्यकात्पूर्वस्येतिव्यवहितस्यापिपूर्वत्वादित्वंप्रवर्त्स्यते·नैतद
स्ति·रथकघादावप्येवंप्रसंगात्·किंनकात्पूर्वस्येतिपूर्वग्रहणंकृतंतत्रापिपूर्वस्येति·ततश्चनिर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्व्यवधानेनप्राप्नोति
तत्रवचनादिति·आनंतर्यमसंभवान्नाश्रीयते·रथकघेति·रथानांसमूहइतिइतित्रकघचश्चेतिकघचू·गर्गकाम्येति·गर्गमिच्छत्यात्मनइतिका

शिवः
६४

=निर्दिष्टपरिभाषावात्रापीसंयोगेनप्रवर्तनेपूर्वस्येतिविशेषणान्वयसामर्थ्यात्किंतत्रप्रत्ययान्वयेमानाभावो।,=पूर्वग्रहणमुत्तरपदान्वयीसन्निमानःतत्रकात्पूर्वस्येत्संशेंगविकल्पोऽव्यवधानांशःप्रवर्ततेऽतोमाधाकारस्येतंसर्विकेत्यादेः·पूर्वग्रहणंतुकत्वकेत्यादेःपरस्यतात्पर्यम्·२=

=अतएवनयामसमोरिति च रितार्थं ॥ वार्णादिति भिन्नस्थानिकत्वात् ॥ आयो नित्ये यावता कादेशे ...

येननाव्यवधानमिति नानंतर्यं परित्यज्यते किंतु यावत्संभवति तावदाश्रीयते यथैवमेति काइत्यत्र यामामकारान्तां व्यवधानादित्वं न प्राप्नोति एकस्तकारसंबंधकारे द्वितीयस्तदादीनामइत्यकारः नैष दोषः द्वयोरकारयो [redacted] रेकादेशे कृते तयोपासहैकादेशस्य स्थानिवत्वादेकेनैवाकारेण व्यवधानं न पुनः स्थानिवत्प्रतीतिर्यतो द्वावकारौ व्यवधायकौ स्यातां सकृत्प्रवृत्तिलक्षणस्यचैरितार्थत्वात् व्यपवर्गाभावादिति वार्णादांगं बलीय इत्येतदनाश्रित्यैकं उभयत इति आपियः कथामित्येव मुभयमाश्रीयते अथवापि परतोऽकारस्याकारस्य सर्वस्येत्याश्रयिष्यते तथापुभयमेवाश्रितं तुल्यकालं भवति एवं जाती

नैष दोषः येननाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात् केन च नाव्यवधानं वर्णेनैकेन संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न च भवति अथवा पुनरस्तु संघातग्रहणं ननु चोक्तमित्येकग्रहणं संघातग्रहणं चेदेतिकास्वप्राप्तिरिति परिहृतमेतत् वचना द्भविष्यतीति ननु चोक्तमस्मिन्वचने प्रयोजनं किं कारिकाहारिकेति अत्राप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति अंतादिवद्भा वेन व्यपवर्गः उभयत आश्रयेनांतादिवत् एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यपवर्गः एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप यति भवत्येवं जातीयकानामपीत्वमिति यदयं न यासयोरिति प्रतिषेधं शास्ति मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यं मामि का नरिका किं पुनः कारणं न सिध्यति अप्रत्ययस्थत्वात् त्यक्त्यपोश्च [redacted] प्रतिषिद्धत्वात् त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं दाक्षिणात्यिका इहत्यिका किं पुनः कारणं न सिध्यति प्रतिषिद्धत्वात्

यकानामिति प्रकारवचने जातीयर् प्रत्ययः अकज्वतामिसर्पः मामिके ति ममेयं युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यन्यतरस्यां ग्रहणान्नाग्नीयतो णित्यण् तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः केवलमामकेत्यनेन संज्ञायां दसो ङीपो नियमादन्यत्र टाप् नरंकायतीति नरिका दाक्षिणात्यिकेति दक्षिणस्मिन्देशे दक्षिणाद्दक्षिणादाच् तत्र भवा दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक् अत्र तापर्यविवक्षायां कः इहत्यवाइहत्यिका अव्ययात्त्यप् पूर्ववत् कः उदीचामातइति पाक्षिकप्रति

एवं चावकापितदेवत्येऽनिनकत्वमितिग्रहोभिसंधिः

भा॰कै॰

६५

हृत्संधेः प्रत्ययस्थात् एतदंशोनाश्रीयते

नयासयोः॥ ॥यासेति प्रथमैकवचनांतयोरूपादानाद्विभक्त्यंतरे प्रतिषेधाप्रसंगादाह॰यत्तदोरिति॰उपत्यकेति॰उपाधित्यकासन्नारूढयोरितित्यकन्॰नैवंजा
तीयकानामिति॰येनेकाचो व्यंजनादयः प्रत्ययाः संज्ञाविषयास्तेषामित्यर्थः॥यदयमिति॰ननुचन्तुगर्थमिकारोच्चारणंस्यात्‌अन्यथापंचभिर्नत्तिकाभिः क्रीतम्‌
तार्हादिति ष्ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेतिलुकि कृतेलुक्तद्धितलुकीति लुकि टापोलुकिनिमित्ताभावादित्वंनस्यात्संचमनिकइति॰अंतरंगांश्चविधीन्सर्वोलुग्बाधते नलु
लुगेवं॰तथाचसनीत्यस्य इत्यादौ नलोपोनभवति पंचभिःखट्वाभिःक्रीतः पंचखट्वइत्यादौ टापासहैकादेशे न भवति॰अन्यथैकादेशस्यादिवद्भावादाद्ग्रहणेनग्र

नयासयोः॥ ॥नयत्तदोरितिवक्तव्यं॰इहापि यथास्यात्॰यकांयकामधीते तकांतकांपचामहे इति॰प्रतिषेधे त्यकनउपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰अ
धित्यका॰उपत्यका॰तन्नत्युपसंख्यानंकर्त्तव्यंनकर्त्तव्यं॰आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैवंजातीयकानामित्वंभवतीति यदयंमद्कन्निती तन्न
तस्यनिर्देशं करोति॰पावकादीनां छंदसि॰उपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰हिरण्यवर्णाः शुचयःपावकाः॰ऋक्षाअलोमकाः॥छंदसीतिकिम
र्थं॰पाविकाअलोमिका॰आशिषिचोपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰जीवतात्जीवका॰नंदतात्नंदका॰भवतात्भवका॰उत्तरपदलोपेचोपसंख्या
नंकर्त्तव्यं॰देवदत्तिका देवका॰यज्ञदत्तिका यज्ञका॰क्षिपकादीनांचोपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰क्षिपका॰ध्रुवका॰धुवका॰चटका॰तारका
ज्योतिषि॰उपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰तारका॰ज्योतिषीतिकिमर्थं॰तारिकादासी॰वर्णकातांतवे॰उपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰वर्णका॰तांतवइतिकिमर्थं॥

हणंस्यु किं कृते॰कारस्याश्रवणंनस्यात्॰तदेवंसति प्रयोजनेनज्ञापकमिकारोच्चारणमिति चिंत्यमेतत्॰त्यिकन्निति प्रक्रियालाघवायस्त्री विषयत्वाद्कव्येत्स
कन्नित्यकारोच्चारणमित्यभावस्यनज्ञापकं॰पंचभिरुपत्यकाभिःक्रीतः पंचोपत्यकइत्यादौ तद्धितलुक्यकारश्रवणार्थत्वात्तस्य॰पावकाइति॰पुनातिपावयतिवा शिव॰
पावकाः॥जीवकेति॰आशिषिचेतिवुन्॰देवकेति॰अनजादौविभाषालोपोवक्तव्य इतिद्वितीयस्यलोपः॥क्षिपकेति॰क्षिपेरिगुपधलक्षणेके कृते अज्ञातादिषुकः॰अथ ६५
वाकुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति कुन्॰ध्रुवकेति॰ध्रुगतिस्थैर्ययोः॥धुवकेति॰धूविधूनने॰वर्णकेति॰वर्णयति महत्वादिकंगुणमिति वर्णकाभावार विशेषणंतत्तंतांविकारस्तांतवंआवरणमित्यर्थः॥

=लिंगमिति॰प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्यविशेषवि वयत्वेन सुलुग्विषयेरक्षापकत्वं तिकन्नितीकारोच्चारणंतु भाष्योक्ते तानामज्ञापकमित्येतत्‌लुग्विषयमपि ज्ञापकमस्तु यावता वचनमचरितार्थंतस्य सर्वस्यलोपनीयत्वादितिभगवतो

वर्त्तिकेति· आख्यात्रीत्यर्थः। भागुरी टीकाविशेषः। अष्टकेति· इष्टकशिम्यां तकन्निति तकन्। पितरस्त्र देवताः पितृदेवतास्तदर्थं कर्म पितृदेवसंदेवतां तास्तादर्थ्ये यदिति य
त्। अष्टिकेति· अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्ताया इति कन्। सूतकेति· न सामिवचन इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात्स्वार्थे कन्। पुत्रिकेति· पुत्रशब्दाच्छान्द
स्वादित्वाद् ङीन्न स यस्तत स्वार्थे कन्। केऽण इति ह्रस्वः तस्य पक्षे इकारो विधीयते। वृन्दारिकेति· वृन्दमस्या अस्तीति शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्न स योवक्तव्य इत्यारक
न्॥ ॥उदीचामातः॥ ॥स्त्रीविषय इति· अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य निर्देशः कृतः। शुभंयिकेति· शुभंयातीति क्विप्। शुभंय इत्यखण्डो निपातो

वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य· वर्त्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं· वर्त्तका शकुनिः। शकुनाविति किमर्थं· अष्टिका खारी· वास्तुतका
पुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं· सूतका सूतिका पुत्रका पुत्रिका वृन्दारका वृन्दारिका॥ ॥उदीचामातः स्थाने॥ ॥किमर्थं स्त्री
लिंगनिर्देशः। क्रियतेन यकपूर्वस्य स्त्रैवोच्येत· स्त्रीविषयो य आकारस्तस्य स्थाने योऽकारस्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूत्· शुभंया
तिः शुभंयाः। शुभंयिका· भद्रंयातिभद्रंयाः भद्रंयिका· यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधः। यकपूर्वे धात्वन्तप्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनं· सुनयि
का अशोकिका अपाकिका॥ ॥भस्त्रैषाजाज्ञा॥ ॥एषाद्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे असुप इति प्रतिषेधात्। अथ भस्त्राग्रहणं किमर्थं
×वर्त्तिका भागुरी लोकायतस्य· भाचामिति किमर्थं· वर्त्तिका· अष्टका पितृदेवत्ये उ× न अभाषितपुंस्कादित्येव सिद्धं· भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं उपसर्जनार्थोयमारम्भः
×पसंख्यानं कर्त्तव्यं· अष्टका· पितृदेवत्य इति किमर्थं·×
अज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कः केऽण इति ह्रस्वः। यकपूर्व इति· धात्वन्ताभ्यां यकारककाराभ्यां परस्यातः स्थानेऽकारस्येत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेधस्तेनेत्वं भवत्येव· शोभनो न
यो यस्याः सुनयाना स्त्रीशोको ऽस्या अशोका· पूर्ववत् कः॥ ॥भस्त्रै॥ ॥पाक्षिकप्रतिषेधार्थ आरम्भः। एषाद्वे इति· न एषका न द्वके इति विग्रहान्न रंगानपि विधीन्बहि
रंगोल्लुग्बाधत इत्यस्य कृतेषु सदाद्यसादिषु समासे कृते सुब्लुकि च समासाद्या विभक्तिस्तस्यां सदाद्यत्वं तत स्टाप्सु च प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ताभ्यां परत्वात्सुप इ
त्येत्वप्रतिषेधस्य व्यापाराद्नेषकाद्येव न भवतितस्मान्नञ्पूर्वयोरेवैतयोः पाक्षिकः प्रतिषेधः। एषका एषिका द्वके द्विके इति एषेति प्रथमैकवचननिर्देशादन्यत्र

अमन्त्रिकेति॰ नास्ति मन्त्रा अस्या इति बहुव्रीहावुपसर्जनह्रस्वे तेच कृते यथा बुसघते सञ्जाषितपुंस्कादनन्त्रस्य ह्रस्वः इत्युत्तरसूत्रेण पाक्षिकप्रतिषेधप्रसंगात् कस्या ग्रहणं॰ नञ्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति॰ अपिग्रहणेन केवलानां समुच्चयात् अन्यपूर्वाणामप्रसंगात् कर्तव्यं नञ्पूर्वग्रहणं॰ तत्रैव पदांगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते समसमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ठस्येकः॥ ॥ किमिदमिति॰ किं व्यंजनमात्रं प्रतिपिपादयिषितं आगंतुना तूच्चारणार्थेन अकारेण निर्देशोथ संघात एव स्थानी निर्दिष्ट इति प्रश्नः॥ धातं तं प्रतिषेध इति॰ संघातग्रहणे तेषु न दोषः प्र

अमन्त्रिका अमन्त्रका॰ नञ्पूर्वग्रहणमनर्थकं चोत्तरपदमात्रस्येद्वचनात्॰ नञ्पूर्वग्रहणं चानर्थकं किं कारणं॰ उत्तरपदमात्रस्येत्वं वचनात्॰ उत्तरपदमात्रस्येत्वं वक्तव्यं निर्मन्त्रिका निर्मन्त्रका बहुमन्त्रिका बहुमन्त्रका॰॥ ॥ इति श्रीभगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ठस्येकः॥ ॥ किमिदं ठादेशे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणं॰ कश्चात्र विशेषः॥ ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धातं तं प्रतिषेधः॥ ठादेशे वर्णग्रहणं चेद्धातं तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ पठितापठितुं॰ अस्तु तर्हि संघातग्रहणं॰ संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकानां प्रतिषेधः॥ संघातग्रहणं चेदुणादिमाथितिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ उणादीनां तावत्॰ कंठः॥ शंठः॥ वंठः॥ इत्यमथितं पण्यमस्य माथितिकः इसकारलोपे कृते तां

ठतील्यत्रापि ठस्यानर्थकादर्थवत्परिभाषया अर्थवत्संघातग्रहणादप्रसंगः॥ वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अव्यापारः॥ वर्णग्रहणपक्षे ठगादिषु कारउच्चारणार्थो वर्णमात्रप्रत्ययः॥ कंठ इति॰ कणेष्ठः॥ शंठ इति॰ शमेः शमिदाम्युस्त्रितिठः॥ वंठ इति॰ वनोमेस्योपि ठस्य तत इति ठः॥ वर्णपक्षेप्युणादीनां प्रसंगः॥ सत्यपि संघातस्य प्रत्ययत्वे इहुरुच संघातग्रहणे ठगादयः संघाता एव प्रत्ययाः प्रतिज्ञायंते॰ माथितिक इति॰ सन्निपातपरिभाषा मनाश्रित्य चोद्यते॰ अन्यथा ञादिसन्निपातेन कथमञादिविघातनिमित्तं स्याद्वर्णग्रहणे त्वनल्विधाविति स्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसंगः॥ ननु तां तादगात्परस्य ठस्य कादेशो विधीयते न चैतत्तकारांतमंगं तकारांतात्

=अर्येति·भावंतस्मन्निरुसर्षपंचम्यंत स्येतीपमोगादित्विभावः॥१=आमर्थ्यादिति·पंचम्यंतस्यान्वयामेत्मतादिसर्थः॥२=छादिति·तद्धितावयवस्यव्यंजनमात्रस्यठस्यादेशोधातंतमाथ्येकयोर्दोषाभावेपिकर्मठइसचातिप्रसंगइत्यादिग्रहणंकृतं·३=

ग्रा०

तस्माद्विशिष्टग्रहणमिति·तद्धितस्यठादेरिकइतिकर्त्तव्यंएवंचमाथितिकइत्सचणदेरितिवचनाद्दल्विधित्वात्स्यानिवद्भावाभावात्कादेशस्याप्रसंगः॥अंगादिति
वर्त्ततइति·अर्थाद्विभक्तिविपरिणामइतिभावः॥एवंतर्हीति·सामर्थ्यात्षष्ठ्यंतत्वमस्यते·इतरोनकश्चित्षष्ठ्यंतंप्रकृतमितिमताह·कप्रकृतमिति·अर्थादिति·ठस्येति
षष्ठ्यंतेनसंबंधात्[illegible]षष्ठ्यंतत्वेनविपरिणामः॥कर्मणिघट्टतेकर्मणिघटो॥ठ॥जिस्यठचू·अंगस्येति·संबंधषष्ठीत्वेनोपादानाद्विशिष्टोनिमित्तनिमित्तभावल·

वर्णग्रहणेपुनःसत्यल्विधिरयंभवति·तस्माद्विशिष्टग्रहणं·तस्माद्विशिष्टस्यठकारस्यग्रहणंकर्त्तव्यं·नकर्त्तव्यं·अस्तुतावद्वर्णग्रहणं·न
नुचोक्तंगदेशेवर्णग्रहणंचेधात्वंतप्रतिषेधइति·नैषदोषः॥अंगादितिवर्त्तते·नवैअंगादितिपंचम्यस्ति·एवंतर्हिप्रत्ययस्येतिवर्त्तते·कप्र
कृतं·प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यातइदाप्यसुपइति·तदैपंचमीनिर्दिष्टंषष्ठीनिर्दिष्टेनचेहार्थः॥अर्थाद्विभक्तिविपरिणामोभविष्यतितद्यथाउ
च्चानिदेवदत्तस्यगृहाणिआमंत्रयस्वैनंदेवदत्तमितिगम्यते·देवदत्तस्यगावोश्वाहिरण्यमाढ्योवैधवेयोदेवदत्तइतिगम्यते·पुरस्तात्षष्ठी
निर्दिष्टंसद्यथात्प्रथमानिर्दिष्टंद्वितीयानिर्दिष्टंचभवति·एवमिहापिपुरस्तात्पंचमीनिर्दिष्टंसद्यथात्षष्ठीनिर्दिष्टंभविष्यति·एवमप्युणादी
नांप्रतिषेधोवक्तव्यः·नवक्तव्यः॥उणादयोव्युत्पन्नानिप्रातिपदिकानि·एवमपिकर्मठइत्सचप्राप्नोति·एवंतर्ह्यंगस्येतिसंबंधषष्ठीविज्ञा
स्यते·अंगस्ययष्ठकारः॥कश्चांगस्यठकारः॥निमित्तंयस्मिन्नंगमित्येतद्भवति·कस्मिंश्चैतद्भवति·प्रत्यये·अथवापुनरस्तुसंघातग्रहणंन
नुचोक्तंसंघातग्रहणंचेदुणादिनाथितिकादीनांप्रतिषेधइति·उणादीनांतावत्प्रतिषेधोनवक्तव्यः॥परिहृतमेतत्·उणादयोव्युत्पन्ना

क्षणः·संबंधोविवक्षितः॥तेनांगावयवस्याप्रसंगः॥अंगव्यपदेशनिमित्तप्रत्ययग्रहणात्कर्मठइतिप्रत्ययावयवस्यनभवति·ननुसमुदायस्यनिमित्ततेनावय
वस्यापिनिमित्तत्वमाश्रीयतेतथाचचकतुश्चकुरित्यत्रद्विर्वचननिमित्तेच्यजादेशः·स्थानिवद्भवति·एवंतर्हिसाक्षान्निमित्तमिहत्वरसनेस्थानिवत्त्वेतु
लक्ष्यवशाद्यथाकथंचिन्निमित्तमाश्रीयते॥

=लक्ष्यवशादिति·चक्रतुरित्यत्रद्विर्वचनेचीसत्रद्विर्वचनाक्षिप्तप्रत्ययस्याश्रयणेनविप्रलाद्यजादेशोद्विर्वचननिमित्तेप्रत्ययेइत्यर्थस्मतत्राश्रयणादशेशमातिनचैवमाम्बादेशः·स्यादिभिस्मुपगम्यवादोयमित्याकुः॥१=

शा॰कै॰
६७

आशिषेति॰२

पूर्वस्मादि विधिरिति॰संबंधसामान्यवचनमेषं तस्य पूर्वशब्दस्य विधिशब्देन समास आश्रीयते॰अथवा वर्णग्रहणान्न दंत तेलव्ये तांतादिसंतग्रहणं प्रसमोपदेश
कालेतां नग्रहणार्थ मिति कादेशाप्रसंगः॥अथापीति॰सर्पिषायजुषेत्यादौ मलाघवार्थमुत्तानिपक्षोप्यंगीक्रियते॰क्रियतेन्यास एवेति॰येषांठशब्दाना मिकइष्यते तेष
कारः स्वरितउच्चा रितः तदनुकरणं स्वरितमेव ठस्येति॰नचोणादि[redacted]ठकारः स्वरित इत्यादेशाप्रसंगः॥ ॥इस्तु॥ ॥आङः शासुइ छायामि
तस्मादाशासनमाशीरितिसंपदादित्वात्भावेक्विप्॰आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वं उषेति॰वसेः क्विप्॰वचिस्वपीतिसंप्रसारणं॰षत्वस्यासिद्धत्वादिसु
यदप्युच्यते॰इतश्चमथितंपण्यमस्य माथितिकइत्यकारलोपे कृते तांतादितिकादेशः प्राप्नोतीति॰नैषदोषः॥अकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्न
भविष्यति॰न सिध्यति॰पूर्व[redacted]विधौ स्थानिवद्भावः नचायं पूर्वविधिः॥अयमपि पूर्वविधिः पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिरिति॰अथाप्युण
दयोबहुलाद्यं तेएवमपि न दोषः॥क्रियतेन्यास एव विशिष्टग्रहणं ठस्येति॥ ॥इसुसुक्तः॥ ॥इह कस्मान्न भवत्याशिषा चरत्याशिषिकः उ
षा चरत्यौषिकः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति॰अथेह कथं न भवितव्यं दोर्भ्यां तरति दोष्क इति भवितव्यं॰कथं॰यदिव
र्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंते॥ ॥होहं॥ ॥किमिदं ज्ञिणान्ककारग्रहणं हंतिविशेषणं ञ्णिन्नकारपरस्य हंतेर्योऽकार इत्या
सौ न भवत इतिकादेशप्रसंगः॥लक्षणेति॰लाक्षणिकमनुमेयरूपं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षरूपं॰अथेति॰ णेर्हकारविशेषणं ञ्णिन्नकारपरस्य हकार
दोष्क इति दत्स्यते न च प्राप्नोतीति प्रश्नः॥दोष्क इति॰तरतीतिठक्॰उपसंख्येयो च कादेश इतिभावः॥काचित्तु वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंते इति पाठस्तत्र
यदीति निपातो न संदेहार्थ उपात्तः किंतर्हि यदेत्यस्यार्थे वर्त्तते ओकारे य उकारः स उकारग्रहणेन गृह्यते यत्र च समुदायाश्रयकार्यं नास्ति तत्रावयवाः
स्वकार्यस्य प्रयोजकाएव॰तथा च नुड्विधिलादेशविनामाऋकारावयवाश्रयाः प्रवर्त्तंते॰अग्रहणपक्षे तु यथा नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधीय
ते तथा दोष्क उपसंख्यानं कर्त्तव्यमिति संदेहार्थोपि यदिशब्दो व्याख्येयः॥ ॥होहं॥ ॥किमिदमिति॰हंतिरपीह पाठो हकारोपि न तत्र किंतु कारस्य प्राधान्यादि विशेषण शिवः ६७

=पक्षांतरे परिहारस्यानुक्तत्वात् दर्शयितुं संदेहार्थो यदि शब्दो व्याख्येय इत्यर्थः॥१८= [redacted]नामं॰यदि॥

इह निर्दिष्टौ ञ्णित्वा एकयोगक्षेमान्याय्यात् इति भिन्नेनैः संबंधं प्रतिपत्तुमनर्हाञ्णिति हन्तेर्नकारे हकारस्येति· हन्तेरिति· स्वावयवेन पौर्वापर्यायोगात्· ञ्णिल्यप्राप्ति
रिति· तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थाना हकारस्य च ञ्णितामनर्पासंभवात्· वचनादिति· निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानाद्येन नाव्यवधानमिति
शङ्कां नरव्यवायो निवर्त्यते· इतरस्तु व्यवधानसंभवान्निर्दिष्टांगविकल परिभाषोपस्थानं भवति· इहापीति· स्थानिवद्भावाच्चेति· अचोयआदेशो लो

कश्चाच्च विशेषः। हन्तेस्तसरस्येति चेन्नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति· घ्नन्तु अघ्नन्· अस्तु तर्हि हकारविशेषणं· हकारस्येति चेत् ञ्णिसप्राप्तिः र
स्यात्· घातयति घातकः। किं कारणं· व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति· वचनाद्भविष्यति· इहापि वचनात्प्राप्नोति हननं मिच्छति हननीयति ह
ननीयतेर्ण्वुल्· हननीयकः इति· स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे प्रसिद्धिः। स्थानिवद्भावाच्चाचो नकारे प्रसिद्धिः। घ्नन्ति घ्नन्तु· वचनाद्भविष्यति
वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधः। वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। हन्ताहं तु· नकारग्रहणसामर्थ्यादल्लोपे
न· नकारग्रहणसामर्थ्यादल्लोपे न भविष्यति· अस्मिन्नप्यल्लकारे प्रयोजनं· किं· श्रूयमाणविशेषणं· यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा
स्यादिह माभूत्· हतो हथ इति। सिद्धं तूपधालोप इति वचनात्· सिद्धमेतत्· कथं· उपधालोपे चेति वक्तव्यं· सिध्यति सूत्रं तर्हि भि
द्यते· यथान्यासमेवास्तु· ननु चोक्तं हन्तेस्तसरस्येति चेन्नकारे प्रसिद्धिरिति· वचनाद्भविष्यति· अथवा पुनरस्तु हकारविशेष
णं· ननु चोक्तं हकारस्येति चेत् ञ्णिसप्रा[illegible]प्तिरिति· वचनाद्भविष्यति· ननु चोक्तमिहापि वचनात्प्राप्नोति हननीयक इति नैष दो

षः तस्येत्यर्थः। नकारग्रहणेति· सर्वत्र व्यवहितो नकारो हकारात्सर इति नकारग्रहणसामर्थ्यात् ञ्णिद्ग्रहणसामर्थ्याच्छ्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रयिष्यते·
सिद्धं त्विति· नकारग्रहणमुपनीयोपधालोपग्रहणं कर्त्तव्यं· वचनाद्भविष्यतीति· एकग्रहणेनिबंधनानि बहूनि वाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाण्युप[illegible]लभ्यन्ते
हन्तेर्भिन्नेहन्तेर्णित्ति तो हन्तेर इति· सकृद्विवक्षायां द्वेपि यथासंभवं विशेषणविशेष्यभाव इति भिन्नानि ता च हन्ति विशेष्यते नकारेण हकारः॥॥

=न तस्मात् पियचनेस्वावयवेन पौर्वापर्याभावादप्राप्तिः स्यात्· =सर्वत्रनकारपरत्वादेव सिद्धे सामर्थ्यं· अ=
[illegible]·२=

मा॰ के॰

६८

मेननाव्यवधानमिति॰ तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन धात्ववयवेन निसंख्यवायाच्छ्रांतरेणाव्यवधानं निवार्यते॰ वचनादिति॰ सत्यपि स्थानिवद्भावकृ
तेव्यवधानेश्रुतिकृतानंतर्याश्रयणात्॰ नापिशास्त्रकृतमिति॰ यथामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्युक्तं तथाकारस्य शास्त्रेणाव्यवधायकत्वं त[redacted] क्वचित्प्रतिपादि
तमित्यर्थः॥ कुतश्चिदिति॰ निर्दिष्टपरिभाषोपस्थानात्॥ ॥अभ्यासाच्च॥ ॥अस्तुप इति॰ अस्तुवंतावयवस्य हंतेरभ्यासात्सरस्य कुत्वं न सुवंतावयवस्येत्य

येननाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्॰ न कश्चिद्धात्ववयवेनाव्यवधानं एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति न च भवति॰ यद
प्युच्यते॰ स्थानिवद्भावाद्वाचो नकारे प्रसिद्धिरिति॰ वचनाद्भविष्यति॰ ननु चोक्तं वचनप्रामाण्यादिति चेदल्लोपे प्रतिषेध इति॰ नैष दोषः॥ आ
नंतर्यमिहाश्रीयते हकारस्य नकार इति॰ क्वचिच्च सान्निपातकृतमानंतर्यं न शास्त्रकृतमानंतर्यं॰ क्वचिच्च न सान्निपातकृतं नापि शास्त्र
कृतं॰ लोपे सन्निपात(कृत)मानंतर्यं न शास्त्रकृतमानंतर्यं॰ अल्लोपेनैव सन्निपातकृतं नापि शास्त्रकृतं॰ यत्र कुतश्चिदेवानंतर्यं तदाश्रयिष्या
मः॥ ॥अभ्यासाच्च॥ ॥अभ्यासात्कुत्वमसुपः॥ ३ इति वक्तव्यं॰ हननमिच्छति हननीयति हननीयतेः सन् जिहननीयिषनीति॰ तत्तर्हि वक्त
व्यं॰ न वक्तव्यं॰ हंतेरभ्यासादित्युच्यते॰ न चैष हंतेरभ्या×इत्माभ्र×सः॥ हंतेरेवाभ्यासः॥ कथं॰ एकाचो द्वे प्रथमस्येति॰ एवं तर्हि हंतेरंग
स्य योभ्यासस्तस्मादित्युच्यते न चैष हंतेरंगस्याभ्यासः॥ हंतेरंगस्य योभ्यासः॥ कथं॰ एकाचो द्वे प्रथमस्येति॰ एवं तर्हि यस्मिन्हंतिरंगं तस्मि
न्योभ्यासस्तस्मादित्युच्यते॰ यस्मिंश्चात्र हंतिरंगं तस्मिन्नाभ्यासः यस्मिन्नभ्यासो न तस्मिन्हंतिरंगं भवति॥ ॥ शिव॰

र्थः॥ हंतेरभ्यासादिति॰ अंगाधिकारेण चाभ्यासेन च प्रत्ययस्याक्षेपादभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हंतेरंगस्य योभ्यासस्तस्मात्कुत्वमित्यर्थः॥ इतरस्त्वगृहीताभिप्राय ६८
आह॰ हंतेरिति॰ पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह॰ हंतेरंगस्येति॰ तथाचोक्तं॰ सिद्धं तु परस्परं प्रत्ययसंज्ञाभावादिति॰ न चैष हंतेरंगस्येति॰ अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हंति
रत्र नांगमित्यर्थः॥ इतरोंगमात्रमाश्रित्याह॰ हंतेरिति॰ आचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाश×प्रसंग×यति॰ एवं तर्हीति॰ यथा जघनिथेति यथा लिहंतिरंगं तस्मिन्नेव चाभ्यासः॥

= अभ्यासेति भाव॥ ३ =

हेर॥ ॥अचङीति किमर्थमिति। यस्मिन्हिनोतिरंगं तस्मिन्नभ्यासे विज्ञायमाने णौ हिनोतिरंगं च अभ्यास इति कुत्वं न भविष्यतीति प्रश्नः। अन्यत्रेति। सना
द्विसर्थः॥ ॥सन्लिटोर्जेः॥ ॥जिग्यतुरिति। आवयोर्जग्नौ। लिघतुसिग्धिहिज्यादित्वे एत्संप्रसारणे कृते पूर्वैकादेशे च यथा परिहृतइति दीर्घत्वं क्रिय
ते तथाप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्यथा जयते र्जिगीषतीत्यत्र कुत्वं न वत्सेवं जिनातेः प्राप्नोति। अभ्याप्येति। विभाषापद्दस्यादेशः इत्युदेशान्मुगंतास
रस्येणेर्न भवति॥ ॥नकादेः॥ ॥काघजीति। चजोः कुघिण्यतोर्निष्ठायामनिट् इति वक्तव्यं तेनैव काघजादीनां निरन्तेः सिद्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधेनेत्यर्थः।

हेरचङि॥ ॥अचङीति किमर्थं। प्राजीहयद्दूतं। हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमंगान्यत्वात्। हेश्चङि प्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणं। अंगान्यत्वात्।
एयंतमेतदंगमन्यद्भवति। लोपेकृते नांगान्यत्वं। स्थानिवद्भावादंगान्यत्वमेव। ज्ञापकं त्वन्यत्र एयधिकस्य कुत्वविज्ञानात्। एवं तर्हि ज्ञाप
यत्याचार्यो ऽन्यत्र एयधिकस्य कुत्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। प्रजिघाययिषतीत्यत्र कुत्वं सिद्धं भवति॥ ॥सन्लिटोर्जेः॥ ॥
जियरुणे ज्यः प्रतिषेधः। जियरुणे ज्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। जिज्यतुः जिज्युरिति। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ए
वमेतस्य न भविष्यति। सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या। अवश्यं कर्तव्या अभ्याप्पृगतइत्येवमर्थं॥ ॥नकादेः॥ ॥काघजिव्रजियाचिरुचीना
मप्रतिषेधो निष्ठायामनिट्कुत्ववचनात्। काघजिव्रजिरुचीनामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। कुत्वं कस्मान्न भवति। नि
ष्ठायामनिट्कुत्ववचनात्। निष्ठायामनिट्कुत्वं वक्ष्यामि सेट्श्चैते निष्ठायां॥ ॥

ननुकुचुकुंचुकुजुखुजूनां निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वं प्राप्नोति। कुत्वं था

र्थिककारमतेन प्राप्नोतीत्यत्र ककारमतेन तु नकादेरिति प्रतिषेधप्रसंगः। तथार्जिसर्जितर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात्कुत्वाप्रसंगः। उच्यते। वार्तिककारस्यस्तु
चकारालभमाणतरत्वात् तन्मतेन कुत्वस्य भावाभावावपगतव्यौ। नन्वत्र सृजेः प्रतिषेधेवीत इति निष्ठायामनिट्त्वात् समाज इति कुत्वं प्राप्नोति। नेतदस्ति
। यादेशो निष्ठायामनिण्णत्वजिः न च स्थानिवद्भावो निष्ठायामनिडिति लौकिके व्यपदेशे स्थितिशास्त्रीये घेव कार्येषु स्थानिवत्वात् लोदा वार्द्धधातुके विकल्प

भा॰ कै॰
६९

=अथ स्मृतेरित्यादिनिर्ममार्थ उपपादित॰ तत्र आह॰ न्युब्जो ति॰ ८=आर्थे तु व स्तु मात्र मिति॰ अंतर्भावित ण्यर्थाय एव निर्देशः॥ इत्यत्र तु ज्ञानान आह॰ अधिकरणे ति॰ व्यापायं भवति=भुजो कौटिल्य इत्यस्य अभ्यवहारार्थस्य चैत्यर्थः॥ कर्मणि करणे वा निपातनं॰ ९=
पीतं॰ भोगीत्यनुवर्त्य भोग्यास्येयम्॥ ८=

कथमिति॰ शुच्युब्जौ निष्ठायां सेटौ ईशुचिर् पूतिभावे इति यद्यपि निष्ठायामनिट् तथाप्यर्थभेदाश्रयः प्रश्नः॥ शुच्युब्जोर्घञि इति॰ यथान्यासे पि घञ्येव यथा स्यादयति
मान्न्यङ्क्वादि इति नियमाय वाच्यं तदेव न्यासभेदे द्विविध अर्थमिति भावः। यद्यपि गमेर्डुपसर्गाड्डप्रत्यये समुद्र इति सिध्यति तथाप्युब्जेर्घञि जकार निर्दृत्य पे कुतम
लुप्येय॰ औणादिक इति॰ हदाधारः वर्षिभ्यः कः घित्यतो स्वर्चा॰ऽर्च्यमिति भवति॰॥ ॥भुज॥ ॥भुजेरौदादिकस्य रौधादिकस्य वा गुणं कुत्वनिषेधो निपा
तनेन॰ भुजः पाणाविति॰ न्युब्जोपताप इह णं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ लोके बाहौ भुजशब्दो भुजावयवतात्सयुज्यते न्युब्जं तस्मिन्नित्यधिकरणं प्रदर्शनीयं भाष्ये तु वक्तु

यदि निष्ठायामनिट् कुत्वमुच्यते कथं शोकः समुद्र इति॰ शुच्युब्जोर्घञि कुत्वं वक्तव्यं॰ कथमर्कः अर्चेः कविधानात्सिद्धं॰ नैतद्घञन्तं औणादिक
एष कप्रत्ययः तस्मिन्नाद्यमिकं कुत्वं॥ ॥भुजन्युब्जौ॥ ॥भुजः पाणौ॰ भुजः पाणाविति वक्तव्यं॰ कथं न्युब्ज उपताप इति॰ न्युब्जेः कर्तृत्वाद
प्रतिषेधः॥ अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ कुत्वं कस्मान्न भवति॰ नैतद्घञन्तं कर्तृप्रत्यय एषः न्युब्जतीति न्युब्जः॥ अधिकरणसाधनो वै
लक्ष्यते घञ् न्युब्जिताः शेरते ऽस्मिन्न्युब्ज उपताप इति॰ एषोपि हि कर्तृसाधन एव॰ कथं न्युब्जयतीति न्युब्जः॥ ॥यजयाच॥ ॥प्रवचिग्र
हणमनर्थकं वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्॰ प्रवचिग्रहणमनर्थकं॰ किं कारणं॰ वचोऽशब्दसंज्ञाभावात्॰ वचोऽशब्दसंज्ञायां प्रतिषेध उच्यते प्र
पूर्वश्च वचिः शब्दसंज्ञायां वर्तते उपसर्गनियमार्थं तर्हीदं वक्तव्यं प्रपूर्वस्यैव वचेः शब्दसंज्ञायां प्रतिषेधो यथा स्यादिह मा भूद् विवाकामि [illegible]
माचं कथितं॰ कर्तृप्रत्यय इति॰ पचाद्यच्॰ एषोपीति॰ ति॰ उपसर्गनियमार्थमिति॰ चेद् विवाकस्य विशेषवचनात्सिद्धं॰ विशेषत एतद्वक्तव्यं मविवाकमह
यस्मिन्व्याधौ न्युब्जिता श्वेघाम हिताः शेरते स व्याधिस्तान्न्युब्जयतीत्यच्॰ न चात्र घञचोः स्वरे विशेषस्याथादिस्वरेणोदात्तत्वविधानात्॰ भुजशब्दः घ
ञ्याद्युदात्तो ऽत्र च सति बलीत्तोदात्तः स्यात्॥ ॥यज॥ ॥अविवाकस्येति॰ यद्यपि नियमः क्रियते तदा विवाकामित्येव स्यान्न तु विवाक्यमिति द्वयमपि चैतद्विष
यविभागेनेष्यते इति यत्नान्तरं कार्यं न नियमः॥ अन्योपसर्गपूर्वस्य च प्रतिषेध इष्यत एव दशरात्रस्य यज्ञविशेषस्य दशमं अहरविवाकमुच्यते यस्मिन्याज्ञि
का विब्रुवते नानावाक्यमुच्चारयन्तीत्यर्थः॥ तत्र पृषोदरादित्वात् कुत्वमन्यत्र प्रतिषेध इति प्रवचिग्रहणं प्रत्याख्यातं॥

=न तु भुजेरपि अन्तर्भावितण्यर्थाद्धञ् न सत्यां कुत्वमावश्यकमस्मिन्... (illegible) ...मेव स्तेनेत्यत आह॰ भुजशब्द इति॰ ... ... लोके पर्यंसादि इति बोध्यं॰ १०=

शिवः
६९

यजेरिति॰पूज्यमिति तु पूजेर्एयतस्वरूपं॰॥ ॥भोज्यं॰॥ ॥नावश्यमिति॰भाष्यकारः सूत्रन्यासं समर्थयते॰अभक्ष इति॰न च शब्दान्तरसन्निधिगम्यं सामान्यवा
चितमिति शक्यं वक्तुं॰न हि शब्दस्यानभिधेयं शब्दान्तरसन्निधानेनाभिधीयते नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्य॰भोज्यंभक्ष्यं॰नेष्यंपयमित्यत्र गोबलीवर्दन्यायेन विशे
षवि षयत्वं भुजिन भक्षोर्ज्ञेयं॰॥ ॥घो॥ ॥भाष्यकारेणवेति प्रत्याख्यानं॰केचित्तु निसमागमशासनमित्यस्य ज्ञापकं वाग्रहणं वर्णयन्ति॰अनित्य
त्वात्तस्याघसति दद्दादिति न स्यादिति तल्लिङ्घ्येवाग्रहणं क्रियमाणमेनां परिभाषां ज्ञापयति॰॥ ॥ओतः॥ ॥ओत इति॰न हि श्यनोऽन्यः शिदस्ति॰न चायमप्य

एयप्रतिषेधे त्यजे रुपसंख्यानं॰स्कर्त्तव्यं॰त्याज्यं॰॥ ॥भोज्यंभक्ष्ये॰॥ ॥भोज्यमभ्यवहार्ये॰रइतिवक्तव्यं॰इहापि यथा स्यात्॰भोज्यः सूपः॰भोज्या
यवागूरिति॰किं पुनः कारणं न सिध्यति॰भक्षिरयं खरविशदे वर्त्तते तेन द्रवे न प्राप्नोति॰नावश्यं भक्षिः खरविशदे वर्त्तते॰तद्यथा॰अब्भ
क्षो वायुभक्ष इति॰॥ ॥घोर्लोपो॰॥ ॥वेति शक्यमवक्तुं॰कस्मान्न भवति तदग्निरप्ययेददात्॰अस्त्वत्र लोपः॰आटः श्रवणं भविष्यति
तेनेदमपि सिध्यति॰दधद्रत्नानि दाशुषे॰दधाद्रत्नानि दाशुषे॰॥ ॥ओतः॥ ॥ओतः शिनीति वक्तव्यं॰किं प्रयोजनं॰उत्तरत्र श्लिग्रह
णमा वाय॰न चायमप्यर्थः छिबुक्रम्वाचमां शितीति शिद्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति॰अथाप्यस्तु शितीत्येव॰यदि शितीत्युच्यतेऽनुतेऽस्मिन्ननु
मद्दत्त्वत्रापि प्राप्नोति॰xननु च योः श्यनग्रहणमपि सूत्रस्यार्थं कर्त्तव्यं शमामष्टानां दीर्घः श्यनीति श्यनग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति॰x शमादिभि
रत्र शितं विशेषयिष्यामः शमादीनां यः शिदिति कश्च शमादीनां [redacted] शित् शमादिभ्यो यो विहितः॥ एवमपि तस्य यस्य
र्थ इति॰न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इत्यर्थः॥ भ्रमु तिति॰वाभ्राशे तिवचनात्सक्षेमद ति अत्रापि प्राप्नोति॰अष्टानामिति वचनान्न भविष्यति॰
विति व्यस्येन रूपं॰शमादिभ्यो यो विहित इति॰श्यन्नेव सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहित इति स एव गृह्यते॰एवमपीति॰शिद्विशेषणे शमादीनामुपयोगात्कार्यिनिर्दे
शाभावात्॰अष्टानामिति॰अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते॰ते च सन्निधानात्शमादय एव विज्ञायन्ते॰॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

अस्मर्त्रे धौ रादेश आश्वाकिन्नाभ्याच्वी प्रगतावेवेति संप्रदायः न च धातुगतिरुओदितिस्वतंत्रपाठेनेन धातुना शिल्पापि धावती सादेः भिद्धतावो रादेशाविधानवैयर्थ्यं स्वतंत्रपठितस्यस्वामितित्वेनाकर्त्तगेफलेधावती सादेः सिद्धावपि कर्त्तगेफलेधावती सादेः शिष्यर्थधो

छिवु॰॥ ॥छिवुक्लमुचमां चितीति सत्रपाठादात्॰ दीर्घत्वमाङि॰ चमेरिति॰ अथवा सत्रे तंत्र माङ्गतु यथोपेपिवानिसचोपशद्दो॰ तंच मिति प्रदर्शनाय वार्त्तिकारंभः॥ ॥इष॰॥ ॥इषुगमीति पाठेनार्थइस्याह॰ इषेश्छत्वमहल्लीति॰ इषाणेति॰ इषआभीक्ष्ण्य इत्यस्माइनः श्नः शानज्झाविति शानच्॰ स चाजादिरिति छत्वप्रसंगः॥ अथेति॰ अहल्लीतिन तु रूपे शानजजादिरिति भावः॥ नन्वच्चे ति॰ विशेषणे विशेष्यभावे कामचाराल्लदादि विधिल्लदंत विधिवद्विशेषणे न भवति न विशेष्येण॥ ॥पाघ्रा॥ ॥धातोरंत इति चेदिति॰ धातोरित्यत्र दोषप्रसंगु

छिवु॥ ॥दीर्घत्वमाङि॰ चमेरिति वक्तव्यं॰ आचामति॰ इहमा भूत्॰ उच्चमति विचमतीति॰॥ ॥इष॥ ॥इषेश्छत्वमहलि॰ इति वक्तव्यं॰ इहमाभूत्॰ इष्णातिइष्यति॰ तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं अचीति वर्त्तते॰ एवमपीषाणे त्वत्र प्राप्नोति॰ अथाहल्लीत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति॰ नैवं विज्ञायते नहल्लू अहल्लू अहल्लीति कथं तर्हि अविद्यमानो हल्यस्मिन्सोयमहल्लू अहल्लीति॰ यद्येवमचीत्युच्यमाने न दोषः॥ न ह्यचाशिद्धि शेष्यते शितिभवतिकतरस्मिन्नचीति॰ कथं तर्हि शिताज्विशेष्यते अचिभवति कतरस्मिन् शितीति॥ ॥पाघ्रा॥ ॥पिबेर्गुणप्रतिषेधः॥ पिबेर्गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ पिबति॰ लघूपधगुणः प्राप्नोति॰ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः॥ पिबतिरदंतः॥ अदंत इति चेदुक्तं किमुक्तं॰ धातोरंत [redacted] इति चेदनुदात्ते च पिबयहणमिति॰ अथवांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य सेवं न भविष्यति॥ ॥ज्ञाज॥ ॥दीर्घोच्चारणं किमर्थं॰ नज्ञाजनोर्ज इत्येवोच्येत कारूपसिद्धिः॥ जानाति जायते॰ अतो दीर्घो यञीति दीर्घत्वं भविष्यति॰ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा

परिभाषा अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॰ कार्यं तदित्यनुवर्त्तते न वाय घनुवर्त्तते न दानुदा

त्ते चेति स्त्रं कर्त्तव्यं दृदाती साधुदात्तार्थं तथा पिबतीसत्राघुदात्तत्वं मध्योदात्तनिवृत्त्यर्थं तस्य धातोर्वक्तव्यमंतग्रहणनिवृत्तौ तु क्रमप्राप्तता दादेरेवोदात्तत्वं सिध्यति॰ तत्रायं निर्णयः॥ अंत इति वर्त्तते उणोसाधर्थं चानुदात्ते चेति कृतमेव पिबेतिचाघुदात्तनिपातनं मिरकार्यं॰ अर्थवेति॰ सत्यपि लत्वं न तेगुणभावः॥ पिबादेशे नैवांगस्य प्रयोगार्हत्वात्॥ ॥ज्ञाज॥ ॥अतो दीर्घो यञीति॰ तत्र सार्वधातुकग्रहणं तु न स्तु सत्राप्यनुवर्त्तते न तु ति ङीति॰ अत एवानेतु कृर्वांतः हतः न परादिः दीर्घप्रसंगात्॥ अंगवृत्त इति॰ ज्यादादीयस इति आकारविधानस्य ज्ञापकत्वे जाइति दीर्घोच्चारणं दीर्घश्रवणार्थमेव दीर्घो

नीलर

जुसिच॥ ॥चिनुयुरिति॥ तज्जक्तस्त्रग्रहणेनग्रह्यतेइतिगुणप्रसंगः॥ शिनीतिवर्त्तनइति॥ छिदुक्रमुचमांशिनः॥ नचालिटिशिदस्ति॥ एवमपीति॥ उस्तिशितीतिसामा नाधिकरण्येननसंबंधंमन्यते॥ इतरउसियः॥ शिनस्मिन्निनिसंबंधंमताह॥ भूतपूर्वगत्येति॥ प्रत्ययलक्षणंतुनास्तिनलुमतांगस्येतिनिषेधादुकारादा विति॥ यासुडादेरनुकारादित्वाद्ग्रहणाभावः॥ अनुबंधनिर्देशश्चविडादेशस्योसोग्रहणाभावः॥ अचीतिवर्त्तनइति॥ कस्याचीत्यतः॥ ॥जाग्रोवि॥ ॥इहेतिअं

जुसिच॥ ॥जुसिगुणेयासुडप्रतिषेधः॥ जुसिगुणेयासुडादौप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ चिनुयुःसुनुयुरिति॥ नवक्तव्यः॥ नेवंविज्ञायतेमिदेर्गुणःजु सिचेतिकथंतर्हिमिदेर्गुणोजुसिचेति॥ किमिदमजुसीतिअजादौउसिअजुसीति॥ इहापितर्हिप्राप्नोतिचकुर्जुहुरिति॥ एवंतर्हिशितीतिवर्त्तते एवमप्यजुहवुरबिभयुरित्यत्रनप्राप्नोति॥ भूतपूर्वगत्याभविष्यति॥ नसिध्यति॥ नह्युसःशित्त्वंभूतपूर्वः॥ उसःशित्त्वंभूतपूर्वोनास्तीतिहलादुसिय ःशित्त्वंभूतपूर्वस्तस्मिन्भविष्यति॥ अथवाक्रियतेन्यासएवअविभक्तिकोनिर्देशः॥ नेवंविज्ञायतेमिदेर्गुणोजुसिचेतिकथंतर्हिमिदेर्गुणउजुसि चेति॥ किमिदमुजुसीति॥ उकारादौजुसिउजुसीति॥ अथवाअचीतिवर्त्ततेतेनजुसंविशेषयिष्यामः अजादौजुसीति॥ ॥जाग्रोवि॥ ॥इहजागर यतिजागरकइति॥ गुणेकृतेरपरत्वेचानउपधायाइतिवृद्धिःप्राप्नोतितस्याःप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ चिण्णलोःप्रतिषेधसामर्थ्याद्न्यत्रगुणकृतस्य वृद्धिप्रतिषेधः॥ यदयमचिण्णलोरितिप्रतिषेधंशास्तितज्ज्ञापयत्याचार्योनगुणाभिनिर्वृत्तस्यवृद्धिर्भवतीति॥ किंपुनरयंपर्युदासोयदन्यदितिग

रवत्तइत्यनाश्रितोच्यते॥ गुणस्यावकाशः॥ जागरितइतिअचोञ्णितीतिवृद्धेरव सत्वडिंच्चइतिआशास्त्विलसज्ञायांप्रतिषेधः॥ विचिण्णल्डि॥ त्सुनेतिकश्चात्रविशेषः॥

काशः॥ कारकइतिजागरयतीत्यादावुभयप्रसंगेपरत्वाद्गुणेकृते॥ तउपधायाइतिवृद्धिःप्राप्नोति॥ गुणकृतस्येति॥ गुणशब्दःस्वरूपपदार्थकोगुणशब्देनकृतोनि ष्पन्नोगुणकृतएवंगुणशब्देनाभिनिर्वृत्तोगुणाभिनिर्वृत्तः॥ यद्यनेनगुणेकृते॥ तउपधायाइत्यनेनवृद्धिःस्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोनर्थकःस्यात्कृतेगु णेवृध्यारूपस्यनिर्बाधत्वात्तस्माच्चिण्णलोःप्रतिषेधउपधावृध्यभावस्यज्ञापकोवृद्धिमात्राभावस्यतुनज्ञापकः॥ तथाचण्लिंतत्वाणेसत्रजाग्रग्रहणमजाग रीदि

=गुणःकस्यवृद्धिः॥ किमर्थंनप्रकोपतत्त्वग्राह॥ गुणस्येतिरि४= नयाचेति॥ त्वंनेतत्रतुसामान्यापेक्षज्ञापकत्वमाश्रित्यजाग्रग्रहणंसत्यात्तथाध्यायैः॥ अतत्वमाथ्यस्यापियक्षपातःसामान्यापेक्षज्ञापकएवकथ्यते॥१=

अजागरुरिति· नञ्॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति जुसादेशः तस्य ङित्वाज्जुसि चेत्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य निषेधः प्राप्नोति तथा जजागरेत्यत्र णित्वाभावपक्षे सार्वधातु
कार्धधातुकयोरित्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेधप्रसंगः॥ पर्युदासपक्षे तु न दोषः तत्र विचिण्णल्ङिद्भ्यो ऽन्यत्र विधीयते न च तेषु निषिध्यते इति लक्षणांतरेण गुणः
प्रवर्त्तत एव· जागृ विरिति· वृद्धजागरस्यो विचिति तस्य पाणग्रहणेन बोध्यते यदा तु वृद्धस्य जागर्त्यः किन्निति तत्र पाठस्तदा कित्वाद्वार्धधातुकलक्षणो गुणप्रसंग
ःयद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे ऽप्ययं दोषो ऽनंतरस्य निषेधात्तथापि पर्युदासो दोषवानिति प्रतिपादनायेदमुच्यते· नवेति· यदि जागृ विरित्यत्र लक्षणांतरेण गु
प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेध उक्तेन मृणलि· प्रसज्यप्रतिषेधे जुसि गुणप्रतिषेधः प्राप्नोति अजागरुः उक्तमेव णलि प्रतिषेधः प्राप्नोति अहं
जजागरः नवानंतरप्रतिषेधात्· नवा एष दोषः किं कारणं· अनंतरस्य प्रतिषेधात्· अनंतरस्य गुणविधानं तस्य प्रतिषेधः कुत एतत् अनंतर
स्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति· जुसि पूर्वेण विधानं· जुसि पूर्वेण गुणो विधीयते जुसि चेति· णलि च· किं· नवानंतरप्रतिषेधादित्येव· णलि चापू
र्वेण गुणो विधीयते सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति· अथवा पुनरस्तु पर्युदासः॥ अतो ऽन्यत्र विधाने वा वृद्धत्वं· अतो ऽन्यत्र विधाने धावृगुणत्वं
कार्यं· जागृविः नवा पर्युदाससामर्थ्यात्· नवावक्तव्यं· किं कारणं· पर्युदाससामर्थ्यादत्र गुणो न भविष्यति· अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनं· किं
क्विबर्थः पर्युदासः स्यात्· शुद्धपरस्य विशब्दस्य प्रतिषेधग्रहणं अनुनासिकपरश्च क्वौ विशब्दः॥ वस्त्वर्थस्तर्हि पर्युदासः स्यात्· जागृवांसो अनु

णः स्यादेः पर्युदासो ऽनर्थकः स्यात्· क्विबर्थ इति· न हि लक्षणांतरेण गुणप्र — सक्तः कथं पुनर्वेः पर्युदास उच्यमानो वस्वर्थः शक्यो विज्ञातुं सामर्थ्यात्॥ ॥
संगो न चान्तरङ्गानुबंधकपरिज्ञापो ऽपतिष्ठते ऽनुबंधस्यानिर्देशादिति विग्रहणेन क्विबपि गृह्यत इति भावः॥ शुद्धपरस्येति· विशब्द इकारो निरनुनासिकउ
च्चारित इति क्विपो ग्रहणं नास्ति तस्य हीकारो ऽनुनासिकः॥ वस्वर्थ इति· विशब्दः सप्तम्यंतो निर्दिश्यते निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् यथा वरे ऽयलोप इति
अथवा इकार उच्चारणार्थ इति तदादि विधिना क्वसोर्ग्रहणं भवतीति भावः॥ इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य विरिति समुदायो निर्दिष्ट इति मत्वाह क
= विग्रहणेनेति· अक्विन्यसे क्विनि गुणप्रतिषेधे जागृ ... निरूपाणि॥ = ग्रहणेना — थं पुनरिति· इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह सामर्थ्यादिति· ओणादिको न पर्युदस्यते लक्षणं
... पक्षे क्विपि गुणो ऽवश्येति जागृविस्थानि निरूपाणि बोध्यानि॥ ॥

=मा[illegible]ति[illegible]तीर्वनिसासैकत्वस्य लिनित्वगमिषेधार्थमिसक्विः।२=॥ इति सुदृशितिन्मयपिसामर्थ्यमत्र पक्षे किमुपदीणामिनिवागत्वविधिनिगुणः प्राप्नोति सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति सनेन ॥ =प्रत्ययलक्षणस्त्र त्रस्यानियमार्थत्वेन ल्विधाविति निषेधादिति भावः। विध्यर्थमाप्त्रार्थ[illegible] = अन्येति ति:३=

=भाव्ये कपक्षयोःफलभेदेनाकाचिः।४= [illegible]त्वागत्वम् क्ङिति निपातनं नवाभिप्रायेणानुवादः। पः प्राप्नोति बोध्यं।४= संयोग[illegible] धातु[illegible] पाधातु[illegible]निके[illegible]मतं आख्यन:।२=

णंदसइति।भाषायांसदवसश्रुभ्य एवकसुर्नान्येभ्यइतिभावः।केचित्तुभाषायामपिकसुमिच्छंतितएवंपरिहरंति।असंयोगाल्लिट्किदितिसिद्धेकितेक्कसोःकित्वप्र तिषेधुविषयस्यापिगुणस्यप्रतिषेधार्थमितिक्कसोरुणभावः।अथवेति।अनच्कस्यहलउच्चारयितुमशक्यत्वादिकारउच्चारणार्थोनिर्दिष्टइतिवकारादेर्ग्रहणं क्कसोःप्रतिविहितमिसोणादिकएवपर्युदस्यतेतत्सामर्थ्याल्लक्षणंतरेणापिगुणोनभवति।क्विपस्तुलोपादवर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चपर्युदासंनेष्ट ति।अन्येतुयथा।तणेङितिप्रत्ययलक्षणेनेमागमोनभवति।वर्णस्यप्रत्ययविशेषणत्वादेवंक्विपोपिपर्युदासइत्याहुः॥ ॥पुगंत॥ ॥संयोगइति।धात्वंतप्रत्यया

वस्त्वर्थमितिचेन्नसार्वधातुकत्वात्सिद्धं।वस्त्वर्थमितिचेत्तन्न।किंकारणं।सार्वधातुकत्वात्सिद्धं।कथंसार्वधातुकसंज्ञा।छांदसःक्कसुः।लिट्चछंदसि सार्वधातुकमपिभवति।नचसार्वधातुकमपिदिति ङितात्पर्युदासोभविष्यति।अथवावकारस्यैवेदमशक्तिजेनेकारेणग्रहणं॥ पुगंतलं॥ ॥संयोगेगुरुसंज्ञायांगुणोभेत्तुर्नसिध्यति।संयोगेगुरुसंज्ञायांभेत्ताभेत्तुमितिगुणोनप्राप्नोति।विध्यपेक्षंलघोश्चा सो।विध्यपेक्षंलघुग्रहणंकृतं।लघोश्चासौविहितः।कथंकुंडिर्नकुप्यति।कुंडिताकुंडिना।अत्रकस्मान्नभवति।धातोर्नुमः।धा तोर्नुम्विधावुक्तंतत्रधातुग्रहणस्यप्रयोजनंधातूपदेशावस्थायामेवनुम्भवतीति।कथंरंजेः।उपधालक्षणावृद्धिः [redacted]

घोईलोरानंतपेसंयोगेगुरुइतिगुरुसंज्ञायांलघुसंज्ञायाबाधान्नेतेतिगुणोनसिध्यतिअजादौचनेरदनमिलादौसावकाशेगुणः।वि [redacted]

ध्यपेक्षमिति।गुणविधानमितिशेषः।लघूपधस्ययेसार्वधातुकार्द्धधातुकेतयोरंगस्यगुणइत्यर्थः।ननुपंचम्यभावात्कथंविधानंभविष्यति।उच्यते।षष्ठी पक्षेलघूपधस्ययेसार्वधातुकार्द्धधातुकेकेचतस्यैतस्मात्द्विधीयेतेइत्युपपद्यतेविधानविशेषणं।ननुसांप्रतिकलघूपधसंभवेकथंविधानंवि शेष्यतेव्याप्तिन्यायाश्रयात्।एवंहिहलादावजादौचगुणःसिध्यति।कथंकुंडिरिति।अंगाधिकारेनुमोविधानादकृतएवनुमिप्रत्ययोलघूपधाद्विधीय तेतस्मिन्परतोनुमिसतिगुणःप्राप्नोति।उक्तंतत्रेति।तेनकुंगकुंगेतिगुरोश्चहलइत्यकारःसिध्यत्यन्यथाक्तिन्स्यात्।कथंरंजेरिति।यदिषष्ठीनिर्देशेविधानं विशेष्यतेतदान्यत्रापिप्रसंगः।ततश्चाकारोपधाद्विहितेप्रत्ययेवृद्धि

विधीयमानागमं जेः प्रत्ययोः सनेः पुरस्तान्नकारोपधत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति॥

=[illegible]स्येत्यर्थः।४= चोपस्यपक्षेलोपप्रयोगंदर्शयति।पदीति।अन्यत्रेति।नत्वभावात्प्रावीलादौ।९=

रागइति॰ रंजेश्च घञि च भावक रणयोरितिनलोपः। ननु चोपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते न च ततः प्रत्ययविधिसंभवइति विध्यपेक्षत्वं नाश्रयिष्यते॰ एवंमन्य
ते॰ अकारोपधायो विधीयते सोवयवादनुमानादिहितोभवति॰ स्पर्दिश्वंध्योरिति॰ नलोपार्थं वृध्यभावार्थं च निपातनं॰ यदि च वृद्धिविधौ विधानं विशेष्यते तेन
तो वृद्धिप्रसंगाभावात् तदभावार्थं निपातनं क्रियेत नलोपसिद्धये विधिरेवाश्रीयेत अनेकप्रयोजनसिद्धये निपातनाश्रयणं॰ अनङ्लोपइति॰ अल्लोपोनइत्य
त्र षष्ठीनिर्देशोऽन्तादिहितेप्रत्ययेलोपोविधीयमानोराज्ञइत्यादावेवस्यान्नास्मादभेत्यादौ॰ शिदीर्घत्वं च सामानीत्यादावेवस्यान्न तु कुंडानीत्यादौ तस्मा

आश्चर्योरागः विचित्रोरागः। स्पर्दिश्वंध्योर्निपातनात्॰ यदयं स्पर्दिश्वंध्योरवृध्यर्थं निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येवंजाती
यकानां वृद्धिरिति॰ अनङ्लोपाः शिदीर्घत्वे विध्यपेक्षेन सिध्यतः। अनङ्लोप॰ दधासकृत्वा॰ शिदीर्घत्वं॰ कुंडानि वनानि॰ एवंतर्हि॰ अभ्यस्तस्य
यदाहाचि॰ यदयं नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुकइत्यज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येवंजातीयकानां गुणइति॰ लङ॰
र्थं तत्कृतं नभवेत्॰ लङ॰र्थमेनत्स्यात् अनेनेक्॰ कुसनोर्यत्कृतं किं त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे॰ यदयं न सिद्यधिष्ठ विक्षिपे॰ कुः इको
गत्कलं नाद्येति कुसनो कितौ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योभवत्येवंजातीयकानां गुणइति॰ संयोगेगुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति॰
विध्यपेक्षंलघोश्चासौ कथं कुंडिर्न दुष्यति धातोर्नुमः कथं रंजेः स्पर्दिश्वंध्योर्निपातनात्॰ अनङ्लोपाः शिदीर्घत्वे विध्यपेक्षेन सिध्यतः। अभ्यस्तस्य

यदाहाचि लङ॰र्थं तत्कृतं नभवेत्॰ कुसनोर्यत्कृतं किं त्वं ज्ञापकं स्या

षष्ठीनिर्देशे विधीयमानविशेषणे दोषप्रसंगाद् गुणो भेत्तुर्न सिध्यति॰ अभ्यस्तस्येति॰ अज्ग्रहणस्य प्रयो
जनं नेनेक्तीत्यादौ गुणमा भूदिति यदि च हलादावलघूपधत्वाद् गुणो न स्यात्तदा गुणस्य प्राप्तिरेव नास्तीति किं तन्निषेधनिवारणार्थेनाज्ग्रहणेन॰ लङ॰र्थमिति॰ लुभे
प्रत्यये गुणप्रतिषेधनिवारणमाज्ग्रहणेन ज्ञापकं॰ अनेनेगिति॰ णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्माल्लङि तिपृशपुरस्त्वः द्विर्वचनं निजां त्रयाणां गुणः श्लाविस्यान्न
स्यगुणः हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः॰ कुसनोरिति॰ ननु सनः कित्त्वमभावार्थं स्यात् निस्त्वक्षतिदिहस्तदइति कथं ज्ञापकं॰ उच्यते॰
यथेतावत्प्रयोजनं स्यात् जिहशोऽर्हल्यमकित्त्वनोरित्येव ब्रूयात् स्यात् गुणप्रतिषेधार्थमपि कित्वं ज्ञापक

प्रतिषेधो॰२

सेवा किंतु दिप्सतीति सिप्सतीत्यत्र नैतो भ्यासस्य नः किंत्वसादि किं कोर्थ किं ज्ञापकं॥

॥ इत्यत्र लोपो ... भिन्नोर्थः ॥

=अलमेति·कल्प्यमानस्य स्याशीर्ष विशेषार्थस्य शबाधनस्पर्शनयोरिति नौवादिकस्य नेनतारकावेण पाणस नवमपदि हस्यापि कल्पनादिरिति॥ ८॥

नाभ्यस्त·॥ ॥अभ्यस्तानामिति·गुणप्रतिषेधमविधाय ह्रस्वत्वमेव विधेयं सर्वेष्टसिद्धये इति भावः॥ किंप्रयोजनमिति·गुणनिषेधे ह्रस्वत्वे वा विशेषं मन्ता प्रश्नः॥ पस्पशातइति·स्पाशिर्वार्त्तिककारवचनाददपठितो पिधातुस्तस्माल्लुङ्(?) प्रत्यये नात्मनेपदं टेरे त्वं लेटोऽडाटाविति आङ् शपो बकुलं छंदसीति श्लुः द्विर्वचनं·चाकशीमीति·काश्दीप्तौ यङ्लुक् लङ्(?) मिप् शप् लुक् यङो वेति ईडागमः॥ वावशतीरिति·वाश्शब्दे यङ्लुक् लट्(?) शतृ ङीप् नुम् जोषदिति·जुषी प्रीतिसेवनयोः लेट्(?) प्रत्ययेन परस्मैपदं·तिप् इतश्चलोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपो लेटोऽडाटाविति अट् प्रत्ययेन शपः श्लुः द्विर्वचनं गुणे कृते ह्रस्वाभावः॥ यदि तर्हीति·यदि गु

नाभ्यस्त·॥ ॥अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमपि पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात्·अभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमपि वक्तव्यं·किंप्रयोजनं·पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति दर्शनात्·पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति प्रयोगो दृश्यते·कपोतः शरदं पस्पशाते अहं भुवनं चाकशीमि·वावशतीरुदाजरिति·बहुलं छंदसानुबन्धजोषदिति दर्शनात्·बहुलं छंदसीति वक्तव्यं·उपधाह्रस्वत्वमपि वक्तव्यं·किंप्रयोजनं·आनुषक् जुजोषदिति प्रयोगदर्शनात्· यस्त आतिष्ठ मानुषग्जुजोषत्·यदि तर्हि उपधाह्रस्वत्वमुच्यते प्रियांमयुरः प्रतिनर्नतीति यद्यत्वं ननुरवरननर्नतीपि हस्वः॥ अत्र गुणः प्राप्नोति·तस्मान्नार्थ उपधाह्रस्वत्वेन·कस्मान्न भवति पस्पशाते चाकशीमि वावशतीरिति·स्पाशिकशिवशयः प्रकृत्यंतराणि·॥ ॥ह्रस्व·॥ ॥ह्रस्वोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं बोभवस्यर्थं·ह्रस्वोः प्रतिषेधे एकाज्ग्रहणं कर्तव्यं·किंप्रयोजनं·बोभवतीत्यर्थं·इह मा भूत्·बोभवति·यद्येकाज्ग्रहणं क्रियते

णनिषेधं प्रसारयायोपधाह्रस्वो विधीयते तदा नर्नतीति गुणरपरत्वात्(?) तयोः ह्रस्वत्वाविति उपधानास्तीति रूपं न सिध्यतीति गुणनिषेध एवं प्राप्तात्·न तु परत्वात् गुणं बाधित्वा ह्रस्वो न विध्यति सकृत्‌तौ विप्रतिषेध इति पुनः प्राप्तेन न विध्यति·एवं तर्हि पुनः प्रसंगविज्ञानात् गुणः स्यात्·स्पाशिकशिवशय इति·स्पश बाधनस्पर्शनयोः कश गतिशासनयोरिति केचित् पठंति·अन्ये तु कस गतिशासनयोरिति पठंति तन्मते न कशिः सौत्रो धातुः कशेर्नुङ् प्रतिकशाश्च कशेरिति पाणत्·वरकानो॥ ॥ह्रस्व॥ ॥एकाज्ग्रहणमिति·द्विर्वचने कृते·नेकाच्त्वे गुणनिषेधनिरसर्थं·बोभवतीति·यङ्लुगंतात् लट् तिप् लेपः शयाविसहू॥

=भावति·गुणप्रतिसहार्थमित्यलमदाए·२

=नियमार्थमिति॰ नतनेश्चेधङ्लुदिनिषेधत्वाद्धिबोभूदितिसत्यैवेतिनियमत्सर्थः अपवेति॰ भुसुवोरितियः प्रतिषेधः यङ्लुकिचेद्बोभूतिलनैवेतिनियमनःएकाज्ग्रहणंकर्त्तव्यमितिधार्तिकेनसमानफलत्वात् अस्मिंस्तुपक्षेसोभवतीतिगुणेभवत्येव॰२=

मा भूदिति॰ नमाङ्योगइत्य इप्रतिषेधादेकाच्त्वं अत्रैवेति॰ सिद्धेगुणनिषेधेनिपातनंनियमार्थं॰ यद्येवंसोभवीतीतिगुणनिषेधःप्राप्नोति॰ उच्यते॰ यथाप्राप्तंतथाभव

वसेवंयोगापेक्षंज्ञापकमितिवक्तव्येनियमार्थमितिवचनात् अथवानियमार्थेननिपातनेनद्वयोरपिभूसुवोर्यङ्लुकिगुणप्रतिषेधोनिवार्यते॰ यद्वाछांदसोयङ्लु

कनचभुवोयङ्लुगंतस्यछंदसिप्रयोगःभाषायांतुकश्चिद्यङ्लुभवतिनसर्वत्र॰॥ त्वण्हः॥ ॥किमर्थमिति॰त्वहइत्यस्यानिवृत्त्यर्थोविकरणनिर्देशेन

कतर्हिस्यात् माभूत् तस्मान्नार्थएकाज्ग्रहणेन॰ कस्मान्नभवतिबोभवतीति॰ बोभूत्वित्येतन्निपातनंनियमार्थंभविष्यतिअत्रैवयङ्लु

गंतस्यगुणोनभवतिनान्यत्रेति॰ कुमाभूत् बोभवतीति॰॥ ॥त्वण्हः॥ ॥किमर्थंतर्हिरागतश्रम्कोग्रहणेनतहेरिम्भवतीसेवोचेत

तणहियरुणंश्नमिमोर्व्यवस्थार्थं॰ तणहियरुणंक्रियतेश्नमिमोर्व्यवस्थार्थंश्नमिकृतेरस्यथास्यात् तहियरुणेहिइम्विषयेश्नमभा

वोऽनवकाशत्वात् तहियरुणेहिसतिइम्विषयेश्नमभावःस्यात् किंकारणमनवकाशत्वात् अनवकाशइमश्नमंबाधेत॰ इदम

युक्तंवर्त्तते॰ किमत्रायुक्तं॰ तणहियरुणंश्नमिमोर्व्यवस्थार्थमित्युक्तातत्उच्यते तहियरुणेहीम्विषयेश्नमभावोनवकाशत्वादितितत्र

वक्तव्यं तणहियरुणंश्नमिमोर्भावायतहियरुणेहीम्विषयेश्नमभावोनवकाशत्वादिति॰ ननहिवक्तव्यंनवक्तव्यं॰ व्यवस्थार्थमि

सेवसिद्धं॰ नघसतोव्यवस्थास्ति॰॥ ॥तुरुः॥ ॥सार्वधातुकइतिवर्त्तमानेपुनःसार्वधातुकइतिकिमर्थं॰ पुनःसार्वधातुकग्रह

णमपिदर्थं॰ अपिदर्थोयमारंभः॥ अभिगोशमीध्वं॰ सुशमिशमीध्वंशमीधमभिगो॥

भवतितनःपरस्यहलादेःपितःसार्वधातुकस्यविकरणेन

व्यवधानादितिप्रश्नः॥ नघसतइति॰ व्यवस्थार्थमित्येवंभुवनापूर्वंश्नमोभावःपश्चादिमइत्युक्तंभवति॰ श्नमोभावायेतितच्यमानेक्रमेणप्रदर्शितःस्या

त्॥ ॥तुरुः॥ ॥अपिदर्थमिति॰ नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुकइतिसार्वधातुकग्रहणंपिद्विशेषणसंबद्धमितितदनुवृत्तौपितोप्यनुवृत्तिःस्या

दितितन्निवृत्त्यर्थमन्यत्सार्वधातुकग्रहणमित्यपितोपिईड्भवतिहल्ग्रहणमनुवर्त्ततेनहितेसार्वधातुकग्रहणेनसहनिर्दिष्टंयनस्तन्निवृत्तौहलोनिवृत्ति

=उतोवृद्धिरिलुक॥१=

[illegible]

अंबा॰ ॥ ॥ङ्लकवतीनामिति॰ अर्थगतेन स्त्रीत्वेनांबार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः श्रुतसपेक्षया वा स्त्रीत्वेन निर्देशः ॥ असंयुक्तानां च ङ्लकानां ग्रहणं द्रष्टव्यं नेति ह्रस्वो भवत्येव॰ देवत इति॰ ङेः ह्रस्वे कृते स्याडागमे आद्गुणे दीर्घ इति स्यान्निवृत्तिनिषेधादाम्या आगमो न भवति ॥ अंबार्थ इति॰ यद्य एवं बार्थस्य ग्रहणं तु ङ्लकवतामर्थात्प्रतिषेधः कृतो भवति॰ अवश्यमिति॰ वत्सयो बहुत्वमिति दीर्घस्य ह्रस्वः ॥ मातृणामिति॰ पूर्वपदे बहुवो मातृशब्दा इति बहुवचनं मातृशब्दस्य मातजादेशे वक्तव्यो यो मातृशब्दः पुत्रार्थं पुत्रमभिधातु मुपादीयते बहुत्वे च वर्तिपदे रन्यपदार्थोभिधीयत इति तत्रैवायं संबुद्धौ मातजादेशः ॥ गार्गीमाते ति॰ गार्गीमातायस्येति बहुव्रीहौ न घृतश्चेति कप्रत्ययेन नाभाषत इति मातचा

बहुवचने भवत्येतत्॰ ॥ ॥अतो दीर्घाद्बहुवचन एतं विप्रतिषेधेन॰ अतो दीर्घाद्बहुवचन एत्वं भवति विप्रतिषेधेन॰ अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्यस्यावका शः ॥ वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्यां॰ बहुवचने झल्येदित्यस्यावकाशः ॥ वृक्षेषु प्लक्षेषु॰ इहोभयं प्राप्नोति वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्यः ॥ एत्वं भवति विप्रतिषेधेन॰ ॥ ॥अंबा र्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ ॥ङ्लकवतीनां प्रतिषेधः ॥ ङ्लकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अंबाडे अंबाले अंबिके॰ तत्र ह्रस्वत्वं वा ङिसंबुद्ध्योः ॥ इति वक्तव्यं॰ देव त देवते॰ देवतायां देवते॰ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः ॥ स कथं न वक्तव्यो भवति अंबार्थं द्व्यक्षरं यदि द्व्यक्षरं अंबार्थं द्व्यक्षरं च सते॰ तत्र तर्हि ह्र स्वत्वं वक्तव्यं॰ न वक्तव्यं॰ अवश्यं छंदसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं उपगायंतु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतयश्च ...सेव मर्थं॰ मातृणां मातच् पुत्रार्थमर्हते॰ मा तृणां मातजादेशो वक्तव्यः पुत्रार्थमर्हते॰ गार्गीमात॰ वात्सीमात॰ ॥ ॥ह्रस्वस्य॰ ॥ ॥ह्रस्वस्य कस्माल्न भवति॰ नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबंधु ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्॰ अस्त्यन्यद्ध्रस्ववचने प्रयोजनं॰ किं॰ पृथग्विभक्तिं मोच्चीरमिति॰ एकां पृथग्विभक्तिमनुच्चारयितुं कथं॰ एवमयं ब्रूयादंबार्थानां ह्रस्वः नद्योर्ह्रस्वयोर्गुण इति॰ यद्येवमुच्यते जसि चेत्यत्र न घाञपि गुणः प्राप्नोति॰ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः॰ ततो ह्रस्वस्य ह्र स्वस्य च ह्रस्वो भवति॰ ॥

बाध्यते॰ यः पुत्रः श्लाघ्य गुणतां ... [illegible] तथा मात्रा व्यपदेशमर्हतीति तत्र मातजादेशो न तत्यत्र॰ गर्गवत्साभ्यां गर्गादिभ्यो यञ्॰ यञश्चेति ङीप्॰ ॥ ॥ह्र स्वस्य॰ ॥ ॥ह्रस्वस्य कस्मादिति॰ ह्रस्वविधानं गुणविध्यर्थमेव स्यात्॰ पृथगिति॰ यद्यंबार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नद्या गुणो ह्रस्वस्य चेत्युच्यते तदा पृथग्विभक्तिरुच्चारयितव्या भवति॰ एवं ब्रूयादिति॰ ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति जाघवार्थं साक्षादेव गुणं विदध्यात्॰ न घाञपीति॰ एकसमासनिर्देशे क्रमोरपि नदीह्रस्वयोरनुवृत्ति प्रसंगात्॰ ह्रस्वस्य चेति॰ ह्रस्वस्य

मपं॰

अथवेति॰ सिद्धेह्रस्वेपुनरनुवृत्त्यातद्विधानंगुणबाधनार्थं॰॥ ॥जसिच॰॥ ॥जसादिष्विति॰ आदिशब्दः प्रकारवाचीप्रकारेऽस्मिन्नेषुकार्यंविधीयतेतेजसादयइतिपूर्वयोग
निर्दिष्टानामपिग्रहणं॰ दृश्येति॰ ऋदिकारादक्तिनइतिङीविधानात्सिध्यतिरूपद्वयं ङीविकल्पंत॰ नपक्षेतदुक्तं॰ शतक्रतवइतिजसिचेतिगुणाभावपक्षेप्रथमयोरिति
पूर्वसवर्णदीर्घोपिवाच्छंदसीतिवचनान्नभवतियणादेशश्चप्रवर्तते किकिदिविशब्दःकृविप्रत्ययलुगादिषुनिपातितः॥ ॥घेः॥ ॥कुरुतइति॰ शेषोघ्यसखीतियस्य

किमर्थमिदं॰गुणंवक्ष्यतितद्बाधनार्थं॰ततोगुणः॥गुणश्चभवतिह्रस्वस्येति॰ अथवाह्रस्वस्यगुणइत्यत्रांबार्थनद्योर्ह्रस्वइत्युत्तमनुवर्त्तिष्यते॰॥ ॥
जसिच॥ ॥जसादिषुछंदसिवावचनंप्राङ्णौचङ्युपधायाः॥जसादिषुछंदसिवाभवतीतिवक्तव्यं॰ किमविशेषेणनेत्याह॰ प्राङ्णौचङ्युपधाया
॥अंबेदर्विशतक्रतवःपश्वेनृभ्यःकिकिदीवा॰ अंबे॰ अंब॰ दर्वे दर्वि॰ शतक्रतवः शतक्रतवः॥पश्वेपशवे॰ किकिदीव्याकिकिदीविना॥ ॥घेर्ङिति॥ ॥घे
र्ङितिगुणविधानेङीसार्वधातुकेप्रतिषेधः॥घेर्ङितिगुणविधानेङीसार्वधातुकेप्रतिषेधोवक्तव्यः॥पट्वीमृद्वीकुरुतइतिन्सुबधिकारात्सिद्धंसु
बितिवर्त्ततेकथंकृतंसुपिचबहुवचनेनत्स्येदिति॰॥ ॥याडापः॥ ॥इहातिखट्वायातिमालायेतिह्रस्वत्वेकृतेस्थानिवद्भावाद्याडाप्नोतितस्य
प्रतिषेधोवक्तव्यः॥नवक्तव्यः॥याड्विधानेऽतिखट्वायेत्यप्रतिषेधोह्रस्वादेशत्वात्॰ याड्विधानेतिखट्वायेत्यप्रतिषेधोऽनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषे
धः॥याट्कस्मान्नभवति॰ ह्रस्वादेशत्वात्॰ ह्रस्वादेशोयं॰ उक्तंचैतत्॰ आपग्रहणेदीर्घइति॰ अथेदानीमसत्यपिस्थानिवत्त्वेपित्वासोऽस्तुपूर्वइतिकृत्वा
याट्कस्मान्नभवति॰ लक्षणप्रतिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति॰ ननुचेदानीसत्यपिस्थानिवत्त्वेएतयापरिभाषयाभाव्यमित्यपस्थांतुनेत्याह
नहीदानींक्वचिदपिस्थानिवद्भावःस्यादत॥
नदीसंज्ञानास्तिसघिसंज्ञइतिकुरुशब्दोघिसंज्ञः॥ ॥याट्॥ ॥अतिखट्वायेति॰ खट्वामतिक्रांतइतिप्रादिसमासेह्र
स्वेचकृतेचतुर्थ्येकवचनस्यङेर्यइतिप्राप्नोतियाडापइतितत्रपरत्वाद्याट्प्राप्नोतितन्नकृतेदीर्घत्वेचातिखट्वायेदेवदत्तायेतिप्रसंगः॥ह्रस्वादेशत्वादिति॰ यतोह्र
स्वादेशःकृतःततोरूपभेदादापग्रहणेनतस्याग्रहणाभावः॥स्थानिवत्त्वंचनास्तीत्याह॰ उक्तंचैतदिति॰ लक्षणेति॰ अकारस्यदीर्घसत्याविनिलाक्षणिकंरूपमितिनतस्य
ग्रहणं॰ ननुचेति॰ आपग्रहणेदीर्घइतिनवक्तव्यमितिचोद्यते॰ नेत्याहेति॰ परिहारः॥

ङेराम्॥ ॥शकध्यामिति शकटिशब्दस्य ङि॰ति ह्रस्वश्चेति वा नदीसंज्ञाविधानात्तदभावपक्षे घिसंज्ञायां शकटाविति भवति॰ नदीसंज्ञापक्षे तु परत्वादौत्वं प्राप्नोति आ
मो ऽवकाशः कुमार्यामिति औत्वस्यावकाशः सख्यौ पत्याविति अत आह इदुद्भ्यामिति॰ पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्यर्थः॥ ननुक्तं नेयो ऽत्वे पुनः प्रसंगविज्ञानाद्दा
म्भविष्यति पुनरौत्वं न भविष्यति चक्रके स्थितो ऽप्यवस्थापनात्॰ नैतदस्ति॰ द्रव्यपदार्थे सकृद्गतपरिभाषा प्राप्स्यात्॰ योगविभाग इति॰ इदुद्भ्यामिस

ङेराम्॥ ॥इदुद्भ्यामान्विधानमौत्वस्य परत्वात्॰ इदुद्भ्यामाम्विधेयः शकध्यां पद्धत्यां धेन्वामिति॰ किं पुनः कारणं न सिध्यति॰ औत्वस्य परत्वा
त्॰ परत्वादौत्वं प्राप्नोति॰ योगविभागात्सिद्धं॰ योगविभागः करिष्यते॰ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः॰ ततः इदुद्भ्यां॰ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेराम्भवतीति॰ शकध्यां प
द्धत्यां धेन्वामिति॰ तत औदच्च घेः॥ ॥औदच्च घेः॥ ॥औत्वे योगविभागः कर्तव्यः॥ औत्॰ औद्भवति इदुद्भ्यां॰ ततः अच्च घेरिति॰ अकारश्च भवति
घेरिति॰ किमर्थो योगविभागः॥ सखिपतिभ्यामौत्वार्थः॥ सखिपतिभ्यामौत्वं यथा स्यात्॰ सख्यौ पत्यौ॰ एकयोगे ह्यप्रसिद्धिरत्वसन्नियोगा
त्॰ एकयोगे हि सत्यौत्वस्याप्रसिद्धिः किं कारणं॰ अत्वसन्नियोगात्॰ अत्वसन्नियोगे नौत्वमुच्यते तेन यत्रैवात्वं तत्रैवौत्वं [स]स्यात्
नवाकारस्यान्वाचयवचनाद्यथा कडिस्सलोपः नवार्थ औत्वे योगविभागेन॰ किं कारणं॰ अकारस्यान्वाचयवचनात्॰ प्रधानशिष्टमौ
त्वमन्वाचयशिष्टमत्वं॰ यथा कडिस्सलोपः॥ तद्यथा प्रधानशिष्टः कडङ्गादिपदिकमाचाम्भवति यत्र च सकारस्तत्र च लोपः॥

त्वयोगे न नदीग्रहणानुवृत्त्या सख्योपत्यादिसत्त्वमौत्वप्रसंगः॥ ॥औदच्च घेः॥ ॥औत्वे इति॰ एकयोगे त्वत्वौत्वयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद्यत्रात्वं तत्रौत्वं स्यात्॰ सख्यौ
पत्याविति॰ असखीति प्रतिषेधात्सतिः समास एवेति नियमाच्चानयोर्नास्ति घिसंज्ञा॰ यदा सखिशब्दः स्त्रियां वर्तते तदा सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषा
भाव्यं॰ पतिशब्दस्य तु स्त्रीत्वे नेर्यज्ञसंयोगादन्यत्र ङिति ह्रस्वश्चेति पक्षे नदीसंज्ञेति पत्यामिति भवति॰ नवेति॰ अन्वाचये च शब्दः॥ इदुद्भ्यां परस्य ङेरौ
भवति॰ यत्र तु घिसंज्ञास्ति तत्र तस्यात्वमित्यत्वानपेक्षमौत्वं प्रधानशिष्टं॥

अव इति॰ टापि सत्सोऽङ्‌ आप इति श्रीभावः प्राप्नोति यदा तत्र सामान्यग्रहणार्थोऽङ्‌कारो वर्णनिर्देशो वा॰ यदा तु पूर्वाचार्यनिर्देशः तदा प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरेव शीभा
व विधानादस्याप्रसंगः। अन्ये टापि याडप्रसंगमाहुः। नवेति॰ यासेलादोष भवति सवर्णदीर्घकारस्था ह्रिधेरिति दोषेषु परिगणनात्‌॰ ङिकरणे इति॰ अंतोदात्तेषु
स्वरभेदोपि नास्ति ङित्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यं अङित्वे त्वेकादेश उदात्तेनोदात्त इति॰ ननु ङित्वे सवर्णोपसावृत्ति टिलोपप्रसंगः। नैतदस्ति॰ औत्‌ ङिश्च घे
रितिन्यासः क्रियते॰ पत्या वैश्वर्ये इति निपातनाद्वा अघेष्टिलोपाभावः। विंशता विसत्रति विंशते ङीतीति तिलोपो न भवति॰ न स्त्र ङित इति योगविभा

अत्वे टाप्प्रतिषेधः। अत्वे टाप्प्रतिषेधो वक्तव्यः। शकटौ पद्धतौ॰ अत्वे कृते अत इति टाप्प्राप्नोति॰ न वा सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्‌॰ न वा
वक्तव्यः किं कारणं॰ सन्निपातलक्षणस्यानिमित्तत्वात्‌॰ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति॰ ङिकरणा
द्वा॰ अथवा ङिदौकारः करिष्यते॰ औङ्‌ घेः॥ ॥आङो ना॰॥ ॥किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते न आङो ना पुंसीत्येवोच्येत॰ का रूपसिद्धिः
त्रपुणा जतुना॰ नुमा सिद्धं॰ नैवं शक्यं॰ इह ह्यमुना ब्राह्मणकुलेनेति मुभावस्यासिद्धत्वान्नुम्न स्यात्‌॰ अस्त्रियामिति पुनरुच्यमाने न
दोषो भवति॰ वक्ष्यत्येतत्‌॰ न मु टादेशे इति॰॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीये पा
दे द्वितीयमाह्निकं॰ पादश्च समाप्तः॥ ॥ॐ॥

गात्तत्र तद्धित इत्यत्र तिविंशतेर्डितीति न इति चानुवर्तते टेरित्येतत्तु नानुवर्तते॰
अंतद्धितानां ङित्करणसामर्थ्यात्‌ घेरेव भस्य लोपो भवत्येवम तद्धितेष्वपि॥ ॥आङो ना॥ ॥किमर्थमिति॰ आङो ना पुंसीत्युच्यमाने माभाला घवं भवतीष्टं
च सिध्यतीति प्रश्नः। नुमेति॰ इको चि विभक्ताविप्यनेन॰ अमुनेति॰ पुंसीत्युच्यमाने नपुंसके नाभावो न स्यात्‌ तु मपी लक्षणे मुत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति॰ न मु
टादेश इति॰ टाया आदेशष्टायामादेश इत्यनेक विभक्त्यंतसमासाश्रयेण नाभावे कर्तव्ये नेच परतो दीर्घ मुत्वस्य सिद्धत्वाद्धि लक्षणेन नाभावो भवत्य
तो यत्रि सुपि चेति दीर्घत्वं न भवतीति सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्नि

दीर्घो॰ ङित्करणसामर्थ्यात्‌॰ अथवा इतिरिप्यनुवर्त्तते तथाप्यतद्धितानां ङि ४

=एवं च विंशतिशब्दस्य तद्धितत्वलोपविधानाद्विंशता विसत्रतिलोपः। नन्वेवं टेरित्येतदपि तत्रानुवर्त्ततेति ङितितद्धित एव टिलोपः स्यादत आह॰ टेरित्येतत्तिति॰ ५= तत्र तु स्वभावपि न दोष इत्याह॰ अतद्धितानामिति॰ ६=

=ह्रस्वविधानादित्यर्थः॥ किंचैप समर्पकह्रस्वग्रहणेनताच्छिंगास्रिआपोपस्थानादितियावत्॥९॥

णौ चङ्युप॰॥ ॥अथ णिग्रहणमिति॰ ह्रस्वग्रहणाच्चोपधाग्रहणाच्च चङ्गि णिराक्षिप्तो न स्यु एयंतानां च ङि॰ ह्रस्वआगुपधास्ति ह्रस्वश्रुत्याचविशिष्टोपस्थानादच उप
धा ह्रस्वन आयं न श्रितुङ्युधे इश्चीनामनुपधाकमिगुण्योस्तु ह्रस्व एवोपधा॰ तच्च णावंतरंगत्वाद्वृद्ध्यादिषु कृतेषु चङ्युपधा ह्रस्वआग्नास्तीति सामर्थ्याच्च
ङि॰ पः प्रत्ययपस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्वो विधास्यत इति प्रश्नः। इतरो यथाश्रुतसंभवाच्च ङिपः प्रसपइत्यध्याहारेणयुक्त इति वचनादंतरंगमपि वृद्ध्यादिह्र
स्वो बाधेत इति मत्वाह॰ चङ्युपधाया इति॰ इतरस्तु चङि॰ पः प्रसयस्तस्मिन्नुपधाया ह्रस्व इत्यध्याहारेणस्त्वार्थसंभवाद्युक्तोंतरंगबाधेति मत्वाह॰ वृद्धि
रचेति॰ इतरो ह्रस्वस्यानवकाशतां मत्वाह॰ औकारस्येति॰ नन्वेवं वृद्धिरनर्थिका स्यात्॰ एतदेव न लुच्यते वृद्ध्या च न आव्यमभ्युपगम्यतु वृद्धिमुच्यते वृद्धो

णौ चङ्युपधायाः॥ ॥अथ णिग्रहणं किमर्थं॰ न चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येवोच्येत॰ चङ्युपधाया ह्रस्व इतीयमुच्यमाने अलीलवत् अपी
पचत्॰ ऋकारस्येव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत॰ नैतदस्ति प्रयोजनं॰ वृद्धिरत्र बाधिका भविष्यति॰ वृद्धौ तर्हि कृतायामौकारस्येव ह्रस्व
त्वं प्रसज्येत॰ नैतदस्ति॰ अंतरंगत्वादयावादेशो भविष्यति॰ न हीदानीं ह्रस्वभाविन्युपधा भवति तस्माण्णिग्रहणं कर्त्तव्यं॰ अ
तायामिति॰ अपवादत्वाद्धि ह्रस्वो वृद्धेर्बाधकः आवादेशस्य चेति भावः। इतरो वाक्याध्याहारेण ह्रस्वस्यसावकाशतां मत्वाह॰ थचङ्ग्रहणं किमर्थं॰ न णौ उपधा
तद्स्तीति॰ इतरो यथाश्रुतसंबंधसंभवादनवकाशतामेव मत्वाह॰ नहीदानीमिति॰ ननु वृद्धिं बाधित्वा भवत्वकारस्य ह्रस्वः तस्मिंस्तु कृते बाधितत्वाभावान्नुद्ध ङि॰ गु
णस्तु केन वार्यते॰ ततो गुणेऽवादेशे च सिद्धमलीलवदिति॰ नैतदस्ति॰ गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्धेश्च ह्रस्वेन न ह्रस्वावसररस्य [redacted] गुणस्य कुतः पुनः प्रवृ
त्तिरित्युपबृं प्रसज्येत अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुग्बाध्येत॰ अपीपचदित्यादौ च नैव ह्रस्वः स्यादिति णिग्रहणं क्रियते॰ परत्वात् चङ्परनिर्ह्रासस्यानिवृत्त
निषेधस्तदा वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्यस्थानिवत्त्वाभावाच्चङ्युपधाह्रस्वभाविनी संभवतीति णिग्रहणं न कर्त्तव्यं॰ सूत्रकारेण च चङ्परनिर्ह्रा
सस्यानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णिग्रहणं कृतं॰ अथेति॰ मितां ह्रस्वविधानादनेन सर्वत्र णौ ह्रस्वो भविष्यतिप्रयोगदर्शनाच्चैषा व्यवस्था आपितव्येति मत्वाह॥

=बाधितत्वादिति॰ यद्यपि गुणे कृते सुपत्त्वाबाधकस्तथापि गुणेऽवादेशे तदुपधाया अपि पुनर्ह्रस्वप्राप्तौ अंतरंगत्वमप्यंगस्य प्रसक्तमपि ॥

=ननु पधाग्रहणमावे चकांक्ष दिलादावृति प्रसंगोत आह· न्यायादिति· येन नाव्यवधानमिति न्यायादित्यर्थः॥ =भिंगादिभिः वैयधिकरण्येन विकल्पविशेषण भावो लिंगमिदं॥ १=

भा·कै·
७६

इतरेतरवचनमंतरेणेष्टानिष्टविभागो दुर्ज्ञान इति मत्वाह· णौ चुपधाया इति· अथोपधाग्रहणमिति· न्यायान्वाग्लोपिशास्वृदितामिति निषेधाच्चलिंगादुपधाया एव ह्रस्वो भविष्यतीति प्रश्नः॥ चञ्युपधाग्रहणमिति· असत्युपधाग्रहणे ऽच्परिभाषोपस्थानादचांगस्य विशेषणादजंतस्यांगस्य ह्रस्वो विधीयमानो ऽन्त्यस्य स्यात्· लइअदिति स्थिते ऊकारस्य ह्रस्वत्वप्रसंगः॥ ह्रस्वश्चात्र बाधिका भविष्यतीति पूर्ववत्सर्वत्रानुषंजनीयं· न्यायस्तु साधनार्थं तदन्यदभिधातुमाह· नैतदस्तीति· इतरो ह्रस्वनिरवकाशत्वादंतरंगाणां बाधकं मत्वाह· न तर्हीदानीमिति· इतरे विशेषणविशेष्यभावे कामचारादंगेनाज्विशेष्यते· अंगस्य यच्च तत्र स्यात्तो ह्रस्वो

णौ चुपधाया ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने कारयति हारयतीत्यत्रापि प्रसज्येत· नैतदस्ति प्रयोजनं· आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न णावेवं ह्रस्वत्वं भवतीति· यदयं मितां ह्रस्व इत्यशास्ति· इहापि तर्हि न प्राप्नोति· अचीकरत् अजीहरत्· वचनाद्भविष्यति· इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति· कारयति हारयतीति· तस्माच्चङ्ग्रहणं कर्तव्यं· अथोपधाग्रहणं किमर्थं· णौ चङ्युपधाग्रहणमंत्यप्रतिषेधार्थं· णौ चङ्युपधाग्रहणं क्रियते· अंत्यस्य ह्रस्वत्वं माभूत्· णौ चङि ह्रस्व इतीयत्युच्यमाने अलीलवत् अपीपवत्· अंत्यस्यैव ह्रस्वत्वं प्रसज्येत· नैतदस्ति प्रयोजनं· अंतरंगत्वाद्धावादेशो भविष्यति· न तर्हीदानीं ह्रस्वभाव्यंत्यो ऽस्ति· अंत्यो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा वचनादंत्यस्य भविष्यति· इहापि तर्हि प्राप्नोति अचकांक्षत् अववांक्षत्· येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्· केन च नाव्यवधानं· वर्णेनैकेन· एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति च न भवति च· उत्तरार्थं तर्हि उपधाग्रहणं कर्तव्यं· लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य उपधाया

भवतीत्येवं विध्यंतराण्यपि न बाधितानि भवंति ह्रस्वश्च सावकाशो भवतीति मत्वाह· अंत्यो ह्रस्वभावीति· अंगस्येति चावयवषष्ठी विज्ञानादलो ऽन्त्यस्येत्यस्योपस्थानाभावः॥ येन नाव्यवधानमिति· न स्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानाद्येन शब्देनावश्यं व्यवधानं तेन व्यवहितेपि कार्यं विज्ञायमानमन्यव्यवधानेन प्रवर्तते एवं गाभ्यां यदज्विशेष्यते णौ परतोंगस्य योजिति सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यंभावित्वादाश्रीयते· एकस्मिंस्तु विषये सदेशासदेशयोर्ह्रस्वभाविनोरसंभवादनंत्यविकारे सदेशस्यैव ग्रहणमिति परिहारो नोक्तः॥

शिवः
७६

दंगेनवाचोविशेषणा२ मान१

अपीप्यदिति· अत्वोंत्यस्येति पुको लोपप्रसंगादुत्तरार्थमुपधाग्रहणं ननु ह्रस्वापवादो लोपो विज्ञायमान उत्सर्गसंदेशत्वादपवादानामुपधाया एव भविष्यति· नैतदस्ति· ह्रस्वश्रुत्याच्य रिजा षोपस्थानौ घुक्तं यदुपधाया ह्रस्वः स्यात् लोपविधौ तु पिबते रिति स्थानषष्ठ्या अंत्ये ऽल्यनुसंहारादंत्यस्यैव लोपः स्याद् भिन्नदेशत्वमुत्सर्गापवादयोर्दृश्यते यथा शापूर्व नभो काकचौ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायाश्रयणात् भिन्नदेशोप्यपवाद उत्सर्गबाधने यदि तर्हि उत्तरार्थमुपधाग्रह

अपीप्यदपीप्यतां अपीप्यन्· अथेह कथं भवितव्यं मा भवानाटिटदिति आहोस्विन्मा भवानटीटदिति· मा भवानाटिटदिति भवितव्यं· ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति· द्विर्वचने कृते परेण रूपेण व्यवहितमिति कृत्वा· इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति· किमत्र कर्त्तव्यं· परत्वाद्ध्रस्वत्वं· नित्यं द्विर्वचनं कृते पि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि· एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति यदयमोणि ऋदितं करोति· कथं कृत्वा ज्ञापकं· ऋदित्करणस्यैतत्प्रयोजनं ऋदितां नेति प्रतिषेधो यथा स्यात् यदि चात्र द्विर्वचनं स्यादृदित्करणमनर्थकं स्यात् द्विर्वचने कृते परेण व्यवहितत्वाद्ध्रस्वत्वं न भविष्यति· पश्यति त्वाचार्यो द्विर्वचनाद्ध्रस्वत्वं बलीय इति ततो ओणिमृदितं करोति· तस्मान्मा भवानटिटदिति भवितव्यं· उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानं· रकर्त्तव्यं· वादितवंतं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन· किं पुनः कारणं न सिध्यति· णिचा व्यवहितत्वात्· णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानं· स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव· प्रतिषिध्यते च स्थानिवद्भावः· चङ्परनिर्ह्रासे न स्थानिवदिति· एवमप्यग्लोपिनां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति· ह्रस्वे कृतायां लोपस्तन्नाग्लोप्यंगं भवति· इदमि ओणेर्ऋदित्करणं ज्ञापकं ॥

णं तच्चैव वक्तव्यं मा भूल्लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्येति· नैतदस्ति· अंतरंगमपि युक् अनवकाशत्वादाल्लोपो बाधेत उपधाग्रहणे तु तदंतरंगत्वाद्युकि कृते आकारस्योपधाया लोपप्र अत्र पक्षे पकारस्यैव तु स्यात्प्रवृत्ति
तिन कश्चिद्दोषः। अथेहेति· न्यायप्रयोगविरोधात्प्रश्नः। स एव प्रश्नान्यायाश्रयेण ह्र· मा भवानाटिटदित्येवमिति· इतरो व्याप्तमार्गलिंगावयवेन पश्यति· ह्रस्वत्वं कस्मान्न न शक्यो लोपः
भवतीति· एवं तर्हीति· ज्ञापकात्पूर्वं ह्रस्वः पश्चाद्द्विर्वचनमिति क्रमः॥

=पिबतेरित्यस्य स्थानषष्ठीहारेण स्थानीलोप इत्यर्थाश्रयणात्·३=

=नलुक्स्वेरूतायांणिलुक्पलाजावाओपोनस्यादतआह॰स्थानिवद्भावादिति॰१८=

कृतामामपीति॰स्थानिवद्भावात्॰एवंतर्हीति॰सर्वत्राकोवृद्धौकृतायामैकारौकारयोर्लोपोनलकः॥अलरराजदिति॰राजानमतिक्रांत[redacted]शानितिप्रातिपदिकाश
लर्थइतिणिचिकृतेतउपधायाइतिवृद्धौकृतायामगेवलुप्यते॰यत्तर्हीति॰प्रत्याहारग्रहणलिंगात्पूर्वविप्रतिषेधेनलोपो भवति॰ननुप्रत्याहारग्रहणस्यानि
नमाख्यदससखामभ्रातिनमाख्यदनुगोमदित्यादौवृद्धिप्रसंगाभावाल्लोपेकृतस्वनिषेधार्थस्यादितिकथंज्ञापकमितिचिंत्यमेतत्॰अचाकु॥अनभिधानामि
जत्रनास्तीतिभाष्यकारस्याभिप्रायः॥एवंतुज्ञापकेनलोपस्यबलीयस्त्वयदुक्तंहलिकल्योरत्वनिपातनंसन्वद्भावप्रतिषेधार्थमितितन्निरूप्यते॰असत

किमत्रकर्त्तव्यं॰परत्वा[redacted]द्वृद्धिः॰नित्यो लोपः॰कृतायामपिवृद्धौप्राप्नोत्यकृतायामपि॰अनित्यो लोपः॰अन्यस्यकृतायांप्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां॰शब्दां
तरस्यचप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति॰उभयोरनित्ययोःपरत्वाद्वृद्धिः॰वृद्धौकृतायांलोपस्तन्नाग्लोप्यंगंभवति॰एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
तिवृद्धेर्लोपोबलीयानिति॰यदयमग्लोपिनांनेतिप्रतिषेधंशास्ति॰नैतदस्तिज्ञापकं॰अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनं॰किं॰यत्रवृद्ध्याव
पिकृतायामगेवलुप्यते॰अस्मररराजत्॰यत्तर्हिप्रत्याहारग्रहणंकरोति॰इतरथाह्यग्लोपिनांनेतिब्रूयात्॰एवंवावृद्धेर्लोपोबलीयान्॰अ
थवाआरभ्यतेपूर्वविप्रतिषेधः॥एपल्लोपाविययङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यःपूर्वविप्रतिषिद्धमितितस्मादुपसंख्यानंकर्त्तव्यं॥॥नाग्लो॰॥॥

पत्वनिपातनेवृद्धिंबाधित्वेकारस्यलोपेसतिसन्वद्भावस्या अग्लोपिप्रतिषेधानर्थक्यंचस्थानिवद्भावात्॰अग्लोपिप्रतिषेधश्चानर्थकः॥किंकारणं॰स्थानि
प्रसंगात्॰अनाश्रित्यज्ञापकंत्वत्वनिपातनमुक्तं॰ज्ञापकाश्रयणेनुआपः॥पडुमान्यदपुपटदित्यादावकृतायांवृद्धौलोपेसतिसन्वद्भावाभावार्थं॰अयवेति॰हलिकल्योर
त्वनिपातनमेवज्ञापकंलोपात्पूर्वंवृद्धिर्भवति॰णिलोपस्तुवाचनिकेनपूर्वविप्रतिषेधेनवृद्धेःपूर्वंभवति॰एवंपडुमाख्यदपीपटदितिसन्वद्भावप्रसंगात्प्रत्याहा
रग्रहणमेवज्ञापकमाश्रयणीयं॰तेनवृद्धेःप्राग्लोपोविधेयः॥॥नाग्लोपि॰॥॥मालामाख्यदममालदित्यादौटिलोपस्यस्थानिवत्त्वादनुपधात्वात्प्रतिरेवकृतस्वस
नास्तीतिप्रतिषेधोनर्थकः॥ननुप्रतिषिध्यतेतत्रस्थानिवत्त्वंकिंतुउपधात्वचस्वरनित्यसकुत्वेप्विति॰नैतदस्ति॰परदर्थःसप्रतिषेधस्तस्यणेर्णिच्युपसंख्यानमिप

अग्लोपीति॰२

हलचोरादेश इति॰ यथा सुधातुरकङ् इत्यादेशे समुदाये ऽवयवस्यानादेशत्वादणो रपरत्वं न भवतीत्यौधातकिरिति॰ तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानित्वादजादेश
त्वाभावान्नास्ति स्थानिवद्भावः। किं पुनरिति॰ अवयवात्मकता समुदायस्य तस्मिन्स्थानिन्यवयवा नामपि स्थानित्वादजादेशत्वान्याय्य एव स्थानिवद्भावः। तथा च
खट्वर्श्य इति स्थानिकत्वाश्रयणे रपरत्वं भवतीति भावः। इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह॰ अजादेश इति॰ इतरस्त्वनुमीयमानो वक्ष्याश्रयितव्यः स्थान्यादेशभा
व इति मत्वाह॰ अल्लोपिनामिति॰ इत उत्तरमिति॰ पंचपाद्यामित्यर्थः। पूर्वत्रासिद्ध इति॰ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वक्तव्यमेव॰ यदा ज्ञापकत्वादि
ताविषयो नित्यत्वादिति संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु स्थानिवद्भावो भवत्येव॰ अचः परस्मिन्नित्यत्र विचारितं हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशने क्लिलोप

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति यो हलचोरादेशः अस्रन्राजत्। किं पुनः कारणं हलचोरादेशो न स्था
निवदित्युच्यते॰ अजादेशः स्थानिवदित्युच्यते न चायमच एवादेशः। किं तर्हि च अन्यस्य चादेशः। अल्लोपिनां नेत्यपि तर्हि प्रतिषेधो न प्राप्नोति॰ किं
कारणं॰ अल्लोपिनां नेत्युच्यते॰ न चात्राग एव लुप्यते किं तर्ह्यकारान्यश्च॰ योऽत्राल्लुप्यते तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति॰ यथैव तर्हि योऽत्राल्लुप्यते तदा
श्रयः प्रतिषेधो भविष्यति॰ एवं योऽत्राज्लुप्यते तदाश्रयः स्थानिवद्भावो भविष्यति एवं तर्हि सिद्धे सति यदल्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति त
ज्ज्ञापयत्याचार्य इत उत्तरं स्थानिवद्भावो न भवतीति॰ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॰ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॰ यद्ये
तज्ज्ञाप्यते आदीध्यतेः

एकादेशे इत्यादि तत्र निर्णीतं हलचोरादेशो न स्थानिवदिति॰ इह तु प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न ज्ञापनायोक्तमिति ग्रन्थविरोधस्तस्मात्प्रा
श्रयेण हलचोरादेशो न स्थानिवदित्ययं पक्षो गाथ इत्यस्त्वभ्युपेत्य स्थानिवत्त्वज्ञापकमाश्रितं॰ शिष्यव्युत्पादनाय शास्त्रितोऽपि पक्षः॰ क्वचिदुपन्यस्यत इत्येवं विरोधः परिहृत
र्यः। अल्लोपिग्रहणसामर्थ्याच्च समुदायलोपेऽप्यल्लोपमाश्रीयते केवलाल्लोपे प्रतिषेधस्यानर्थक्यात्॰ खट्वर्श्य इत्यत्र त्वेकः पूर्वपरयोरित्यवयवावेवशाद्धेनचोदितावितिर
परत्वं प्रवर्तते॰ न इत्युक्तं योरुभयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने भवतीति लभ्यते सा वन्यतरतोऽव्यपदेशामिति॰ आदीधक इति॰ दीधीणिचूदीधीवेवीटामिति प्रतिषेधस्तेनो एवुलि णिलोपे कृते तस्य
स्थानिवद्भावाद्धीवर्णयोरिति लोपो न स्या

=आनर्थक्यादिति॰ अमभागादित्यादौ हल्स्थानिवत्वादेव हल्व्याभावः। च स्थपरन्निहासेनप्रतिषेधस्तु लंपतप्रकृतिकत्वं तार्थ इत्युक्तमिति भावः। भवानपाक्तिनिर्देशात्तत्वनवक्तव्यः। कातिआस्यन्दवानदपपदादिलादावपि स्थानिवत्वादेवक्त्वनिवेधाभावादित्यपिदेः। भावा। १२८

=असरउज्ज्ञादिमाद्यैस्थानिवत्त्वाभावात्·२ =इतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमत्रविकरणेभ्यश्लुके·।१=

यत्त्रस्तुनीहत्त्रेति·निङुः तिङ्ङितिनिघातोनिपातैर्यद्यदीतिनिषिद्धःहेरपित्त्वादाद्युदात्तत्वाल्लविकरणस्वरोनसार्वधातुकस्वरंबाधतइतिश्नास्वराभावः तत्रयणादेशेकृतेउदात्त
त्वाभावात्स्थानिवत्त्वाभावाच्चनिघातोनप्राप्नोति·वर्णग्रहणसामर्थ्यादिति·वर्णग्रहणंकृतपूर्वंगतिराश्रीयते·अंतरंगत्वात्तुलोपेकृतेवर्णग्रहणंज्ञापकमकर्तुं·तत्तुकेचिज्ज्ञा
पकंवर्णयंतिउत्तरत्रस्थानिवत्त्वाभावस्य·अल्लोपिग्रहणंतुसतिप्रयोजनेनज्ञापकमस्यार्थस्य·अंतरंगःस्वरइति·यद्यप्युभयंपदद्वयाश्रयंतथापिपूर्वमुपसर्गेणसं
बंधःपश्चादधिकरणवाचिनात्रशब्देनेतियणादेशोबहिरंगः॥ ॥भाज·॥ ॥काण्यादीनांवेति·आदिशब्दःप्रकारे·येषांद्वस्वविकल्पोदृश्यतेतेकाण्यादयःकाणिराणि

णीवर्णयोर्दीर्घीवेव्योरितिलोपोनप्राप्नोति·इहचयत्स्रस्तुनीहत्रेतिङि·चोदात्तवतीत्येषस्वरोनप्राप्नोति·नैषदोषः।यस्मादिदमुच्यते·आदीधयतेरादीधकः
आवेवयतेरावेवकः·यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितिलोपोनप्राप्नोतीति·यीवर्णयोरितिवर्णग्रहणसामर्थ्यान्नभविष्यति·यदप्युच्यते·यत्स्रस्तुनीहत्रेति
ङि·चोदात्तवतीत्ये[illegible]षस्वरोनप्राप्नोतीति·बहिरंगोयणादेशोंतरंगःस्वरःअसिद्धंबहिरंगमंतरंगे·॥ ॥भाजभाष·॥ ॥काण्यादीनांवेतिकृकार्यं
केपुनःकाण्यादयः।काणिराणिश्राणिभाणिहेठिलोपयः।अचकाणत्·अचीकणत्·अरराणत्·अरीरणत्·अशिश्रणत्·अशश्राणत्
·अबभाणत्·अबीभणत्·अजिहेठत्·अजीहिठत्·अलुलोपत्·अलूलुपत्·॥ ॥द्यते·॥ ॥इणवद्दिग्यातेवदिग्यिरे·दिग्यादेशे
कृतेद्विर्वचनंप्राप्नोति·तत्रसाभ्यासस्येतिवक्तव्यं·ननुचद्विर्वचनेकृतेसाभ्यासस्यदिग्यादेशोभविष्यति·॥ दिग्येव ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

श्राणिभाणिहेठिलोपिप्रभृतयः॥ ॥दय·॥ ॥दिग्यादेशेकृतेइति·यद्यपिनाप्राप्तेद्विर्वचनेदिग्यादेशआरभ्यतेतथापिबाध्यबाधकभावेहेतंलक्षणंवालक्ष्यंवालक्षणेनबाध्यतेलक्ष्यं
वा·तत्रयदाद्विर्वचनशास्त्रंदिग्यादेशशास्त्रेणबाध्यतेतदादिग्यादेशेकृतेनास्तिद्विर्वचनप्रसंगःयदातुलक्ष्यंबाध्यतेतदातस्यद्विर्वचनंदिगिनाबाध्यतेदिगेस्तु
तत्वाप्नोति·शास्त्रस्याबाधितत्वात्·ततश्चयथाचख्याविलादौख्याञादेशेकृतेद्विर्वचनंभवतिएवंदिग्यादेशेकृतेप्राप्नोति·साभ्यासस्येति·तेनकृतेद्विर्वचनेदि
ग्यादेशोनचपुनर्द्विर्वचनंभवतिसकृत्प्रवृत्तलक्षणस्यचरितार्थत्वात्साभ्यासग्रहणसामर्थ्याच्च·ननुचेति·पूर्वंविप्रतिषेधात्कल्प्यसिद्धयेश्रम्मक्रमाश्रयणादेतिभावः॥

=विप्रेवंकार्यमिलर्पः·

×सकृद्गतन्यायेनैवं दिग्यादेशो द्विर्वचनस्सतयाबाधकः ग्रन्थकारोऽप्यकथयत्पुनः प्रसंगा दिति इतरोऽप्युपगम्यतावाद्विप्रतिषेधं ×२

न सिध्यतीति विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यस्मिन्व्यवस्था हेतौ सत्येष क्रमो दुर्लभः। तत्र द्विर्वचनस्यावकाशः पपाचेति दिग्यादेशस्य कृते द्विर्वचने द्वयति सद्भावाद् कृते तु द्विर्वचन उभय प्रसंगे परत्वाद्दिग्यादेशः। एवं तर्हीति नाप्राप्ते द्विर्वचने दिग्यादेशस्यारंभात् इत्यस्तु तद्बुद्धिपरीक्षार्थं विप्रतिषेधाश्रयेण सकृद्गतन्यायाश्रितात् पुनः प्रसंग इति चेदिति यथापूर्वं ब्राह्मणकुलानि प्रविशन्नित्यस्मादेशे शिशीलुङ्क्ष्णोनभवं सेवं दिग्यादेशे कृते द्विर्वचनाभाव इदानीं न्याय्यं परिहारमभिधातुमाह अथवेति क्वचित्सागौ नैष युक्तः परिहारो विप्रतिषेधे पुनः प्रसंग इति योयमदुक्तस्यार्थस्य दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यत इत्यस्य तया परिहारोऽभिहितः पुनः प्रसंगविज्ञानाद्द्विर्वचनं प्राप्नो

न सिध्यतीति किं कारणं दिग्यादेशस्य परत्वात् सा भ्यासस्यादेशवचनं। दिग्यादेशः क्रियतां द्विर्वचनमिति परत्वाद्दिग्यादेशेन भवितव्यं। न च सा भ्यासस्येति वक्तव्यम्। एवं तर्हि दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। पुनः प्रसंगाद्द्विर्वचनं प्राप्नोति। पुनः प्रसंगादिति चेत् स्मादिभिस्तुल्यमेतद्भवति। न यथा मा द्विष्कृतेषु पुनः प्रसंगात् शिशीलुङ्क्ष्णोनभवंति एवं दिग्यादेशे कृते पुनः प्रसंगाद्द्विर्वचनं न भविष्यति। अथवा विप्रतिषेधे पुनः प्रसंग इत्युच्यते। विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोः इह पुनर्नवकाशो दिग्यादेशो द्विर्वचनं बाधिष्यते। यदि तर्ह्यनवकाशा विधयो बाधका भवंति। बभूवेत्यत्राभावादेशो द्विर्वचनं बाधेत। सावकाशोऽभावादेशः। कोऽवकाशः भविता। भवितुं इह तर्हि चिक्लिदुः रुरावाऽज्वालिटीतिरुद्भ्यो द्विर्वचनं बाधेत। इह चापि बभूवेति यदितावस्थाने द्विर्वचनं भावः

तीति सन्नमुक्त इत्यर्थः। अनवकाशो दिग्यादेश इति पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तं इदानीं तु सामान्यविशेषाश्रयेणाप्राप्ते द्विर्वचनआरंभा त्तस्य दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते। यदि तर्हीति नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन भाव्यं अन्यथा न कश्चिद्बाधकः स्यात् एवं तर्ह्यनवकाशाभिमता अनवकाशा इत्यर्थो विवक्षितो नैवायमनवकाशः कृतेऽपि द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात् अथ पुनरेवमप्यनवकाशं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसंगः। बभूवेति अभावादेशः सावकाश इति यत्र द्विर्वचनाभावः इह तर्हीति आचख्याविसत्र कृते द्विर्वचने स्यान्नःप्रवर्तनादनवकाशता भावोऽयं यद्यपि तु येननाप्राप्तन्यायेनानवकाशत्वमस्तु पर्गीतेर्व्या

द्विर्वचनप्रकरणं॥

=असंजेयादेवसबाधप्रयोजकइतिवार्तिकमतेबाधप्रयोजकतयातमनाश्रित्येसत्यर्थः। इदानींलिति सत्यपिसंभवेबाधनं न वर्ती दिग्याप्यतेइत्यर्थः॥=

भा॰के॰ ७९

सर्वादेश [redacted] इति॰ स्थानिवद्भावादस्ति ग्रहणेन ग्रहणात्कार्यकृतत्वाच्च पुनर्द्विर्वचनाभावादिष्टरूपासिद्धिः। पूर्वस्य श्रवणमिति॰ अयं दोषो नोत्सर्गापवादपक्ष
उपात्तो ऽभावस्यावकाशदर्शनेनोत्सर्गापवादभावनिराकरणाद्द्वयोस्तु सावकाशयोः परत्वाद्द्विर्वचने कृते बभूवेति न सिध्यतीति प्रतिपाद्यते॰ न चार्द्धधातुक
सामान्य इति॰ द्विर्वचननिमित्तस्य लिटो ऽनुपजातत्वादसति विप्रतिषेधे पूर्वं भावः पश्चाल्लिटि परतो द्विर्वचनमित्यदोषः। योयतः प्राप्नोतीति॰ विषयस
प्तमीफलं ज्ञापितं स्यात्॥ विधावपि विषयसप्तम्याश्रीयते इतियेन नाप्राप्त इत्यस्यानवकाशत्वात्कृते स्यात्ततो द्विर्वचनं भवस्येव॰ दिग्पादेशेनुलिटीति परसप्त

सर्वादेशः प्राप्नोति॰ अथ द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं परस्य भावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति॰ नैष दोषः। आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवं स्युनव
व स्थितेषु प्रत्ययेषु॰ न चार्द्धधातुकसामान्ये भावे कृते योयतः प्रत्ययः प्राप्नोति स तत्तो ऽभविष्यति॰॥ ॥कृतश्च॰॥ ॥संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृत्रर्थं॰ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यं॰ किं प्रयोजनं॰ कृत्रर्थं॰ इहापि यथा स्यात्॰ संच
स्करतुः संचस्करुः। यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते नार्थः संयोगादिग्रहणेन॰ इहापि सस्वरतुः सस्वरुः॰ संयोगोपधस्येत्येव
सिद्धं॰ भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वरुः इदं तु न सिध्यति संचस्करतुः संचस्करुरिति॰ किं कारणं सुट्बहिरंगलात्॰ बहिरंगः सुडन्तरंगो
गुणः॰ असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे॰ संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणमनन्यार्थं विज्ञायते॰ ऋतो लिटि गुणात् ञ्णितीति द्विर्वि प्र
तिषेधेन॰ ऋतो लिटि गुणस्यावकाशः सस्वरतुः सस्वरुः ञ्णिदन्वरवकाशः स्वारक
स्याश्रयणान्ना प्राप्ते द्विर्वचने दिग्पारभ्यमाणस्तु बाधते॰॥ कृतश्च॰॥ ॥संयो
गादेरिति॰ इहांगाधिकारादंगं संयोगाद्याश्रीते न च स्कृ इत्येतदंगं संयोगादिर्भवतीति भावः। उपधाग्रहणं संयोगस्य देशविशेषोपलक्षणम् ऽत्याकृस्योपधासंज्ञाविधाना
त्संयोगस्योपधात्वासंभवात्॰ अथवा संयोगावयवे संयोगशब्दो वर्त्तते तत्सोपधात्वमस्त्येव॰ बहिरंगः सुडिति॰ पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तय
ति तामुपसर्गो विशिनष्टि॰ न चासिद्धस्य विशेषणेन संबंधो भवति॰ सुट्कात्पूर्वं इत्यत्र तु कृतं पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यत इत्येवं च सुडंतरंगत्वात्सिद्धो गुण इति नापि उपसंख्यानेन संस्कृषीष्ट

संक्रियन इत्यत्र लिङ्गुणयो

शिव॰ ७९

[illegible]

कार्यमित्यनेनपरस्मिन्२

पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वेति॰अस्तुपरविप्रतिषेधेनगुणस्तस्मिन्कृतेवृद्धिर्नविष्यति॰अनाश्रितलक्षणत्वेदंचवृद्धिमात्रमेकलेनाश्रितेनतदुक्तं॰पुनःप्रसंगोनामेति॰
वाचोयुक्तिरेवेयंनसंगच्छते॰लक्षणद्वयस्यपरस्परप्रतिबंधादप्रतिपत्तौप्राप्तायांविप्रतिषेधेपरंकार्यंविहितेनिमित्तसंभवात्पूर्वस्यलक्षणस्यपुनः
प्राप्तिःपुनःप्रसंगउच्यतेनतुपूर्वलक्षणप्राप्तिःपुनःप्रसंगः।तस्मादिति॰ननुयदिनामपुनःप्रसंगवाचोयुक्तिर्नघटतेकिमेतावतागुणःपरत्वयोःकृतयोरुपधा
वृद्धिर्नप्राप्नोतिसत्यांचप्राप्तौकिंपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेनसत्रचिंत्यमेतत्॥ ॥वृद्धिगां॰॥ ॥नगुणेवेत्युच्यतेतिगुणएवपूर्वसूत्रेणनित्यंप्राप्तोविकल्पनीयस्तत्र

नित्यवृद्धिर्भवतिविप्रतिषेधेन॰पुनःप्रसंगविज्ञानाद्वासिद्धं॰अथवापुनःप्रसंगाद्गुणेकृतेरपरत्वेचानउपधायाइतिवृद्धिर्नविष्यति॰नैषदु
कःपरिहारः॰पुनःप्रसंगोनामयत्रतेनैवकृतेप्राप्नोतितेनैवचाकृते॰अत्रखलुगुणेकृतेरपरत्वेचा॰तउपधायाइतिवृद्धिःप्राप्नोतिअकृते
चाचोञ्णितीति॰तस्मात्कृष्ट्यतेकृतोलिटिगुणात्रिणितिवृद्धिःपूर्वविप्रतिषेधेनेति॥ ॥वृद्धि॰॥ ॥किमर्थंह्रस्वोवेत्युच्यतेनगुणोवेत्युच्येत
तत्रायमप्यर्थः॰गुणग्रहणेनकर्तव्यंभवति॰प्रकृतमनुवर्त्ततेकप्रकृतंकृतश्चसंयोगादेर्गुणइति॰ऋतोह्रस्वत्वमित्यप्रतिषेधार्थं॰ऋतोह्र
स्वत्वमुच्यतेइत्वप्रतिषेधार्थं॰इत्वंमाभूदिति॰गुणोवेतीयत्युच्यमानेगुणेनमुक्तेइत्वंप्रसज्येत॰ह्रस्वोवेतिपुनरुच्यमानेह्रस्वेनमुक्तेयथाप्रा
प्तंगुणोभविष्यति॥ ॥केणः॥ ॥केणोह्रस्वत्वेनद्वितयग्रहणंकृन्निवृत्त्यर्थं॰केणोह्रस्वत्वेनद्वितयग्रहणंकर्तव्यं॰किंप्रयोजनं॰कृन्निवृत्त्यर्थं॰कृतिमाभूद्

गुणपक्षेश्शारतुरित्यादिन्नविष्यतितदभावपक्षेतुयणादेशेनविशाश्रतुरित्यादीतिभावः।तत्रायमपीति॰नकेवलंगु शकाधाकाइति॰तत्तर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं॰
णविधानप्रकरणमनुवर्त्ततेनवतियावल्लाघवमपीतिभावः॰इत्वंप्रसज्येतेति॰वार्णदांगंबलीयइतिवर्णाश्रयमंतरंगमपियणंबाधित्वेत्वंस्यात्रह्रस्वविधानेतुय
णादेशः॰सिध्यति॰विशाश्रवान्विदद्वान्निपपवानितिकसौचसिध्यतिगुणविकल्पेत्वेतद्रूपासिद्धिः॥कसोःकित्वेनचप्रतिषेधविषयस्यापिगुणस्यप्रतिषेध
॰उत्तरार्थंचह्रस्वग्रहणंकर्तव्यमितिलाघवमपिनास्तिह्रस्वविधावसुत्तरत्रह्रस्वविधानादेकप्रकर्षान्नबलीतिनास्तिपूर्वोक्तोविशेषः॥ ॥७॥ ॥

[illegible]

[illegible]

भा॰ के॰

८

वार्ति॰

उप॰॥ ॥ओसत इति॰ अँकृत एकादेशे ह्रस्व [redacted]भावाभावयोर्विशेषाभावादंतरंगत्वाच्च प्रागेकादेशे न भाव्यं॰ वार्णादांगमित्येतत्तु समानाश्रयांगविषयं तस्मा
देकादेशे कृते तादिवद्भावे न ह्रस्वप्रसंगस्थ्याघले॰ एकादेशे कृत इति॰ उपसर्गात्परस्योह ते ह्रस्वो विधीयमान एकादेशे कृते भेदाभावाद्भेद निबंधन पौर्वापर्यानुपपत्तेो
नयत आश्रयणेनादिवद्भावाभावाच्च ह्रस्वाभावः॥ आऊहत इति॰ धातूपसर्गयोर संहितानास्ति॰ यदुक्तं संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोरित्यादि एवं
च लौकिके प्रयोगे विग्रहाभावान्नित्ये नैकादेशे न भाव्यं॰ एवं च आऊहत इति ये ह्रस्वं पठंति तेन सम्यङ्न्याय विदो लौकिकप्रयोग संपादनाय ह्रस्वो वि
धीयते तस्माल्लौकिके न प्रक्रियावाक्ये नाकृते ह्रस्वे नाङः प्रश्लेष दर्शनमात्रं क्रियते अपत्व लौकिके प्रक्रियावाक्ये ह्रस्वत्व प्रतिपत्तिरुच्यते तथापि नैका चित्स्य

उप॰॥ ॥इह कस्मान्न भवति॰ ओघते उपोघते॰ एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात्॰ एवमपि आऊघते ओघले समोघते इत्यत्र प्राप्नोति अण इ
ति वर्त्तते॰॥ ॥एते र्लिङि॥ ॥एते र्लिङ्युपसर्गात्॰ एते र्लिङ्युपसर्गादिति वक्तव्यं॰ इह मा भूत्॰ ईयात्॰ तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॰ उपसर्गादि
ति वर्त्तते॰ एवं तर्ह्याचार्योन्वाचष्टे उपसर्गादित्यनुवर्त्तत इति॰ नैतदन्वाख्येयं अधिकारा अनुवर्त्तंत इति॰ एष एव न्यायो यदुताधिकारा
अनुवर्त्तेरन्॥ ॥रीङृतः॥ ॥दीर्घोच्चारणं किमर्थं॰ न रिङृत इत्येवोच्येत॰ का रूपसिद्धिः॥ मात्रीयति॰ पित्रीयति॰ अकृत्सार्वधातुकयोरिति दी
र्घत्वं भविष्यति॰ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घोच्चारणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्ये
ति स्वत्रैकादेशस्यादिवद्भावाद्वा ह्रस्व हणे नग्रहणात्समः परस्य ति॰ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॰ पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति॰॥
ह्रस्वप्रसंगः॥ अण इति वर्त्तत इति॰ एवं च रूपाश्रयोयं विधिरिति ताद्रूप्यानतिदेशाद्दलाभावाद्ध्रस्वत्वाभावः॥ ॥एतेः॥ ॥ईयादिति॰ आशिषि लिङ्यकृत्सार्वधातुक
योरिति दीर्घः॥ नैतदन्वाख्येयमिति॰ वार्त्तिककारेण नैतदन्वाख्येयं सर्वाधिकाराणाम न्वाख्यानप्रसंगात्॰ इति कारास्त्वधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती व्याचक्ष
ते॥ रीङृतः॥ ॥दीर्घत्वं भविष्यतीति॰ ननु नाप्राप्ते दीर्घे रिङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात्॰ नैतदस्ति॰ ऋवर्णस्य बाध्यता रिङस्तु कथं बाध्यते न हि तस्य दीर्घप्राप्ते सभार

[illegible]

शिव॰

८

यङि च॥ ॥यङ्प्रकरण इति॥ हिंसायास्त्वन्यत्र [redacted] जंघन्यत इत्येव भवति॥ अभ्यासरूपं न सिध्यतीति॥ उपधायालोपस्यास्यानिवत्वादिति द्विर्वचनं प्राप्नोति
एवं तर्हीति॥ ईकोधातुग्रहणात् द्विर्वचननिमित्तताभावात्स्थानिवत्त्वाभावात्॥ एवमपीति॥ अजादेशप्रत्यये विधानात्॥ एवं तर्हीति॥ प्रक्रियालाघवाय घकारादे
शविधानात् तर्हि भाव विधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरव प्रसंगात्॥ व्यक्तिपदार्थाश्रयेण च घीभावे कृते द्विर्वचनं प्रवर्त्तते॥ आकृतिपक्षे तु स्थादेशे नैघीभावे
द्विर्वचनबाध प्रसंगात्॥ ॥नघं॥ ॥जङ्घनीयंत इति॥ जनमिच्छतीति क्यचूलटः शत्रादेशः जस्त्वउगिद्चामिति नुम्॥ छंदसीति॥ आनंतर्यादीत्वस्यैव प्रति

यङि च॥ ॥यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीट्॥ यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायामीङ्वक्तव्यः॥ जेघ्नीयते॥ यदीट् अभ्यासरूपं न सिध्यति॥ एवं तर्हि यङ्प्रकरणे
हन्तेर्हिंसायामीक्॥ एवमप्युपधालोपो न प्राप्नोति॥ एवं तर्हि यङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घी॥ ॥नघंरे॥ ॥अत्यल्पमिदमुच्यते अपुत्रस्ये
ति॥ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यं॥ इहापि यथा स्यात्॥ जनीयंतो न्वस्मयवः॥ पुत्रीयंतः सुदानवः॥ छंदसि प्रतिषेधे दीर्घत्वस्य प्रतिषेधः॥ छंदसि प्रति
षेधे दीर्घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ संस्वेद युः मित्रयुः॥ नवाश्वाघस्यात्वचनमवधारणार्थं॥ नवा वक्तव्यं॥ किंकारणं॥ अश्वाघस्यात्वचन
मवधारणार्थं भविष्यति अश्वाघयोरेव छंदसि दीर्घो भवति नान्यस्येति॥ ॥शाछो॥ ॥श्यतेरित्वं व्रते नित्यं॥ श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्त

षेधः प्राप्नोति तत्रश्चापवादे पनीते उत्सर्गो दीर्घः प्राप्नोतीति तस्यापि प्रतिषेधो विधेयः॥ संस्वेद व्यं॥ संशितव्रतः॥ तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं॥ ॥७॥
युरिति॥ क्यछंदसीत्युप्रत्ययः॥ नवेति॥ अश्वाघयोरनेनैत्वे प्रतिषिद्धे ऽकृत्सार्वधातुकयोरित्याकारे सिद्धे पुनरात्वचनं नियमार्थमित्यन्येषामाकारो न भवति॥ ॥
शाछो॥ ॥श्यतेरिति॥ व्रत इति विषयो निर्दिश्यते न तूत्तरपदं तेन संशिता आलक्षणा इत्यत्रापि नित्यमित्वं भवति॥ यद्येवमित्वे न व्रतस्यद्योतितत्वात्संशित
व्रतस्य प्रयोगो न प्राप्नोति॥ नैष दोषः॥ अन्यत्रापीत्वविधानात्संशितशब्दः सामान्यशब्द इति विशेषप्रतिपादनायाविरुद्धो व्रतशब्दप्रयोगः॥ व्रते तु नित्यमित्वं विधीयते॥
व्रत इति॥ नवक्तव्यमिति॥ साधारणेन न्यायेन सिद्धत्वात् एवं तुल्यधर्माणः शब्दा अनुपन्यस्यति॥

-शाछोरित्स्येनेन-

भा. कै.
८१

विभेतु गर इति २

देवत्रात इति । गुद विदोंदःत इति न त्वं संज्ञायां न भवति । देवग्रहणं संज्ञाविषयोपलक्षणार्थं तेन भवत्रात इत्यत्रापि संज्ञात्वा ल्लताभावो यद्यनुक्रियाशब्दः त्राणं त्रातमिति त
दा न त्व विकल्पः । गल इति । अवि विभाषेति लत्वं प्राप्नुयोगे नि संभवति लताभावः क्रियाशब्दे न भयं भवति गलो गर इति । ग्राह इति । विभाषा ग्रह इति ग्रह ज्योतिः ल चरे नित्यं भवति ज्यो
तिषि पचाद्यच् भवग्रह इति । इति योग इति । लक्षणहेतोः क्रियाया इति शतृशानचोर्विधिः हंती निपत्यायते वर्षती तिष्ठतीति धावतीत्यादि प्रयोगे न भवति । मिथ इति । एकस्मि
न्विषये न विकल्प्यन्ते किं तु विषयभेदेन । एतच्चाकृतिपक्ष उपपद्यते तत्र हि सर्वं लक्ष्यमेकध्यमापाद्य उभयमुपदिश्यते न तत्र यौगपद्यं भवतीति तावता नैव लक्षणस्य व्यापा
रः । असंकीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रतीयते । गवाक्ष इति । वातायने । वङ्क्स्फोटायनस्येति नित्यमवङ्भवति प्राप्ते गेगोरतिगोक्षीति भवत्यन्यत्र तु विकल्पेन । एतच्चो

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥ ॥ दो द्धोः ॥ ॥ अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिक
र्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते । किं पुनरयं तकारान्त आहोस्विद्दकारान्तः उत धकारान्तः अथवा थकारान्तः । कश्चात्र विशेषः
तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्यात् । यदि तान्तः हस्तीति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दान्ते दोषो निष्ठानत्वं । अथ दकारान्तः रदाभ्यां निष्ठात इति नत्वं प्राप्नोति । धान्ते धत्व
प्राप्तिः । अथ धान्तः झषस्तथोर्धो ऽध इति धत्वं प्राप्नोति । थान्ते ऽदोषस्तस्मात्थान्तः । अथ थकारान्तः न दोषो भवति ॥

दाहरणमात्रं न तु व्यवस्थितविभाषाणां परिगणनं अन्यासामपि संभवात् ॥ ॥ दो द्धोः ॥ ॥ अवदत्तमिति । आदिकर्मग्रहणं प्रदत्तशब्दस्यैव संभवाद्विशेषण
मवदत्तादिसिध्यर्थत्वाद्वचनस्यावदत्तादयोपि भवन्ति तथा चाच उपसर्गात्त इत्यत्र च तकार इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तमिति वक्ष्यते तस्मान्निदत्तमिति चे शिवः
ष्यते इति च शब्देनावदत्तादयोपीष्यन्त इति सूच्यते । किं पुनरिति । यद्यपि दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामप्येत स्वरूपस्य संभवात्प्रश्नः । तान्ते दोष इति । ८१
यदा इत्येतस्य थकारान्त आदेशस्तत्र दीर्घ इति सूत्रार्थस्तदायं दोषो यदा तु तकारादेर्दादेशे दीर्घस्तदा न दोषः । तस्मात्थान्त इति । सन्निपातपरिभाषाश्र
येतु दान्तधान्तयोर्न दोषः ॥ ॥७॥

=अवउपसर्गात्तमिति तलेभाषेण तत्त्रिविधत्वार्थमेवं दत्तं लच उपसर्गात्तकार विहस्यर्थमिति भावः ।३=

अचउप॰ ॥ ॥यदीति॰ दाशब्दाकारस्य इआवेदनमि[illegible]तिसंयोगा दिग्रूपेन॰ नासौ सूत्रभेद इति॰ दोषायेतिशेषः॥ तदेव सूत्रं लघु क्रियमाणं प्रत्युत गुरुतां संपादयति अथवेति॰ लघुकरणे पियदिन्यासांतरलात्स्य एवं सूत्रभेद इति मतं तदेवमुत्तरं अलोंत्यस्य दाव पवादौ आदेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येति त योर्विप्रतिषेधे परं प्रवर्त्तते अचइतिवर्त्ततइति॰ तेनापवर्द्धस्य योन्नस्मात्परस्य पकारस्यादिनकार आदेशः॥ तैश्चां तास्य मलांत्र शोंत इति शेलं पूर्वस्य मलांत्र रूशीति॰ लवाम्यामिति॰ लक्ष्य कृदोरविलप्र॰ अस्यापि नकारादौ तकारः प्राप्नोति अग्रहणानुवृत्तौ चापूरुद्धस्य योन्नस्मात्परो नकारादौ नकश्चिदस्तीति

अचउप॰ ॥ ॥अचउपसर्गात्तत आकारस्य ग्रहणं॰ अचउपसर्गात्तत आकारग्रहणं कर्त्तव्यं॰ अलोंत्यस्य विधयो भवंतीत्यं तास्य भविष्यति॰ न सिध्यति॰ किं कारणं॰ आदेर्हि परस्य॰ अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति दकारस्य प्राप्नोति॰ नैष दोषः॥ अवर्णं प्रकरणात्सिद्धं॰ अस्येति वर्त्तते॰ क्व प्रकृतं॰ अस्यच्वाविति॰ यथवर्णमनुवर्त्तते॰ दआवे दोषो भवति॰ एवं तर्हि एवं वक्ष्यामि दो[illegible] द्यो रितिदोय आकारस्तस्या भवति॰ तत अचउपसर्गात्तः अस्येत्येव॰ एवमपि सूत्रभेदः कृतो भवति॰ नैष सूत्रभेदः॥ सूत्रभेदं तमुपाचरंति यत्र तदेवान्यक्तत्रं क्रियते॰ अयोवा यद्धितदेवोपसंहृत्य क्रियते॰ नासौ सूत्रभेदः॥ अथवा द्वितकारको निर्देशः क्रियते सोऽनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति॰ इहापि तर्हि प्राप्नोति॰ अजिरन्मइति॰ अच इति वर्त्तते॰ तच्चावश्यमग्रहणमनुवर्त्त्यं लवाम्यामित्येवमर्थं॰ अथवा त्रितकारको निर्देशः करिष्यते इत्यर्थौ द्यावुत्तरार्थश्चैकः॥ घतेरिता दचस्तः॰ घतेरितादचस्तइत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॰ घतेरित्यस्यावकाशः॥ निर्द्दितः॥ निर्द्दितवान्॰ अचस्तइत्यस्यावकाशः॥ प्रत्तम॰ वत्तं॰ इहोभयं प्राप्नोति नीत्तं वीत्तं

ततोभावः॥ अथवेति॰ नकारद्वयात्मक आदेशः॰ पृथग्विभक्तिकरणापेक्षया सकारस्तकारस्तस्य भावः॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्रानुवृत्तिः॥ लवाम्यामित्यादौ तु तत्वं न[illegible] ति॰ पकारलोपादेश[illegible]भावात्तन्न चन्नत पूर्वगसाम्प्रयोन्याय्यः॥ अजिरित्यादौ सांप्रतिकाभावे संभवे गौणस्याग्रहणात्॰ अत एव सम कष्टता भावात्तत्रयाप्रत्यये ॰ प्रत्यये संप्रसयइतिनावतिष्ठते॰ अजिः संस्तृतमितिलिंगात्॰ अनभिप्रलयस्यैव ग्रहणे जिरितिनिर्द्देशोपपत्तिः॥ घतेरितादिति॰ पुरस्तादपवादन्यायादित्वं दआवस्ये

अपो०॥ ॥माङ्घिरिति॰पद्व्लोमा॰सितिमासरशह्रसमासादेशस्यछंदस्येवविधानान्मासश्छंदसीतिछंदोग्रहणंनकर्त्तव्यंनक्रियतेभाषायामपिक्वचित्सदादपःश्रुतुं
लइतिज्ञापनायेसाकुः॥ ॥आपू॰॥ ॥ऊपेरितिइग्रहणमनुवर्त्ततेतेनऊपौविशेष्यमाणेऽजंतस्यऊपेरीतंविधीयमानमलोंतस्येपतंतस्यप्राप्नोतीतिभावः॥लोपोंत
स्येति॰ऊपिनाज्विशेष्यतेयथाबाधिष्यामेवंचैकप्रस्यानेविशेषणेविशेष्यभावोभवतीतितत्रान्तस्याचःसावकाशमित्वंपूर्वविप्रतिषेधेनणिलोपोबाधते॰इतर

अपोभि॰॥ ॥अपोभिमासश्छंदसि॰अपोभीसत्रमासश्छंदसीलुपसंख्यानंकर्त्तव्यं॰माङ्घिरिष्याइंद्रोवृत्रहा॰अतस्त्यमिदमुच्यते॰स्ववस्स्व
तवसोर्मासउषश्रूतइष्यते॰स्ववद्भिःस्वतवद्भिःमाङ्घिरिंद्रोवृत्रहासमुषद्भिरजायथा॥ ॥सनिमी॰॥ ॥इस्त्वंसनिराधोर्हिंसायां॰इस्त्वंसनि
राधोर्हिंसायामितिवक्तव्यं॰प्रतिरित्सति॰हिंसायामितिकिमर्थं॰आरिप्सति॰॥ ॥आपज्ञपू॰॥ ॥ऊपेरीत्वमनंतस्य॰ऊपेरीत्वमनंतस्येतिव
क्तव्यं॰ज्ञीप्सति॰तत्तर्हिवक्तव्यंनवक्तव्यं॰लोपोंतस्यबाधकोभविष्यति॰अनवकाशाविधयोबाधकाभवंतिसावकाशश्चणिलोपः॥कोवका
शः॥कारणकारणा॰एवमपीत्वमंतस्यलोपस्यबाधकंस्यात्॰अनवकाशाविधयोबाधकाभवंतिइत्वमपिसावकाशं॰कोवकाशः॥अनं
कथंपुनःसत्यंतेनंतस्येतंस्यात्॰योऽचांगंविशेषयेतस्यानंतस्यनस्यात्स्वयंतुखल्वंगेनाचंविशेषयिष्यामः॥अंगस्याचोयत्रतत्र
स्यस्येति॰एवमप्युभयोःसावकाशयोःपरत्वादीत्वंप्राप्नोतितस्मादनंतस्येतिवक्तव्यं॥ ॥अत्रलोपो॰॥ ॥अभ्यासस्यानचि॰अभ्यासस्ये
त्यनुग्रहीतानिप्रायआह॰अनवकाशाइति॰ईत्वमेवतनवकाशत्वाद्बाधकंप्राप्नो तियदुच्यतेतदनचिद्रष्टव्यं॰पतापतःचराचरःवदावदः॥ ॥
८२ ति॰एवंपीति॰नन्वस्तुपरत्वादीत्वंतस्यस्यानिवर्त्तावाभिलोपोभविष्यतिईत्ववचनंत्वंतस्यश्रवणार्थंस्यात्॰नैतदस्ति॰सरूपनोविप्रतिषेधइतिणिलोपा[redacted]
प्रसंगात्॥ ॥अत्र॰॥ ॥चराचरइति॰चरिचलिपतिवदीनांद्विर्वचनमच्याक्काभ्यासस्येतिद्विर्वचनमागागमश्चेतिहलादिशेषोत्रनभवति॰नन्वागमविधानसाम
र्थ्याद्धलादिशेषोनभविष्यति॰नहिहलादिशेषेआगमस्यादेशस्यवाविशेषोस्तीत्यादेशएवाकारोविधेयःस्यात्॰नैतदस्ति॰ससपिहलादिशेषेविग्रहीतश्रवणार्थमाग्विधा

शिवः
८२

=अंलसेसर्वः॥३९=

=आयंचवदेकोस्मिन्निसनेनः। ४॥ प्राग्नुक्त एवेति प्राग्नुक्तोदाहरणन्यायेनोक्त एवेत्यर्थः॥४॥

हला॥ ॥हलामादिरिति॥ विग्रहदर्शनं च स्यष्टम्‌निपात्यर्थं॥ अजादिष्विति॥ अजादिषु अभ्यासेषु हलं तत्सापेक्षत्वादित्येहल आश्रीयमाणे शेषः प्राप्नोति॥ अस्त्वभ्यासे संघाते चेत्स्याक्षि
ह॥ अन्त्ये ककारस्य शेषः प्राप्नोति कर्मधारये त्वभ्यासापेक्षमादित्वं हलो विज्ञायते इति शेषोन भव ति॥ आदिशेषनिमित्तत्वादिति॥ शेषग्रहणेन्यनिवृत्तिर्युक्तमवस्थानमादेरिति यत्रै
वाभ्यासे प्रयोगे चेत्‌ नादेरादेर्हलोवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यान्नान्यत्रावस्थानं हि शब्दार्थतान्प्रधानं न च प्रधानाभावे आनुषंगिककार्यप्रवृत्तिरतन्नक्षेत्सत्राषिककार
षकारयोरस्याभवृत्याद्यानिवृत्तप्रसंगः॥ षष्ठीसमासे त्वादेरस्ति संचटकारस्यादित्वाभावेन शेषप्रसंगः स च प्राग्नुक्त एव तत्र यथाकृतिपक्षआश्रीयतेन दाभ्यासादस्तौ

हलादिः शेषः॥ ॥किमयं षष्ठीसमासः हलामादिर्हलादिर्हलादिः शिष्यत इति॥ आहोस्वित्कर्मधारयः हल्‌ आदिर्हलादिर्हलादिः शिष्यत इति॥ कश्चात्र वि
शेषः॥ हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषप्रसंगः॥ हलादिशेषे षष्ठीसमास इति चेदजादिषु शेषः प्राप्नोति॥ आनक्ष आनक्षतुः आनक्षुः।
अस्तु तर्हि कर्मधारयः॥ कर्मधारय इति सादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य तदभावे लोपवचनं॥ कर्मधारय इति चेदादिशेषनिमित्तत्वाल्लोपस्य त
दभावे आद्यस्य हलोभावे लोपो वक्तव्यः॥ आटतुः आटुः॥ तस्मादनादिर्लोपः॥ तस्मादनादिर्हल्‌ लुप्यत इति वक्तव्यं॥ उक्तं वा॥ किमुक्तं॥ प्रतिविधा
स्यते हलादिशेषवहतिसइदानीं प्रतिविधानकालः॥ इदं प्रतिविधीयते॥ इदं प्रकृतमनन्तरलोपोभ्यासस्येति॥ ततो [redacted] वक्ष्यामि ह्रस्वः ह्रस्वोभ
वसादेशः॥ अभ्यासस्य लोप इत्यनुवर्त्तते तत्र ह्रस्वभाविनां ह्रस्वो लोपभाविनां लोपः भविष्यति॥ ततो हलादिशेषश्चेति॥ अथवैवं वक्ष्यामि ह्र
स्वः [redacted] ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्येति॥ ततो हल्‌
वर्त्तमानो हलादिः सर्वस्याभ्यासव्यक्तावनादेर्निवृत्तिं करोतीति दोषाभावो व्यक्तिपक्षे तु यस्यामेवाभ्यासव्यक्तौ हल्‌ आदे
रवस्थानं तत्रैवानादेर्निवृत्तिर्नान्यत्रेति दोषप्रसंगः॥ ह्रस्वभाविनामिति॥ ह्रस्वस्तु साध्यरिजालोपस्यानादजंतस्याभ्यासस्य ह्रस्वो विधीयमानो लोपस्येति वचनाद
च एव दीर्घस्य [redacted] ह्रस्वस्य च लोपबाधनार्थो विज्ञायत इति हल्विषय एवादिशेष [redacted] निरपेक्षो लोपोवतिष्ठते॥ तत आदेरपि हलो लोपप्रसंगे तद्बाधनार्थं ह
लादिशेषइति सूत्रमेतदेवज्ञापकं लोपविधावलोंत्यपरिभाषा नोपतिष्ठत इति आनक्षे साधयनं यस्यापि हलो लोपो भवतीन कश्चिद्दोषः॥ ॥७॥ ॥७॥

प्राप्ते॰

अहल्त्वेति॰ अविद्यमानहल्कोऽभ्यासो न वृत्तीर्थः॥ ॥शर्पूर्वाः॥ ॥उच्चिच्छिषतीति॰ उच्छी विवासे छे चे संतरंगत्वान्तुक् सन इड्पूर्वत्रासिद्धमिति तुकस्यासिद्धत्वात्तच्छिशब्दे
द्विरुच्यते नकारस्य शेषे छस्य शेषार्थं वार्त्तिकं ननु च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति तुके कृते । च्छिशब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषे णैव रूपं सिध्यति न चेदमस्ति निमि
त्ताभावे नैमित्तिकस्याभाव इति येन तुकं निवर्त्तेत॰ एवं तर्हि पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचन इत्येतदनित्यमुभौ साभ्यासस्येति वचनादन्यथा कृतत्वेन तस्य द्विर्वचने
प्राणिणदिसादि सिध्यतीति किं स्वचेण॰ तथा चोज्झदिस सिद्धस्योदाहरणं प्रदर्श्यिष्यते॰ इतरेतराश्रयत्वे स्थितस्य समुदायस्य प्रविभज्यान्वाख्याने नरंगत्वं तु

अहल्त्वमनवसभ्यासः॥ तत आदिशेषः॥ आदिःशेषश्चानवसभ्यासस्येति॰ अथवा योगविभागः करिष्यते॰ ह्रस्वः॥ ह्रस्वादेशोऽनवसभ्यासस्य ततो हल्
हल्त्वं लुप्यतेऽभ्यासस्य ततः आदिशेषः॥ आदिशेषश्चानवसभ्यासस्य॥ ॥शर्पूः॥ ॥शर्पूर्वशेषे खयं पूर्वग्रहणं कर्त्तव्यं॰ खर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते
खरो लुप्यन्त इति वक्तव्यं॰ किं प्रयोजनं॰ उच्चिच्छिषतीति तुकः श्रवणं मा भूदिति॰ तत्तर्हि वक्तव्यं॰ न वक्तव्यं॰ चर्त्वे कृते तु श्रवणं भविष्यतीति॰ असिद्धं चर्त्वं तस्या
सिद्धत्वात्तुक् प्राप्नोति॰ सिद्धकाण्डे पठितमभ्यासजश्त्वचर्त्वमेतत्तु कोरिति॰ एवमप्यन्तरंगत्वात्प्राप्नोति तस्मात्खर्पूर्वग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं॰ एतत्तु
ग्रहणं न करिष्यते अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्धमित्येव॰ आदिशेषप्रसंगस्तु॰ आदिशेषस्तु प्राप्नोतीति चेत् स्यादेतत्॰ ननु चानादिशेषेणादिशेषं बाधिष्य
ते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादुच्यते यदि खल्वपि संभवे बाधनं भवति अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात्॰ यथादिशेषोपि भवति शर्पूर्ववचन
मिदानीं किमर्थं स्यात्॰

कोऽनपेक्ष्याकृत एव तु किं द्विर्वचनं म[redacted]ताह॰ चर्त्वे कृत इति॰ अभ्यासे चर्चेति॰ चर्त्वे छस्य कृते तु गमावाद्रूपं सिध्यति॰ असिद्धमिति॰ तु किं कर्त्तव्ये॰
एवमप्यन्तरंगहादिति॰ शब्दनिलले प्युपायानामवश्याश्रयणीयोऽन्तरंगबहिरंगभावः॥ एतत्तु ग्रहणमिति॰ नदकरणे हलादिशेषेपि कर्त्तव्ये चुत्वलक्षणस्य चर्त्वस्या
सिद्धत्वान्नकारस्य चकारे कृते हलादिशेषेण निवर्त्तिते छकारे रूपं सिध्यति॰ आदिशेषप्रसंगस्त्विति॰ विषयभेदाद्विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभावायोगः॥ शर्पूर्वव
चनमिति॰ अपवादाभावात्पूर्वं यं साधयन्ति अपवादं च विदधत्युत्सर्गं च निवर्त्तयन्ति तत्रोत्सर्गाभ्युपगमे एकार्थत्वे द्वितीयार्थस्य लाभादानर्थक्यप्रसंगः एवेत्यर्थः॥ हलो

भावा॰ =नित्यादिति भावः॥४=

=मतुवंतं॰ विशिष्टार्थस्य लाभादित्यर्थः॥१= खयां लोपप्रतिषेधार्थमित्ये नेनाम्याप वादत्वमेव सिद्धत्वं नास्ति उत्तरवादिन आशयमाह हलो॰ इति॰ १=

व्यपकर्षविज्ञानादिति· व्यपकर्षणमुत्सर्गस्य निवर्त्तनं तस्य विज्ञानं तस्मादपवादविधानादित्यर्थः· एकाभ्यासविषयत्वादविशेषेप्युत्सर्गापवादभावः॥ ॥दाधर्त्ति॥ श्वाविति· ब
हुलंछंदसीति श्यपः श्लुः· तुजादीनामिति· तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्येति दीर्घत्वमित्यर्थः। पर्णश्रुषिवदिति· यथा पर्णं निशोषयंति पर्णश्रुषोशानाइत्यादौ किपि बहुलमन्यत्रा

शपूर्ववचनं किमर्थमितिचेत्तयांलोपप्रतिषेधार्थं· शपूर्ववचनं किमर्थमितिचेत्तयांलोपोमाभूदिति· व्यपकर्षविज्ञानात्सिद्धं· व्यपकर्षविज्ञानात्सि
द्धमेतत्· किमिदं व्यपकर्षविज्ञानादिति· अपवादविज्ञानात्· अपवादत्वात्त्वानादिशेष आदिशेषं बाधिष्यते [redacted] ननुचोक्तं कथमन्यस्योच्यमान
मन्यस्यबाधकंस्यादिति इदंतावदयंप्रष्टव्यः यदितन्नोच्येत किमिहस्यात्· हलादिशेषः। हलादिशेषश्चेन्नाभ्यासे हलादिशेषइत्युच्यतेतद्बा
धकं भविष्यति· यदप्युच्यते असतिस्वल्वपिसंभवेबाधनं· अस्तिच संभवोयदुभयंस्यादिति· सत्यपिसंभवेबाधनंभवतितद्यथा दधिब्राह्म
णेभ्योदीयतां तक्रंकौण्डिन्यायेति सत्यपिसंभवे दधिदानस्य तक्रदानंबाधकंभवति· एवमिहापि सत्यपिसंभवे अनादिशेष [redacted] आदि
शेषंबाधिष्यते॥ ॥दाधर्त्ति॥ ॥दाधर्त्तीति किंनिपात्यते· धारयतेः श्लाव भ्यासस्यदीर्घत्वं णिलुक्· अनिपातने तुजादीनां दभ्यासदीर्घत्वप
र्णश्रुषिवत्सिलुग्भविष्यति· यङो वा श्लावभ्यासदीर्घत्वंपरस्मैपदंच· अनिपातने तुजानवदभ्यासस्यदीर्घत्वं युध्यतिवत्परस्मैपदंचभविष्यति· दर्द
र्षीति किंनिपात्यते· धारयतेः श्लावभ्यासस्यरुक् णिलुक्· अनिपातने वा अदुरुवदुरुपर्णश्रुषिवत्सिलुग्भविष्यति· यङोवाभ्यासरुक्परस्मैप
दंच· अनिपातने वा अदुरुवद्दुर्युध्यतिवत्परस्मैपदंचभविष्यति· बोभूतुरिति किंनिपात्यते· भवतेर्यङ्लुगंतस्यागुणत्वंनिपात्यते· नैतदस्तिप्र
योजनं· सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङीति· एवंतर्हिनियमार्थं भविष्यति अत्रैवयङ्लुगंतस्यगुणोनभवतिनान्यत्र क्वमाभूत्· बोभवतीति· तेतिक्तेइ
तिकिंनिपात्यते तिजेर्यङ्लुगंतस्यात्मनेपदंनिपात्यते· नैतदस्तिप्रयोजनं॥
पिसंज्ञाछंदसोरितिणिलुक्भवत्येवंदाधर्त्तीत्यादौनविष्यतीत्यर्थः। यङइति· यङ
अवस्थानइत्यस्यार्थोभायेव्यस्येमनशपुः युध्यतिवदिति· व्यत्ययोबहुलमित्यनेनेत्यर्थः। कृडितिः शीङोरुड्बहुलंछंदसीत्यनेन· बोभवतीति· लिङर्थेलेडितेदोडाटाविलइ॥

=तस्य बहुलंछंदसीतिश्लुः।१ =अनत्ययगुणाभावः शपलोपचरण्याभावः।२=

—प्रत्ययलक्षणसूत्रविध्यर्थमितिमतं नियमार्थमितिपक्षे ... निरिति ...

मा॰ कै॰ ८५

पस्य ङितः ...

सिद्धमचेति॰ प्रत्ययलक्षणेन॰ यद्यप्यनुदात्तङित इति ङित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं तथापि लोल्लुयत इत्यादौ यङ् तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव॰ एतन्नियमार्थमिति॰ एवं चाशादिषु चर्करीतं परस्मैपदमिति लिंगं॥ सिद्धानुवादः परस्मैपदग्रहणं कर्त्तर्येव चेदात्मनेपदं नियम्यत इति भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव॥ ॥घुति॥ ॥किमर्थमिति॰ स्वपिरेव सोत्र तान्निर्देशस्य दीर्घकृतान्निर्दिष्ट इति पूर्वः पक्षः॥ तत्र लिटि कितिव चिस्वपीति संप्रसारणविधानात्कृतसंप्रसारणस्य द्विर्वचने सत्यभ्यासस्य संप्रसारणं श्रूयते॰ कितिलि घभ्यासस्येति संप्रसारणं सनोरुद विदेकित्वविधानाद्वचिस्वपीति संप्रसारणं स्वपिसि

सिद्धमचात्मनेपदं॰ अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति॰ एतन्नियमार्थं भविष्यति॰ अत्रैव यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं न भवति नान्यत्रेति॰ क्वान्यत्रेमात्रं॰ बेभिदीति चेच्छिदीति॥ ॥घुतिस्वा॥ ॥किमर्थं स्वापेरभ्यासस्य संप्रसारणमुच्यते यदा सर्वेषभ्यासस्यानेघुस्वपेः संप्रसारणमुक्तं स्वापिग्रहणं व्यपेतार्थं॰ व्यपेतार्थोयमारंभः॥ सुष्वापयिषतीति॰ अस्तिप्रयोजनमेतत्॰ किं तर्हीति॰ तत्र रुदं ते॰ तिप्रसंगः॥ तत्र रुदंते॰ तिप्रसंगो भवति॰ इहापि प्राप्नोति॰ स्वापकमिच्छति स्वापकीयति स्वापकीयतेः सन् सिषापकीयिषति॰ सिद्धं तु णिज्ग्रहणात्॰ सिद्धमेतत्॰ कथं॰ णिज्ग्रहणं कर्त्तव्यं॰ न कर्त्तव्यं॰ निर्देशादेव हि व्यक्तं ण्यंतस्य ग्रहणमिति॰ तन्निर्देशः प्रमाणं शक्यः कर्त्तुं यथा हि निर्देशस्तपेरापि प्रसज्येत स्वापं करोति स्वापयति॰ स्वापयतेः सन्॰ सिषापयिषतीति तस्मात्सिग्रहणं कर्त्तव्यं॥ ॥निजां॥ ॥त्रिग्रहणं नर्थकं गणान्तत्वात्॰ त्रिग्रहणमनर्थकं किं कारणं गणान्तत्वात्॰ त्रय एव निजादयः॥

समिध्येत्रांय ङिचङि स्वापेश्चङीति॰ व्यपेतार्थमिति॰ स्वपेः सनादिषु परतो विहितं संप्रसारणं णिचाव्यवधानेन प्राप्नोतीति स्वापेर्ण्यंतस्याभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते॰ सुष्वापयिषतीति॰ स्वापयितुमिच्छतीति सन् इकुणयादेशः॥ णौ कृतस्य स्थानिवत्वात्स्वपेर्ण्यंतस्य द्विर्वचनमभ्यासस्य संप्रसारणं स्यो तिरुयोरितिषत्वं॰ इतरथा तु ण्यंतस्य ग्रहणमबुध्वा येन केन चित्प्रसपेन व्यवहितस्य स्वपेरभ्यासस्य संप्रसारणमनेनोक्तमिति मत्वाह॰ अस्तिप्रयोजनमिति॰ स्वपितीति स्वापकस्तमिच्छतीति क्यच्॰ निर्देशादेवेति॰ ण्यंत एव स्वपिः सूत्रे निर्दिष्ट इति भावः॥ स्वापं करोतीति स्वपेर्घञंतात्तत्करोतीति णिच्॰ तस्मात्सिग्रहणमिति॰ स्वपेर्णेरिति वक्तव्यं तेन स्वपेर्यो णिर्विधीयते तदंतस्य ग्रहणाद्घञंतात्सिग्रहणं भावः॥ ॥निजां॥ ॥त्रिग्रहणमिति॰ वृत्करणपरिच्छिन्नास्त्रय एव निजादय इत्यर्थः॥ ॥

शिवः ८५

—अस्यप्राप्तिमात्रेणोक्तेः ... किंचित्प्रयोजनमस्ति॥ ४॥

एकारे विधातव्ये गुणग्रहणमिकः परिभाषोपस्थानार्थं तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवत्यन्यथा तदपवादो हलः स्थाने एकारः स्यात् अभ्यासविकारेऽपवादो नोत्सर्गान्बाध
नइत्यस्याश्रीयतेतदाविस्पष्टार्थं गुणग्रहणं॥ ॥अर्त्तिः॥ ॥ऋच्छगनाविति जुहोत्यादौ पठ्यते गत्यस्तुतीच छंदसीति छंदोग्रहणं पूर्वेषामपि छंदस्येवेती नांशेषइति छंदस एवार्त्ति
श्लु विषयः इयर्त्तीति तिप् शप् श्लुः द्विर्वचनमुरदित्यत्वमित्वमभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् गुणः रपरत्वं॥ ॥गुणो॥ ॥ऐचोरिति ह्रस्वस्यानवकाशः पपाविति पादि

उत्तरार्थं तु [redacted] उत्तरार्थं तर्हि त्रिग्रहणं कर्त्तव्यं मज्जामित् न्ययाणं यथास्यादिहमाभूत् जहातिः॥ ॥अर्त्तिः॥ ॥अर्त्तिग्रहणं किमर्थं न वा फलं
छंदसीयेव सिद्धं न त्वं तरेणछंदो र्त्तेः श्लुर्लभ्यः एवं तर्हि सिद्धे सतियदर्त्तिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्यन्यत्रापि भाषायामर्त्तेः श्लुर्भवतीति किमेत
ज्ज्ञापने प्रयोजनं इयर्त्तीत्येतत् सिद्धं भवति॥ ॥गुणोयङ्॥ ॥ऐचोर्यङि दीर्घप्रसंगे ऐचोर्यङि दीर्घत्वं प्राप्नोति शेशीयते शौशूयते ननु च ह्रस्व
ते कृते गुणो भविष्यति दीर्घत्वं न भविष्यति न सिध्यति किं कारणं ह्रस्वादिपरं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वं क्रियतां दीर्घत्वमितिपरत्वाद्दीर्घत्वेन भवितव्यं नवा
भ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् नवा एष दोषः किं कारणं अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् अभ्यासविकारे
ष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधंते इत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं अचीकरत्
अजीहरत् सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं न बाधते मान्मथतीनामित्वस्य मान्मथतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं न बाधते गणेरीत्वं हलादिशे
षस्य गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं न बाधते इदमयुक्तं वर्त्तते किमत्रायुक्तं ऐचोर्यङि दीर्घत्वप्रसंगे ह्रस्वादिपरं दीर्घत्वमित्युक्त्वा न तदुच्य
तेनवाभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति तस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनानि नाभोच्यंते प्रयोजनं सन्वद्भावस्य दीर्घत्वं मान्मथतीनां
दीर्घत्वमित्वस्य गणेरीत्वं हलादिशेषस्येति॥

दीर्घो कितइत्यस्यानवकाशः कृते कृते वा ह्रस्वत्वे पापच्यतइति शेठौ काशतइत्यादौ तु परत्वादोकारस्य दीर्घ औकार एव प्राप्नो
ति ऐकारस्योदाहरणं [redacted] पेपीयते इति ह्रस्वत्वे कृते इति वक्ष्यमाणेभिप्रायः गुणश्च दीर्घस्यापवाद इति दीर्घाभावः इदमयुक्तमिति परत्वाद्दीर्घप्रसंगमुक्त्वोत्सर्गा
पवादयोर्बाध्यबाधकताभावः प्रतिपाद्यतइत्यस्युक्तं प्रयोजनमपि किंचिन्न वचनानुरूपमिति पौर्वापर्यविरोधादयुक्तमित्यर्थः॥ ॥७॥ ॥७॥

=प्रयोजनानिति उत्सर्गापवादयोर्लक्षणयोः उत्सर्गापवादभावेनाप्राप्तत्वात्॥१ =पेप्रगत्वादिति भावः॥२=एणेस्तुसंसेव्यते॥३= नतु कृतेपि ह्रस्वत्वे दीर्घः स्यात् परत्वान्नगुणः इस्तनआह गुणश्चेति॥२= =ननश्चेगंनत्वाभावाद्गुणस्याप्राप्तिः॥३= पूर्वापरविरोधात्॥१=
अतएवोत्सर्गस्य बाधितत्वाद्ध्यानासंबलमिति नामधेयकः॥२=

=नास्तीति॰ विषयभेदादिति भावः॥१२= विषयभेदेप्यनवकाशत्वमात्रं बाधनिमित्तमस्तीत्याह नेति॰ ४८ अत्र सन्यतइत्यादिना कार्यस्य कस्याप्य विधानात्सन्वत्वाप्राप्तिः॥१९= उत्सर्गे कृतेन च दिताप्यस्यैवापवादत्वं गणेरीत्वं तु बाध्याभ्यासलोपे कृते प्राप्नोत्यभ्यासस्यैकवाक्यतया वाक्यार्थेन णकारस्यैव प्राप्तेः एवं चान आलाबाधः

नच सन्वद्भावमिति॰ सन्वद्भावस्यावकाशो, विभ्राणदिति दीर्घस्यावकाशो, दीदिपदिति इहोभयं प्राप्नोति अचीकरदिति न च परत्वाद्दीर्घः प्राप्नोति॰ न खल्वपीति॰ सन्वल्लयोभ्यासदीर्घत्वं च सन्नियोगेन विधीयते इत्यंतरंगं दीर्घत्वम् इत्त्वं तु बहिरंगं सन्निपरतोंगाधिकारे भ्यासस्याकारांतस्य विधानात् न खल्वपीति॰ आदेः शेषो विधीयते सस्य वीत्वमितिनास्युत्सर्गापवादभावो हलादिशेषे भ्यासस्येत्यवयवषष्ठी ईच गणइत्यत्राभ्यासस्येतिस्थानषष्ठीति भिन्नविषयावेतौ हलादिशेषोऽनवकाशत्वात्तु बाधक मीत्वं हलादिशेषस्य निरवकाशा हि विधयः सावकाशान्विधीन्बाधंत इति न्यायाघ्रयानुयेन नाप्राप्तइति न्यायस्तत्र स्यैवोत्सर्गापवादभावः॥ अभ्यासविकारेषु बाधकाइति॰ बाधकत्वमनपेक्षितनिमित्तविशेषमाश्रयणीयमित्यर्थः॥ पदयमिति॰ यथा चाकित इति ज्ञापकं तथोत्तरत्र वक्ष्यते॥ ॥दीर्घो॥ ॥नु किकृते इति॰ दीर्घश्रुत्या च्चिरिभाषोपस्था

नच सन्वद्भावमपवादत्वाद्दीर्घत्वं बाधते किं न हि परत्वात् न खल्वपिमान्मतीनां दीर्घत्वमपवादत्वादित्वं बाधते किं न धनंतरंगत्वात् न खल्वपिगणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते किं न र्धनवकाशत्वात् एवं तर्हीयं परिभाषा कर्त्तव्या॰ भ्यासविकारेषु बाधकानबाधंत इति॰ स्यात्तदेषा परिभाषा कर्त्तव्या न कर्त्तव्या आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वसेषा परिभाषेति॰ पदयमकित इति प्रतिषेधं शास्ति॥ ॥दीर्घो॥ ॥अकित इति किमर्थं॰ यंयम्यते रंरम्यते॰ अकित इति शक्यमकर्त्तुं कस्मान्न भवति यंयम्यते रंरम्यत इति॰ नु कि कृते नजंतत्वात् अत उत्तरं पठति॰ अकिद्वचनमन्यत्र किदंतस्यागमस्य निवृत्यर्थं॰ अकिद्वचनं क्रियते ज्ञापनार्थं॰ किं ज्ञाप्यं॰ एतज्ज्ञापयत्याचार्यो, न्यत्र किदंतस्यागमस्य विधिर्न भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं॰ ह्रस्वालत्वगुणेषु ह्रस्वत्वं॰ अपचच्छतुः अपचच्छुः॥ अत्वं॰ चच्छद्तुः चच्छदुः॥ इत्वं॰ चिच्छादयिषति चिच्छिदयिषति॰ गुणः॰ चे स्याभ्यास २
नाद्यायाभ्यासस्य विशेषणं इजंतस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयते सचागमस्येति वचना च्छिद्यते चोच्छुद्यते नु कि कृते॰ नंत्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवंति॰ विप्रतिषेधाकिदं

दंतस्यागमो भवति॰ अकिद्वचनमिति॰ यद्यभ्यासो विशेष्येत अकित इति प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् तस्मादभ्यासेनाद्विशेष्यते नतोभ्यासस्येति विशेषणषष्ठीत्यलोऽस्येति नोपतिष्ठत इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः॥ अपचच्छतुरिति॰ छो छेदने आत्वं लिट् छाशब्दस्य द्विर्वचनमंतरंगत्वात्तु किकृते॰ नंत्यस्याप्यचो ह्रस्वत्वं॰ चच्छदतुरिति छद अपवारणे द्विर्वचनमोः छदो द्विर्वचने छे चेति तु कि कृते उरदित्व लमभ्यासेन ऋवर्णस्य विशेषणात्॰ चिच्छादयिषतीति॰ छद संवरणे॥ ॥

=अंतस्यात्यापि [illegible] नवकाशत्वापिहलादिशेषेणत्वस्य नीत्वमौव स्वः सुतः॥ अभ्यास संज्ञाप्रवृत्तिकाले [illegible] दिना ह्रस्वादित्व दितार्थमिति नात्मार्थं २=

परत्वादेते विधय इति । नैषेते प्रकृदाहरणेषु नुगं तरंगः अल्पविशेष निमित्तत्वादभ्यासस्याभ्यासाश्रयतानुगरुस्त्वादीनां । नदंताग्रहणं चेति ज्ञापकमंतरेणापि विशेषणविशेष्यभावे कामचारः तत्रापि तु केते विधयः सिध्यंति । एवं च कृतेनेति । ततश्चाकित इति वचनं दीर्घनिषेधापवज्ञापनाय । अपवादो नुगिति । नाभ्यासे दीर्घं तु क आरंभात् । एवं तर्हीति । ओहाङ् त्यागे इत्यस्य तु निषेधाय अकित इति न भवति धातुरूपं किन्न तन्न्यासः ककारो हि हस्व औ हि कालयोरि सत्र हाक् हाङोः सामान्यग्रहणार्थः ॥ ॥नुग॥ नपरकरणं न्त पूर्वस्यापि दीर्घस्य

नैतानि संति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिध्यानि । तु क्रियतामेते विधय इति किमत्र कर्त्तव्यं । परत्वादेते विधय इति । नदंताग्रहणं वा । अथवा नैवं विज्ञायते अभ्यासस्याजंतस्य ऋकारांतस्याकारांतस्येगंतस्येति । कथं तर्हि अभ्यासे यो ऋ अभ्यासे य ऋकार अभ्यासे यो ऽकारः अभ्यासे य इगिति । एवं च कृतत्वाद्दीर्घत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति किं । अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदकिति षेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधंत इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं । ऐचोर्यङि दीर्घप्रसंगो ह्रस्वाद्धि परं दीर्घत्वमिति यदुक्तं स न दोषो भवति ॥ ॥नुग॥ ॥नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपासिद्धिः । नुकि यंयम्यते रंरम्यत इति रूपं न सिध्यति अनुस्वारागमवचनात्तु सिद्धं । अनुस्वारागमो वक्तव्यः । एवमपीदमेव रूपं स्यात् यँयम्यते इदं न स्यात् यंयम्यते । पदांतवच्चेति वक्तव्यं वा पदांतस्येति ॥ ॥रीगृ॥ ॥रीगृत्वतः संयोगार्थं । रीगृत्वत इति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । संयोगार्थं । संयोगांताः प्रयोजयंति । वरीवृश्च्यते परीपृच्छ्यते बरीभ्रज्ज्यते ॥ ॥रुग्रि॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमाना स इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यं । मर्मृज्यते मर्मृज्यमानासः ॥ ॥ऋतश्च॥ ॥किमिदमकारग्रहणमंगविशेषणमृकारांतस्यांगस्येत्याहोस्विदभ्यासविशेषणमृकारांतस्याभ्यासस्येति । अंगविशेषणमित्याह कथं ज्ञायते ॥

निवृत्त्यर्थं तेन वा नाम्यत इति नुग्न भवति । नुकि यंयम्यत इति । अनल्परत्वादनुस्वारो न प्राप्नोति । एवमपीति । नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति विकल्पेन चेष्यते । पदांतवच्चेति । तेन वा पदांतस्येति परसवर्णविकल्पः ॥ ॥रुग्रि॥ मर्मृज्यत इति । रुग्रिकौ च लुकीति रुग्विधीयमानो न प्राप्नोतीति वचनं ॥ ॥ऋतश्च॥ ॥अंगविशेषणमिति । यद्यभ्यासविशेषणे ऋतपूर्वे दीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणं तथापि मुख्यकल्पनासंभवे गौणीकल्पना किमित्याश्रीयत इति मत्वा भाष्यकारेणांगविशेषणमेतदित्याश्रितं ॥

भा॰कै॰
८६

पचतीति। लडुपलक्षणं। तेन चलटिचाकर्त्तीत्यादिरूपाणि किरतिं योजयेदित्यर्थः। प्रातिज्ञमिति। तपरकरणादङ्गविशेषणमत इति तेन ऋगादीनां विषयविभागेन यथा प्रातिज्ञं जानातीत्यर्थः। आरब्ध इति। संग्रहणं संग्रहः साधुशब्दराशिः स तेन आरब्ध इति योग्यतातिशयो भावनेन लक्ष्यते॥ ॥सन्वल्ल॥ ॥चङ्पर इति बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थो णिरभिधीयते तेनाचकमतेति केवले चङि सन्वद्भावो न भवति। नहि णिव्यतिरेकेणान्यश्चङ्परः संभवति। तेन चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वल्ला

यदयं तपरकरणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकं। नहि कश्चिदभ्यासे दीर्घोऽस्ति यदर्थं तपरकरणं क्रियते। अथाङ्गविशेषणे ऋकारग्रहणे सति त
चाकर्त्तिः परकरणे किं प्रयोजनं। इहमाभूत्। चाकीर्त्तः। चाकिरति। किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत्। प्रातिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः॥ यङ्लुकः संज्ञा
सन्वत्॥ ॥इह कस्मान्न भवति अजजागरत्। लघुनि चङ्पर इत्युच्यते व्यवहितं चात्र लघु चङ्परं। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अचीकरत्। अजी
हरत्। वचनाद्भविष्यति। इहापि वचनात्प्राप्नोति। अजजागरत्। येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्। केन च नाव्यवधानं वर्णे
नैकेन। एतेन पुनः संघातेन व्यवधानं भवति च न भवति च। एवमप्यचिक्षणदत्र न प्राप्नोति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येवंजा
तीयकानामिति। यदयमत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशामित्यत्वं शास्ति। सन्वद्भावदीर्घत्वे णिर्लुपसंख्यानं कर्त्तव्यं। वादितवन्तं प्र
योजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किंपुनः कारणं न सिध्यति। णिचा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानं। स्थानिवद्भावाद्व्यवधा
नमेव। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति। एवमप्यनग्लोप इति प्रतिषेधः प्राप्नोति॥

र्यं भवति। इह कस्मादिति। न कश्चिदभ्यासो लघोरनन्तरः संभवतीति सप्तमीविज्ञानाद्व्याप्तिप्रसंग इति भावः। इतरः परसप्तम्या येन नाव्यवधानमित्याश्रीयत इति म शिवः
त्वाह। लघुनीति। एवंजातीयकानामिति। संयोगव्यवहितानामित्यर्थः। णिचाव्यवहितत्वादिति। चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावः यस्मिंश्चात्र णौ ८६
लघुनि णौ चङ्परः स लुप्तः चङ्परे न तस्मिन्परतो लघुः। दीर्घविधिं प्रतीति। न तु दीर्घे कर्त्तव्ये भवति स्थानिवत्वनिषेधः सन्वद्भावे तु प्राप्नोति स्थानिवद्भावः। एवं तर्हि दीर्घ
भाविताद्धिकारेण उपचाराद्दीर्घशब्देनोच्यते इति भाष्यकारस्याभिप्रायः। किंतु मुख्ये दीर्घे संभवति गौणग्रहणमयुक्तमिति चिंत्यमेतत्॥

=दङ्कि॰ [illegible] नत्वमनभावा द्यतदंगसंदं भ्या सलोपो लोप इ [illegible] निर्देशादिति भाष्यः। ७ =

भा॰कै॰

८७

इट्दीर्घोकृतायां लोप इति॰ एतसौ च उ इति सूत्रभाष्ये णा विरुध्यते॰ तत्र त्वगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादकृतायां इट्दीर्घो लोप इति प्रतिपादितं॰ मीमादीनां त्विति॰ सनिपदद्ध्यभ्यासकार्यं तदतिदिश्यते मीमादीनां च सन्यभ्यासस्य लोपो दृष्ट इति सन्वद्भावः प्राप्नोति॰ सिद्धं त्विति॰ नेह कार्यमतिदिश्यते अपि तु रूपं लोपश्चाभावः रूपं लोपो न भवती
ति नातिदिश्यते॰ किं चात्र लोपोऽभ्यासस्येत्यत्र ग्रहणं विषयावधारणार्थं तेनेसादिविषय एवाभ्यासस्य लोपो भवतीति तदभावे तु सन्वद्भावान्न भवति॰ अंगान्यत्वादि
ति॰ मीमादीनामंगानामभ्यासलोपो विहितः अयं त्वभ्यासोऽपनानामिति न लुप्यते॰ अन्ये तु व्याचक्षते॰ चङ्परे णौ यदंगं तदभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते णौ मीमादी

इट्दीर्घोकृतायां लोपस्तत्रा(अ)लोप्यंगं भवति॰ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं इट्दीर्घो क्रियतां लोप इति॰ किमत्र कर्तव्यं॰ परत्वादिट्दीर्घः॥ नित्यो लोपः कृतायाम
पि इट्दीर्घो प्राप्नोत्यकृतायामपि॰ लोपोऽप्यनित्यः॥ अन्यस्य कृतायां इट्दीर्घो प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायां॰ शब्दांतरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति॰ उभयो
रनित्ययोः परत्वादिट्दीर्घः इट्दीर्घो कृतायां लोपः तन्नालोप्यंगं भवति॰ मीमादीनां तु लोपप्रसंगः॥ मीमादीनां तु लोपः प्राप्नोति॰ अमीमपत्॰ सिद्धं तु रू
पातिदेशात्॰ सिद्धमेतत्॰ कथं॰ रूपातिदेशोऽयं॰ सन्निपदादिशमभ्यारूपं तत्सन्वद्भावेनातिदिश्यते॰ न च मीमादीनां सन्यभ्यारूपमस्ति॰ अंगा
न्यत्वाद्वा सिद्धं॰ अथवा एपं तमेतदंगमन्यत्॰ लोपे कृते नान्यत्वं स्यान्निवृत्तावादंगमन्यत्॰ कथं अजिज्ञपत्॰ अत्र सन्यपि एपं तस्यैवोपा
दानमापुक्तप्रधामीदिति॰ तत्रांगान्यत्वादभ्यासलोपः स्यात्॰ तस्मात्पूर्व एव परिहारः सिद्धं तु रूपातिदेशादिति॰॥ ॥इति श्रीमद्भग
वत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥पादश्च समाप्तोऽध्यायश्च॥ ॥७॥

शिवः

८७

[illegible]न्येवांगानि पुकस्तत्कृतत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणं तस्मादंगान्यत्वादित्यस्यायमर्थः॥ येषामंगानामचङ्सादिर्विधीयते तदभ्यासस्याग्रहणं विषयावधारणार्थं लोपो
नान्येषामिति इसादिरहितानाममीमपदित्यादौ च धातोः सन्वद्भावादिसाधनाभावादभ्यासलोपाभावः॥ अथवा सेकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितो न सन्कार्ये सामान्या
तिदेशाल्लोपाभावः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ सं॰ १८२८ आषाढ॥

तिदेशे विशेषान्

भावा२

=नन्येषामिति॰ अस्य [illegible] नमित्यादिरहितानामिति॰ २=इसाद्यभावे हेतुः॥ धातोः सन्वद्भावादिति [illegible] कार्यं [illegible] विषयत्वात्तस्येति भावः॥ २= सः श्रीमन्नुवर्त्तनात्॥ २=

